RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 257

RAZREDA HISTORIČKO-FILOLOGIČKOGA
I FILOZOFIČKO-JURIDIČKOGA

115

U ZAGREBU 1937
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

Sadržaj

Strana

Tomo Matić: Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848. 1

Vladoje Dukat: Rječnik Mažuranića i Užarevića 83

Antun S. Dabinović: Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423) 133

Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848.

Prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj

Napisao član dopisnik
Tomo Matić

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 10. siječnja 1934.

I.

Škole u Slavoniji za turskoga gospodstva.

U kulturnoj pustoši Slavonije za gospodstva turskoga posve je prirodno da se nijesu mogle razvijati škole, a osobito ne više škole. Dok se u krajevima hrvatskim, kojih nije bila zahvatila turska vlast, već u šesnaestom vijeku (Lepoglava) i sedamnaestom (Zagreb, Rijeka, Varaždin) osnivaju i lijepo uspijevaju više škole, sačuvalo se iz Slavonije sedamnaestoga vijeka tek nešto oskudnih vijesti, što svjedoče, kako je i tamo usprkos nepovoljnim općim prilikama ipak bilo nastojanja„ da se ne samo svećeničkom i redovničkom podmlatku, nego i svjetovnom dade prilika da osim elemenata čitanja, pisanja i računanja nauče nešto i onih disciplina, koje su se već brojile u više obrazovanje. Takova skromna ognjišta prosvjete spominju se u franjevačkim samostanima u Velikoj kod Požege i u Našicama. U *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici*, što ga je po vrelima sastavio Fermendžin (Starine XXXII, 37), zabilježeno je na osnovi spisa Propagande pod godinom 1640. o veličkoj samostanskoj školi: »Hoc anno florebat gymnasium conventus Velicensis in Slavonia magistro P. Joanne Mihailović a Požega, viro erudito, pio et rerum agendarum dexteritate claro... alumni erant 40.« Učenik te škole fra Franjo Lukačević pisao je iz Velike u siječnju 1642. u Rim sekretaru Propagande Franji Inguliju i molio ga, da zadrži »in

memoria atque in pectore nos pauperculos studiosos, studium ac magistrum nostrum«. Učitelj veličke gimnazije fra Ivan Požežanin dopisivao je i sam s Ingulijem, a Lukačević ga zove »humanissimus vir«.[1]

Upravo u to vrijeme bilo je nesuglasica među biskupima zagrebačkim, beogradskim i bosanskim zbog biskupske jurisdikcije u Slavoniji, pa se pokušalo taj spor izravnati sporazumom sklopljenim u Rimu oko 1647. Nas u tome sporazumu ponajpače zanima odredba, kojom se samostanima u Velikoj i Našicama vraćaju neke župe uime uzdržavanja škola za slavonsku mladež: »Che le parochie di Posega, Radkipotok e Garcsino siano restituite al convento di Velika, e a quello di Nasizze la parochia di Selza et Carasevo, con patto che debbano mantenere due schole per la gioventù di Slavonia.«[2] No tim sporazumom nijesu se smirile trzavice radi vršenja biskupske vlasti, jer se već 1653. beogradski biskup tuži na bosanskoga, što otimanjem dohodaka hoće »conventus et parochias Velicae et Nasiczae supprimere nullo habito respectu, quod in illis sint erecta seminaria et gymnasia in beneficium clericorum et adolescentium saecularium«.[3] Uza sve neprilike škole su se održale, te par godina kasnije (1658.) pišu »christiani inter flumina Savum et Dravum in dominio et possessione Posegiensi existentes« zagrebačkom biskupu, da se bosanski biskup ne otima za biskupsku jurisdikciju u Slavoniji zbog spasa njihovih duša, nego jer želi odnijeti u Bosnu milostinju sabranu u njihovu kraju: »Cupit enim eleemosinas nostras in Bosniam absportare, quibus in his duris partibus intertenentur scholae pro filiolis nostris et haec duo monasteria, quae inhabitantur per patres franciscanos . . .«[4]

Dok se za škole u veličkom i našičkom samostanu, kako smo vidjeli, izrijekom veli, da su to »seminaria« i »gymnasia« za klerike i za svjetovnu mladež, ne bih znao reći, da li se amo smije ubrojiti i škola, što se spominje u Požegi u osmom deceniju sedamnaestoga vijeka, a osnovao ju je fra Luka Ibrišimović. O osnutku te škole piše fra Luka u studenom 1672. zagrebačkom biskupu Borkoviću: »... et Posegae similiter ecclesiam jam labefactam refeci cum novis tectis, cui scolam, in qua de facto 50 juvenes docentur, cum multis ex-

[1] Fermendžin, Acta 437—438.
[2] Lopašić, 9.
[3] Jelenić, 123.
[4] Lopašić, 13.

pensis fieri curavi.«[5] Požeška se škola spominje i u izvještaju bosanskoga biskupa Ogramića o kanoničkoj vizitaciji požeške župe g. 1673.: »Est huic parochiali ecclesiae adjuncta schola catholicorum puerorum, in qua sunt ad minimum 40 juvenes et quandoque centum ... Regitur, hoc est schola et ecclesia, a patribus conventus s. Augustini Velicae ...«[6]

II.

Prve franjevačke i isusovačke škole u Slavoniji poslije izgona Turaka.

Izgonom Turaka nastala su nova vremena za Slavoniju: kulturno zaostala zemlja, došavši politički u sferu zapadne Evrope, valjalo je da se i u kulturnom pogledu približi Zapadu. U tom prosvjetnom radu imala je dakako škola veliku zadaću.

Franjevci, koji su u tursko doba nastojali, da u Slavoniji ne utrne posve školski rad, ubrzo su poslije oslobođenja u svojem definitoriju, koji je zborovao u siječnju 1708., zaključili, da u Našicama osnuju gramatičku školu. No dok vijesti iz turskoga doba izrijekom vele, da se u franjevačkim školama obrazovala i svjetovna mladež, zaključak definitorija od g. 1708. govori samo o redovničkom podmlatku i interesima franjevačke provincije: »Inter cetera Venerabile Diffinitorium pro majori decore et bono hujus provinciae scholam grammaticae in conventu s. Antonii Nassiczae instituendam esse decrevit, ad quam omnes juvenes habitum recipere cupientes tam ex hac parte Savi sub clementissimo et suavissimo imperio caesareo quam Transavani sub jugo turcico in Bosnia morantes concurrere ibique in addiscenda grammatica et scriptura litterarum se exercendo sub aliquo scientifico et erudito P. magistro ... pro sacro habitu magis instructi comparere possint ...« Redovničko starješinstvo u Rimu bez oklijevanja je odobrilo zaključak o osnutku gramatičke škole u našičkom samostanu i naredilo, da se izvrši.[7]

U to se doba i Osijek spominje prvi put kao sjedište više škole franjevačke. Čim su poslije bitke kod Haršanja (1687.) Turci ostavili Osijek, došao je u grad franjevac Šimun iz Bača i kraj mošeje, koja se nalazila na mjestu današnje franjevačke crkve Sv.

[5] Lopašić, 23.
[6] Jelenić, 145.
[7] Čevapović, 337—338.

Križa, podigao drveni oltar i križ, a sam se provizorno nastanio u susjednoj turskoj kućici. Domala su franjevci sazidali u Osijeku samostan, koji su kasnije u više mahova proširivali, a 1708. su počeli graditi crkvu. Te iste godine je definitorij zaključio, da se u osječkome samostanu osnuje za franjevačke klerike filozofija i provincijalni studij teologije, a 1735. je ta teološka škola povišena na studium generale, koji je postojao sve do 1783., kada je Josip II. samostan uzeo za vojarnu. Franjevcima je u prvi mah ostavljeno za prebivanje nešto malo prostorija njihova samostana, a kasnije (1786.) dobili su jedan dio rezidencije ukinutoga isusovačkog reda, gdje su još i danas. Tako je iz osječkoga samostana, koji je bio prosvjetni centar franjevačkoga reda u Slavoniji, za Josipa II. za uvijek nestalo filozofskoga i teološkoga studija.[8]

U isto doba, kad i fra Šimun iz Bača, došli su u Osijek također isusovci i nastanili se kraj velike mošeje u Tvrđi (gdje je danas župna crkva). Iako je njihov red u svim katoličkim krajevima zapadne Evrope, pa i u hrvatskim reliquiae reliquiarum, osobitu pomnju posvećivao osnivanju škola za obrazovanje i odgoj plemićke i građanske mladeži, ipak u prvim decenijima njihova boravka u Osijeku ne nalazimo traga, da su isusovci bili nastojali osnovati kakovu višu školu. Oni su u Osijeku u prvi kraj vršili samo duhovnu pastirsku službu: u njihovim je rukama bila uprava osječke župe sve do ukinuća njihova reda (u to doba je župa bila jedino u Tvrđi, a Gornji i poslije Donji grad imali su samo administrature). Jamačno isusovci s početka nijesu svraćali veće pomnje osnivanju više škole u Osijeku zato, što su u oslobođenim krajevima Slavonije za svoj prosvjetni rad našli mnogo povoljnije prilike u Požegi. Poslije izgona Turaka kralj Leopold I. je 1689. poklonio imanja nekadašnje cistercitske opatije kutjevačke zagrebačkom kanoniku Josipu Babiću, titularnom opatu B. M. V. de Gotho (Kutijevo). Upoznavši kulturnu zaostalost Slavonije, namislio je Babić kutjevačko vlastelinstvo pokloniti isusovcima uz uvjet, da dohocima toga imanja osnuju u Požegi rezidenciju, kojoj će biti zadaća širiti prosvjetu u oslobođenim krajevima. O toj svojoj namjeri je Babić pod jesen 1698. obavijestio rektora zagrebačkih isusovaca, a kralj Leopold I. je 1700. odobrio darovanje imanja kutjevačke opatije isusovačkom redu: »ut ex antelatae abbatiae proventibus religiosi

[8] Diar. franc. Essek., 2, 6—7, 105, 110.

dictae Societatis Posegae alantur, qui juventutem in pietate et literis, concionibus cathechesibusque reliquisque sancti sui instituti functionibus populum Savum inter et Dravum erudiant ad salutem.«[9] Tom donacijom bili su isusovci upućeni, da barem u prvo doba svoj prosvjetni rad u Slavoniji koncentriraju u požeškom kraju, i tako su na izmaku sedamnaestoga vijeka osnovali u Požegi prvu slavonsku gimnaziju, koju su u sedmom deceniju osamnaestoga vijeka još proširili filozofskim i teološkim predavanjima.[10]

III.

Prva isusovačka gimnazija (gramatika) u Osijeku (1729—1737). Isusovci 1765. nanovo osnivaju u Osijeku gimnaziju (gramatiku). Dramske predstave. Njemački jezik u školi. Pokušaj uvođenja humanističkih razreda (poezije). Ukinuće isusovačkog reda.

Prvi tragovi isusovačke gimnazije u Osijeku idu u godinu 1729.[11] Te godine 13. ožujka primio je gradski magistrat, jamačno na svoju zamolbu, od osječkoga vojničkog zapovjednika obavijest, da se dopušta osnovati nižu latinsku školu u isusovačkoj rezidenciji, ali da se ne smije za to niti kupiti niti sagraditi posebna kuća.[12] Prema sistemu isusovačkih škola imala je i osječka niža gimnazija četiri razreda: parva, principia, grammatica i syntaxis, a poučavala su u gimnaziji dva profesora, tako da su na svakoga od njih dolazila po dva razreda. Profesori su bili isusovački magistri ili patri, samo se u početku potpune niže gimnazije spominje, da su parva i principia bili povjereni svjetovnjaku, po svoj prilici radi nestašice učitelja iz isusovačkoga reda. Godine 1735. zna se da je gimnazija imala 51 učenika, a te su godine đaci prikazivali kazališni komad *Landelinus*, poznat i inače iz repertoara školskih drama isusovačkih.[13]

[9] Kempf, 505—508. — Matić, Isusovačke škole, 8—9.

[10] Valečić, 8—10. — Matić, Isusovačke škole, 17—22 i 50—53.

[11] Vanino, str. III.

[12] Prof. Bösendorfer upozorio me je, da je u *Uhr-Altes Stadt-Prothocoll ab anno 1705.* — *1746.* s. d. 13. III. 1729. zapisana bilješka: »... ist von Seiner Hochgräfl. Excellenz Herrn Generalen v. Oduyer als Commandierenden Generalen zu Essegg an Sye Burgerschaft ergangen, dass lateinischen kleinen Schullen aufzurichten erlaubet seye, undt zwar in der Residenz deren RR. PP. Societatis Jesu, aber kein Haus oder Blatz darzur zu erkauffen undt Schulen zu bauen ausser alleinig in deren vorgemelteren Pres Jesuitttern Residenz zuegelassen seye.«

[13] Annuae i Catalogi. — U zagrebačkoj isusovačkoj gimnaziji prikazivali su učenici 1753. »Landelinum adolescentem probum, de pravorum sociorum actibus triumphantem« (Hist. coll. Zagrab.).

Osječka niža gimnazija postojala je do godine 1737., a onda joj dalje nema traga, sve dok nije obnovljena 1765. godine.[14] Upravo iz pregovora o obnovi gimnazije u sedmom deceniju osamnaestoga vijeka doznajemo, zašto je prva osječka latinska škola bila tako kratkoga vijeka. Kada se 1765. uglavljivao prinos, što će ga za uzdržavanje učitelja gramatičke škole davati tri gradske općine osječke (jer sve do 1786. bili su Tvrđa, Gornji i Donji grad svako za se posebna općina), određeno je, da će se gradski godišnji prinos zaračunati »ad terrestrale trium civitatum cameralium Essekinensium« i plaćati solari, koja će ga u kvartalnim obrocima davati školi: »Factum hoc est, ne cives antiquam historiam recantent dicantque: Nos paucos juvenes habemus in scholis, ut quid igitur solveremus magistros? Quo factum, ut ante annos triginta circiter scholae hujates cessarint et in hanc usque diem nullae fuerint.«[15] Gimnazija je dakle 1737. u Osijeku ukinuta zato, što su gradske općine uskratile prinos za uzdržavanje učitelja, jer im se krivo činilo, da one same plaćaju učitelje, kad u školi ima malo njihove domaće djece. Jamačno je u gimnaziji bilo najviše plemićkih i vojničkih sinova, jer u ono doba u latinskim školama nipošto nije bilo previše seljačke djece.[16]

Naravno, što se grad više razvijao, sve se jače osjećala u Osijeku potreba više škole za obrazovanje mladeži, te nam prvi kronista obnovljene gimnazije, isusovac Ustia, živo priča o nevoljnim školskim prilikama uoči obnove isusovačke latinske škole u sedmom deceniju osamnaestoga vijeka: »Crescebat cum civium numero sobolis multitudo, sed nulli publici latinitatis ludi, nulli bonarum artium magistri, nulli privati juventutis moderatores. Quare sine literis, sine cultu more agrestium adolescebat, paucos si demas, quibus peregre alendis res parentum pares erant.«[17]

Već u siječnju 1765. priopćio je podžupan virovitičke županije Ivan Kap. Adamović osječkom isusovačkom superioru, da je Marija Terezija darovala za virovitičku i srijemsku županiju 2000 for., da se osnuju latinske škole, no još nije bilo određeno, gdje bi se upravo imale osnovati.[18] Jedva su prošle dvije nedjelje od te vijesti o daru kraljičinu, a već je 12. veljače 1765. congregatio particularis viro-

[14] Catalogi.
[15] Diar. miss. Essek. s. d. 12. II. 1765.
[16] Isp. također: Matić, Isusovačke škole, 22.
[17] Hist. gymn., 1.
[18] Diar. miss. Essek. s. d. 29. I. 1765.

vitičke županije u nazočnosti superiora osječke isusovačke misije riješila, da se niži razredi gimnazije imaju osnovati u Osijeku: » ... confectum de scholis latinis hic loci erigendis negotium usque ad syntaxim inclusive.« Škola je povjerena isusovcima, a za uzdržavanje dvojice profesora davat će tri gradske općine osječke svega 300 for. na godinu, što će se plaćati državnoj solari, pa će ih ona u kvartalnim obrocima po 75 for. davati osječkoj isusovačkoj misiji: »ad terrestrale trium civitatum cameralium Essekinensium imputabuntur, pendent illi officio salis hujati, et hoc singulis angariis 75 f^nos missioni dabunt (sic).« Osim toga će gradske općine podići zgradu za školu, i to tri sobe »ut successu temporis rhetorica quoque poesi juncta induci possit«. Za to je kraljica darovala 2000 for.[19] U svibnju 1765. bio je ugovor o osnutku latinskih škola u Osijeku sa isusovcima uglavljen i poslan provincijalu u Beč, a krajem toga mjeseca je i maršal De Mercy, koji je bio dan prije stigao u Osijek, raspravljao sa osječkim superiorom »de scholarum erectione«.[20] Priprave za školu su uredno posvršivane, a i profesori nove gimnazije su na vrijeme bili na svojim mjestima: O. Ivan Hochburg, profesor sintakse i gramatike, došao je iz Banjske Bistrice (Neusohl) zadnjih dana rujna, a Mag. Franjo Steinbeis, koji je imao poučavati u najniža dva razreda (principia i parva), stigao je iz Trnave krajem listopada. I tako se osječka latinska škola mogla bez zakašnjenja otvoriti početkom studenoga. Tri dana prije otvorenja gimnazije pribit je poziv na vrata školske zgrade (curiae civicae, ubi scholae interimales erunt). Broj učenika upisanih u gimnaziju bio je dosegao četrdeset (numerum quadragesimum adaequans). Na Veni Sancte, 7. studenoga, došao je i podžupan Adamović sa županijskom gospodom, a poslije crkvene svečanosti pošli su svi u školu »et inspexerunt, an omnia ad normam a se praeceptam facta sint,« i našli su sve u redu. Tom se prigodom podžupan Adamović u Diariju osječkih isusovaca zove »primus promotor et fautor scholarum nostrarum«.[21]

[19] Ib. s. d. 12. II. 1765.

[20] Ib. s. d. 3. V. i 31. V. 1765.

[21] Ib. s. d. 7. XI. 1765. — *Hist. gymn.*, što ju je počeo pisati 1781. direktor Ustia, ističe zasluge tadanjega velikog župana grofa Iv. Patačića oko osnutka osječke gimnazije, no suvremeni *Diar. miss. Essek.* ne spominje Patačića nijednom riječi. — *Hist. gymn.* pripovijeda također, da magistrat osječke Tvrđe nije hotio badava dati za gimnaziju prostorije u gradskoj kući (domus publica interioris civitatis), jer je najamnina kuće bila vrelo dohotka za grad, pa da je i tu teškoću uklonio Patačić izmolivši od kraljice 1000 for., tako da se od ka-

Odmah u prvoj školskoj godini priređivane su u osječkoj gimnaziji — po starom običaju isusovačkih škola — školske predstave: 6. veljače 1766., u zadnji pokladni četvrtak poslije podne, prikazivali su učenici sintakse i gramatike njemačkim jezikom *Mendacem adolescentem correctum.* Prikazivanju je prisustvovalo vojništvo i domaće plemstvo, a uspjeh je bio takov, da je predstava na opće zahtijevanje 11. veljače, u zadnji dan poklada, ponovljena pred još većim brojem gledalaca: »et plausum tulit priorem«. Iste godine na dan osnivača isusovačkoga reda, sv. Ignacija Loyolskoga, 31. srpnja 1766., bila je u večer »actio magistri parvae«. U godini 1767. spominje se o pokladama, 24. i 26. veljače, »declamatio syntaxistarum« i »declamatio principistarum«, a krajem školske godine, 2. rujna, »declamatio poetarum et syntaxistarum in casamatis germanico idiomate tota« i sutradan, 3. rujna, »declamatio germanica in iisdem casamatis principistarum et parvistarum«.[22] I te predstave g. 1767. odigrane su »praeclaro successu, spectantibus et applaudentibus cum Excellentissimo Praefecto numerosis nobilibus, quorum animos actoribus germanicum idioma conciliavit«.[23]

U to je doba u zagrebačkoj i u požeškoj isusovačkoj gimnaziji uz latinski jezik već bio i hrvatski prodro na školsku pozornicu, a u osječkoj gimnaziji eto vidimo da učenici prikazuju njemački. Već kod prve osječke pokladne predstave g. 1766. veli *Diar. miss. Essek.* izrijekom, da je zato priređena njemački »ut natio illyrica in hac lingua excolatur, quod Augusta Domina nostra vult«.[24] Po tome se vidi, da njemački jezik u školskim predstavama nije bio prirodna posljedica narodnosti osječkih gimnazijalaca. Upravo iz toga doba nemamo doduše pouzdanih vijesti, kakove su narodnosti bili đaci osječke gimnazije, no dvanaest godina kasnije, početkom školske godine 1778./9., osječki profesori franjevci, iako su u isti mah tražili, da se njemački prizna kao domaći jezik osječke gimnazije, izrijekom priznaju, da je u školi većina đaka hrvatske narodnosti:

---

mara te glavnice plaćala gradu najamnina za gimnaziju. — *Diar. franc. Essek.* prikazuje uopće obaveze Osijeka za uzdržavanje gimnazije nešto drukčije: svaki suburbium (današnji Gornji i Donji grad) davao je za profesore 100 talira na godinu, a »civitas in arce cessit partem, quae est ad meridiem, curiae suae pro scholis, quas et singulis annis reparabat« (str. 60).

[22] Diar. miss. Essek. pod dotičnim datumima.

[23] Annuae.

[24] Diar. miss. Essek. 6. II. 1766. — *I Annuae* ističu, da osnutkom osječke gimnazije »linguae germanicae usus et cum hac aditus quoque ad praeclara reipublicae munia est apertus«.

»Tametsi autem illyrica juventus germanam numero longe vincat, unam tamen germanicam linguam in scholis pro vernacula haberi posse ac debere, ut qua solum primarum classium magistri in omnibus explanationibus utantur, reliqui vero in interpretatione auctorum.«[25]

Još se u jednom činu Marije Terezije ogleda njena želja, da netom osnovana osječka gimnazija postane rasadnica njemačkoga jezika među hrvatskom mladeži. Odmah poslije osnutka gimnazije kraljica je 1766. odredila godišnju nagradu od 15 forinti za one učenike »qui suam in eo sermone (t. j. u njemačkom) prae ceteris peritiam comprobassent«, a kronista osječke gimnazije je tome dodao: »Nihil Illa perinde avebat, quam ut ex occasione inductarum scholarum publicarum sermonis theutonici consuetudo quam celerrime his in locis proferretur«. I dalje pripovijeda kronista, kako je »nescio cujus indiligentia« ta kraljičina odredba zaboravljena, tako da nagrade za napredak u njemačkom jeziku u osječkoj gimnaziji nikada nijesu podjeljivane, a kad su činovnici državnoga erara početkom g. 1778. ušli tome u trag, uvjerio je provincijalni školski direktor Škrlec zagrebački Consilium regium, kako je suvišno osječke gimnazijalce poticati na učenje njemačkoga jezika, kad ga i onako mnogi od kuće znadu, a drugi su ga prisiljeni i protiv volje naučiti, jer tim jezikom u osječkoj gimnaziji »jam pridem literae tradebantur«. I tako je s privolom kraljičinom njena zaklada, koja je imala osječke gimnazijalce poticati na što revnije učenje njemačkoga jezika, uzeta za potpomaganje siromašnih, osobito bolesnih đaka.[26]

Vidjeli smo, da *Diar. miss. Essek.* izrijekom kazuje, kako se odmah pri osnivanju osječke latinske škole mislilo na to, da se podigne zgrada sa tri školske sobe »ut successu temporis rhetorica quoque poesi juncta induci possit«.[27] — *Hist. gymn.* pripisuje i u tome inicijativu velikom županu Patačiću i veli, da je on mislio potaći mogućnike virovitičke županije, da ga svojim prinosima pomognu u tom nastojanju, no kad je Patačić ubrzo zatim (1766.) prešao u križevačku županiju, propale su i te osnove. Jedino kad se javio dostatan broj učenika, veli *Hist. gymn.*, poučavao je jedan od profesora gramatike mladež također u predmetima prvoga humanističkoga razreda.[28] Iz podataka, što ih *Diar. miss. Essek.* i *Catalogi* bilježe o članovima osječke misije, i iz bilješke u *Diar. franc.*

[25] Prot. cons. 9.
[26] Hist. gymn. 15—17.
[27] Diar. miss. Essek. 12. II. 1765.

Essek. o raspustu te misije 24. studenoga 1773. proizlazi, da je profesor sintakse i gramatike počevši od školske godine 1766./7. pa do raspusta misije u studenom 1773. poučavao đake također u poeziji, dakle da su se u osječkoj gimnaziji od 1766./7. upravo do ukinuća reda predavali i predmeti prvoga humanističkoga razreda.

Ukinućem isusovaca (1773.) nije se u gimnaziji u prvi mah zapravo ništa promijenilo: praefectus scholarum Fischer i profesori Mihelić i Kutler ostali su i dalje na svojim mjestima kao svjetovni svećenici, te se od konfisciranoga imetka ukinutoga reda davala svakom profesoru plaća od 350 for. na godinu, a prefektu škole Fischeru, koji je i dalje ostao župnik u Tvrđi, dodatak od 150 for. Promijenio se jedino odnos osječkih gradskih općina prema gimnaziji. Ukinućem isusovačkoga reda nestalo je ugovorne stranke, kojoj su se općine pri osnutku gimnazije 1765. obavezale davati 300 for. in alimenta, pa su se one smatrale oslobođenima te obaveze i nijesu dalje plaćale svojega prinosa. Na zamolbu magistrata osječke Tvrđe izašla je gimnazija i iz gradske kuće i preselila se u zgradu ukinute isusovačke misije, gdje su dali za školu dvije sobe, a inače je ta zgrada kraljičinom odlukom određena za stan gradskom župniku.[29]

Kad je sekularizovani isusovac Mihelić već poslije godine dana nakon ukinuća reda na svoju zamolbu riješen profesorske službe, došao je početkom školske godine 1774./5. mjesto njega za profesora principija i parve poznati slavonski gramatik, franjevac Marijan Lanosović, koji je prema tome prvi profesor osječke gimnazije iz franjevačkoga reda. Lanosović je samo dvije godine poučavao u gimnaziji, jer je početkom školske godine 1776./7. državna vlast mjesto njega namjestila i opet jednoga sekularizovanog isusovca, i to radi štednje: država je i onako davala članovima ukinutoga isusovačkoga reda iz konfiscirane njihove imovine alimentaciju pa je svakako nastojala da ih zaposli.[30]

IV.

Reorganizacija gimnazija u Ugarskoj i Hrvatskoj (Ratio educationis od g. 1777.). Nastavni predmeti. Materinski jezik u gimnazijama.

Zadnjih godina vlade Marije Terezije izdane su za zemlje ugarske krune norme o uređenju škola, počevši od osnovnih pa do

[28] *Hist. gymn.* 2.
[29] Ib. 2—3.
[30] *Diar. franc. Essek.* 65 i 71; *Hist. gymn.* 3—4.

univerziteta: *Ratio educationis totiusque rei literariae* (Vindobonae 1777.). Time su gimnazije, što su ih u sedamnaestom i osamnaestom vijeku isusovci osnovali po Hrvatskoj i Slavoniji i uredili prema školskim propisima svojega reda, stekle jedinstvenu osnovu za dalji svoj rad.

Ratio educationis se osniva na načelu, da je u školskim poslovima vrhovna vlast u rukama kraljevim, i to se načelo naročito ističe odmah u početku: »... illud majorum instituto sapientissime est provisum, ut suprema educationis procuratio bonarumque artium administratio e placitis legum domesticarum inter jura regibus ipsis reservata referretur...«[31] Uprava škola je u Ugarskoj povjerena Kraljevskom namjesničkom vijeću (Consilium locumtenentiale regium), u nas (»in regnis Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae«) Kraljevskom vijeću u Zagrebu, a kao izvršni organ za školske poslove postojala je posebna Školska komisija (Commissio studiorum), sastavljena od članova Vijeća. Cijela Ugarska i Hrvatska bile su u školskim poslovima razdijeljene u devet okružja (districtus, provincia, dioecesis), i to osam ih je bilo u Ugarskoj, a »una (sc. dioecesis) in regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae earundem provinciarum Consilio subjecta«.[32]

Srednja se škola i po novom *Ratio educationis* dijelila u gramatičke razrede (scholae grammaticae) i u razrede humanističke, koji se specijalno zovu gymnasium, a neki od njih, osobito u sjedištima akademija, imaju pače naziv »archigymnasium«, no izrijekom se veli: »Quod ad res ipsas, quae docentur, attinet, gymnasia ab archigymnasiis nulla re differunt«. Dok je gymnasium, kao i humaniora kod isusovaca, imao i dalje dva razreda, reduciran je u *Ratio educationis* gramatički studij na tri godine, ali je izrijekom određeno, da u gramatici imaju biti tri učitelja, te nije bilo više dopušteno, da jedan učitelj poučava dva razreda.[33]

Od dječaka, koji je iz osnovne škole hotio prijeći u prvi gramatički razred, tražilo se, da već zna »libros lingua latina aut vernacula scriptos vel typis excusos legere, latine vero etiam declinare,

---

[31] Ratio[1] 4.

[32] Ratio[2] 26 i 30—31. — Hrvatski Consilium regium postojao je samo do 1779. Te ga je godine Marija Terezija ukinula i njegove poslove predala ugarskom Consilium locumtenentiale regium.

[33] Ratio[1] 58, 63, 67, 68. — U Austriji je redukcija gramatičkih razreda od četiri na tri izvršena već 1775. prema nastavnoj osnovi sastavljenoj od pijariste G. Marxa. (Paulsen II, 113.)

comparare, conjugare«.[34] Zato je *Ratio educationis* naredivao, da se u osnovnim školama ne samo u gradovima, nego također u varošicama i selima (oppida, pagi), imaju poučavati u elementima latinskoga jezika djeca, za koju se po stališu roditelja (osobito »juvenes nobilibus orti natalibus, quorum parentes plerumque in pagis fixerunt sedes«) ili po njihovoj nadarenosti može računati, da će poslije osnovne škole ići na više nauke.[35]

Starješina školske uprave u okružju bio je provincijalni direktor (director regius provincialis). Srednje su škole bile redovno povjerene kojem crkvenom redu (tako je bilo i u osječkoj gimnaziji do g. 1855.), no državna je vlast i u takovim školama mogla postaviti direktora iz drugoga reda ili stališa »prout e re fore visum fuerit«. Ako se direktor gimnazije ili prefekt gramatičke škole uzimao iz crkvenoga reda, valjalo je da redovnički starješine predlože provincijalnom direktoru tri sposobna kandidata, i on bi po svojem mišljenju najvrednijega od te trojice preporučio Kraljevskome vijeću, a imenovanje samo vršio je kralj. Naprotiv, pri postavljanju profesora odlučivao je konačno provincijalni direktor. Redovnički starješine trebalo je da za gimnazije (humanističke razrede) barem tri mjeseca prije početka škole predlože sposobne učitelje (također ekshortatore, katehete). Te bi prijedloge direktor gimnazije poslao sa svojim mišljenjem provincijalnom direktoru, koji bi ili prihvatio predložene kandidate ili bi, posavjetovavši se s redovničkim starješinama, drukčije odredio. Tako se postupalo i pri postavljanju učitelja za gramatičke škole.[36]

I gramatički i humanistički razredi imaju prema *Ratio educationis* karakter praktične latinske škole. Prema tome se dakako najviše vremena i pomnje posvećivalo upravo učenju latinskoga jezika. U gramatičkim se razredima svaki dan, osim četvrtka i nedjelje, radilo prije podne i poslije podne po 2½ sata, i to bilo je određeno najprije pô sata za ponavljanje (repetitiones) i zatim se svako dopodne i popodne po jedan sat učio latinski jezik, a jedan sat, što je još poslije toga preostajao, učili su se drugi predmeti, tako da je od 20 nedjeljnih sati poučavanja deset ih dolazilo na učenje latinskoga jezika, a deset na sve druge predmete zajedno. U humanističkim je razredima latinskome bilo posvećeno još više pomnje,

[34] Ratio[1] 422.
[35] Ratio[1] 128, 133, 137.
[36] Ratio[1] 30, 64, 65, 68.

te je preko polovice školskih sati bilo namijenjeno čitanju latinskih pisaca i naucima, što su bili s time u vezi (ars cogitandi, stilus, labores extemporales, exercitia hebdomadaria et menstrua, antiquitates romanae, mythologia).[37]

Imajući na umu, da je latinski jezik bio u to doba u Ugarskoj i Hrvatskoj jezik državnoga javnog života, zahtijeva *Ratio educationis*, da u gramatičkim razredima učenici nauče tim jezikom ispravno govoriti i pisati: »... ut pro varietate negotiorum conditionem vitae suae attinentium sensa sua ore vel calamo clare et accurate declarare possint. Non expedit pretiosissimum totius aetatis tempus in consectanda linguae latinae elegantia conterere; relictus est huic rei locus in ipsis gymnasiis: liberum tamen erit magistris etiam hac in parte culturam puerorum adjuvare.« Isprva su se dakako učenici morali poučavati jezikom, koji su već od kuće znali ili kasnije izvan doma naučili, pa *Ratio educationis* izrijekom određuje, da se učenici u prvom razredu, a i u početku drugoga, ne smiju goniti da govore latinski, no počevši od drugoga semestra drugoga razreda »communis omnibus lex esto in commercio quotidiano hac semper utendi lingua«. U trećem razredu valjalo je još više paziti na to, pače i siliti učenike, da govore latinski, te su se u tom razredu već i svi predmeti imali tumačiti latinskim jezikom.[38]

Počevši od trećega razreda treba da učenici čitaju pisce, a s obzirom na eminentno praktičnu svrhu učenja latinskoga jezika u gramatičkim razredima »palam est Ciceronis epistolas, Cornelium Nepotem aliosque receptos autores solos fini huic minime sufficere«. Osim toga *Ratio educationis* izrijekom naređuje, da valja imati na umu ne samo učenike, koji će ići na više nauke, nego u prvom redu one, koji će, svršivši gramatičke razrede, poći u život. Ako se još uzme u obzir, da se uopće neprestana lektira samo jednoga pisca, ma i najvrsnijega, s vremenom može omraziti mladeži, odgovarat će najbolje svrsi studija, da se sastavi izbor »non modo e scriptoribus aureae aetatis, sed etiam ex aliis probatis recentioribus«. U takovu hrestomatiju neka se uvrste odabrani odlomci iz Plautovih i Terencijevih komedija i iz dijaloga kršćanskoga apologete Minucija Feliksa, nekoja bolja pisma Ciceronova, Senekina, Plinijeva i Manucijeva, kraći govori iz starih latinskih historika, »exempla constitutioni regni ac juventuti apta« iz istih pisaca i iz Valerija

[37] Ratio[1], Tabella I i II (na kraju knjige).
[38] Ratio[1] 166, 169, 174, 180.

Maksima, »compendium cum animadversionibus in oeconomiam rusticam ditionum ad regnum Hungariae spectantium« sabran iz latinskih pisaca o poljodjelstvu (Porcija Katona, Terencija Varona, Kolumele, Taura Emilijana), odabrana mjesta iz Vergilija, Horacija, Fedra i Ovidija pa napokon poslovice i rečenice s moralnom poukom.[39]

Kako je u zemljama ugarske krune latinski jezik dugom upotrebom u javnom životu vrlo često i u leksikonu i u frazeologiji pošao svojim putem i udaljio se od latinštine priznatih pisaca, valjalo je da đaci gramatičkih razreda upoznadu osobine ugarske latinštine, koje su potrebne za razumijevanje javnih posala: »Quapropter vocabula haec provincialia, technica et forensia, quae quidem cum barbarismis ope omni vitandis confundi haud debent, adolescentibus proponenda, et quo modo melioribus suppleri possint, solerti cura erit exponendum.«[40]

U humanističkim razredima, gdje je već mladež i po dobi zrelija i po znanju latinskoga jezika naprednija, trebalo je da se upozna »linguae vis et indoles totaque solutae atque ligatae eloquentiae ratio«. Ali i tu je valjalo imati na umu u prvom redu potrebe praktičnoga života: »Omnis igitur eloquentiae institutio versari debet in rebus usui in posterum futuris.« Zato se (u opreci sa starim isusovačkim školama) izrijekom naređuje, da se nipošto ne smije gubiti vrijeme vježbanjem u građenju latinskih stihova. A i Ciceronovi govori bit će za mlađahnu dob preteška hrana: »Cum stylus e frequenti autorum lectione non excolatur, si multa, sed si lectu digna et ad finem conducentia diligenter notata retentaque sint, . . . praeceptori cum lectione festinandum non esse, sed omnem potius adhibendam attentionem, ne quid stylo formando negligatur.« Što se tiče reda, kojim će se čitati odlomci iz pisaca, ne će *Ratio educationis* da veže ruke profesoru, nego ga upućuje, neka pripazi na interesovanje svojih učenika i čita s njima prije svega pisce, koji ih najviše zanimaju, jer razborit i dobar učitelj će umjeti čitanjem probuditi interes u svojih učenika, da sami poslije zažele, neka se čita i ono, što se ranije njima za volju propustilo.[41]

U vezi s čitanjem pisaca učile su se u humanističkim razredima ne samo rimske starine i mitologija, nego je učitelju bila

[39] Ratio[1] 180—184.
[40] Ratio[1] 187.
[41] Ratio[1] 244—245, 249—250.

također zadaća, da kod lektire pisaca i revizije učeničkih sastavaka odmah u prvom semestru prvoga humanističkog razreda upozna učenike sa zakonima logičnoga mišljenja (ars cogitandi, institutio recte atque ordinate cogitandi).[42]

Dakako, i u humanističkim školama valjalo je i dalje svraćati pomnju na upoznavanje »vocabulorum quorumdam, sententiarum modorumque latine loquendi in Hungaria receptorum«, no i ovdje je morao učitelj nastojati »ut peregrinis hisce loquendi modis et scribendi rationibus puras et germanas substituat«.[43]

U *Ratio educationis* su nastavni predmeti srednjih škola razvrstani u tri kategorije. U gramatičkim se razredima u »studiorum materiae universe omnibus necessariae« osim latinskoga jezika broje još orthographia et calligraphia, arithmetica i historia naturalis, a u »universe utilia studiorum argumenta« idu historia biblica, historia Hungariae i geographia. Osim te dvije kategorije predmeta obaveznih za sve učenike bilo je u gramatici i neobaveznih predmeta: »studiorum materiae, quae non omnibus, sed aliquibus solum juvenibus necessariae aut utiles sunt« (grčki; geometrija; elementa juris naturalis eorumque negotiorum judicialium, quae in vita civili crebrius occurrunt, juxta leges et consuetudines regni). Sasvim napose prije svih predmeta gramatičkoga studija *Ratio educationis* raspravlja u osobitom paragrafu »De religione tanquam praecipuo docendi argumento«. Naprotiv, u humanističkim je razredima nauk o vjeri uvršten na prvome mjestu među »generalia et necessaria studiorum argumenta« (doctrina christiana, ortho- et calligraphia, arithmetica et elementa matheseos, lingua latina, historia naturalis). U drugu se kategoriju nastavnih predmeta, »argumenta studiorum universe utilia«, brojila historija, geografija i jus naturae et introductio in notitiam quarundam consuetudinum domesticarum. Kao neobavezni predmeti (studia secundaria seu extraordinaria) mogli su se u humanističkim razredima učiti: grčki jezik, physica experimentalis, collegium novorum publicorum, poetica t. j. vježbanje »in pangendis versibus« za učenike, koji za to imaju dara i volje.[44]

Vjeroučiteljima je bila u gramatičkim školama dužnost, da učenike po katekizmu upute u osnovne nauke vjerske, a pri tome

[42] Ratio[1] 252—253.
[43] Ratio[1] 258.
[44] Ratio[1] 159, 162, 193, 216, 240, 260, 263.

je trebalo da se najznatnija poglavlja barem tri puta prouče, eda se ponavljanjem što dublje usijeku u pamet učenicima. Za vjersko poučavanje učenikâ u prvom su se redu uzimale nedjelje i blagdani (i prije i poslije podne), a osim toga se doctrina christiana u gramatičkim razredima učila još i u srijedu i subotu potkraj popodnevne škole. U humanističkim je razredima vjeroučitelj na osnovi evanđelja i poslanica govorio učenicima ekshorte »e doctrina morum juventuti convenientium«, a da rad bude udešen po promišljenoj osnovi, hoće *Ratio educationis*, da vjeroučitelj odmah početkom školske godine načini popis tih vjerskih predavanja i predade direktoru gimnazije. Do zgode valjalo je da učenicima protumači i liturgiju. U samom rasporedu nastavnih predmeta u školske dane nema u humanističkim razredima satî određenih za vjeronauk.[45]

Zanimljivo je, da *Ratio educationis* uz latinski jezik i religiju uvrštava u »studiorum materiae universe omnibus n e c e s s a r i a e« samo još aritmetiku i prirodne nauke, dok su mu historija (također i historia biblica), geografija i jus naturae s domaćim pravnim institucijama tek »argumenta studiorum universe u t i l i a«.

Učenje aritmetike ravnalo se također prema potrebama svakidanjega praktičnog života. U osnovnoj školi dječak je učio četiri vrste računa s cijelim brojevima, pa se to znanje u prvom gramatičkom razredu najprije imalo učvrstiti i onda proširiti računom razlomaka. U drugom se razredu učila regula aurea, proporcije i progresije i vježbali su se učenici »in operationibus hinc pendentibus, quarum in vita communi amplissimus est usus«, a u trećoj godini se sva građa, proučena u prijašnjim godinama, primjenjivala »ad multiplices casus in vita humana pro varietate statuum, fortunarum et conditionum occurrentes«. Osim toga su đaci u gramatičkoj školi imali da upoznadu novce i mjere »quae tum apud nos, tum in illis ditionibus, quae nobiscum negotiationem aliquam exercent, in usu sunt posita«. U humanističkim se razredima najprije pô godine ponavljala naučna građa gramatičkih škola, a zatim »mathesis pura erit tradenda, cui explanandae serviet opusculum Büschii de *Mathesi*

[45] Ratio[1] 159—162, 240—241. Za ispravno prosuđivanje tih odredaba o učenju vjeronauka valja imati na umu, da se i prije u isusovačkim latinskim školama doctrina christiana učila i ispitivala, osobito u donja tri razreda (gramatička), do potrebe i u drugima, samo u petak ili subotu, a zatim je bila pia cohortatio, koja bi trajala pô sata. Više se pomnje u isusovačkim školama posvećivalo vjerskim dužnostima i vježbama (svakidanja misa, nedjeljna propovijed, mjesečna ispovijed, kongregacije). Paulsen I, 419.

in utilitatem et commodum vitae civilis, donec scholis opportunior liber edatur, qui mechanicam quoque complectatur«. Ta jedna i druga nauka će se morati u obične prazničke dane, osobito u ljetno doba, praktički vježbati. Iznenađuje nas, da je u naučnu građu aritmetike na kraju humanističkih studija uvršteno i dvostruko knjigovodstvo: »generales quaedam notiones scripturae, ut vocant, duplicis (doppiae)... in ea quidem parte, quae in rite ordinanda re familiari et in domestica oeconomia versatur.«[46]

»Historia naturalis« valjalo je da se počne učiti odmah u prvom gramatičkom razredu, i to najprije životinje, u drugom razredu bilje, a u trećem rude. Svuda se u *Ratio educationis* osobito naglašuje, da se u prvom redu imaju uzimati u obzir životinje, biljke i rude, koje su u našim krajevima poznate u ekonomiji ili u drugim granama praktičnoga života. U nauku o čovjeku neka se istakne religiozno-etički momenat, da učenici u duši osjete »Conditoris infinitam potentiam, sapientiam et bonitatem«. U humanističkim su se razredima u prvom semestru prve godine učila »praecipua physicae elementa«, i dalje se redom po jedan semestar učila mineralogija, botanika i zoologija, a kod ove se posljednje moralo paziti »ut... supersit tempus agendi speciatim de homine eaque pertractandi, quae tuendae sanitati atque valetudini usui esse possint«.[47]

U povijesti se u prvom gramatičkom razredu učila biblijska povijest, a u druga dva razreda povijest Ugarske, i to »praemissa generali historiae notione ac introductione initium ducet a Sancto Rege Stephano primo«, tako da se u drugom razredu došlo do bitke kod Mohača. Ako se već prije kod aritmetike i prirodnih nauka isticao praktični momenat, čini se to još u jačoj mjeri u povijesti i naročito se upravo ovdje veli, da gramatičkim školama nije svrha odgajati učene ljude, nego »probos cives fidosque subditos«, i da valja prije svega paziti na mladiće, koji će poslije gramatike ostaviti školu »qui quidem semper erunt plurimi«. Svoje razloge za ograničenje povijesti u gramatičkim razredima samo na prošlost Ugarske zaodjenuo je *Ratio educationis* u popularnu stilizaciju, proračunanu

[46] Ratio[1] 163—165, 243—244. — Dakako, i u tome je *Ratio* imao preteča. Već prije nego je aritmetika kao osobit predmet uvedena u isusovačke škole, izdali su profesori hildesheimske gimnazije 1703. praktički priručnik za aritmetiku, algebru i geometriju (također trigonometriju), kojem je bila dodana uputa u knjigovodstvo i računanje glavnih vrsta novih i starih novaca. Duhr II, 18.

[47] Ratio[1] 189—193, 259.

za šire društvene krugove: »Quid emolumenti capiet adolescens, qui scholis egressus aerarii publici curator vel privatae cujusdam rei familiaris administer, senator, oeconomus, artifex, opifex etc. erit (quae hominum genera cumprimis hic educantur), — quid, inquam, capiet emolumenti, si in historia Chinensium vel Aegyptiorum, si in gestis Alexandri Magni vel quorumvis aliorum per Europam populorum probe versatus sit? Quid detrimenti, si haec ignoret? Cognitio contra rerum domesticarum magno saepe esse potest usui, ignorantia autem dispendio.«[48] Niti u humanističkim razredima nije nastavna osnova zahvatila svjetske povijesti. U prvoj godini se u prvom semestru na osnovi iste knjige, po kojoj se učilo u gramatičkoj školi, ponovila nešto opširnije građa uzeta u gramatici, a u drugom se semestru učila »historia ditionum caesareo-regiarum« i tome se u drugoj godini dodao kratak uvod u anale careva, počevši od Rudolfa I., a učenje povijesti se završilo »brevi compendio historiae religionis, cumprimis autem ecclesiae hungaricae et eruditorum utriusque reipublicae«.[49] Svjetska povijest nije se učila niti u filozofiji, nego tek u pravničkim naukama.

Govoreći o geografiji, *Ratio educationis* osuđuje običaj, da se poučavanje počne kuglom zemaljskom i zatim da se uzmu četiri strana kontinenta i poslije njih Europa, pa kad su već izmoreni i učitelj i učenici, dođe tek na red »sicca quaedam ac jejuna patriae descriptio, in qua ipsa pro recepta methodo vix aliud quidquam quam urbes praecipuae notabantur«. Naprotiv, učitelj neka na geografskoj karti pokaže učenicima najprije grad, u kojem se nalazi njihova škola: to neka bude polazna točka, iz koje će učenici pod vodstvom njegovim proširiti svoj geografski horizont na sjever i jug, istok i zapad. Na tom fiktivnom putovanju učenici će u prva dva gramatička razreda proći Ugarsku, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, Banat i Transilvaniju, Galič i Vladimir, a u trećem će se razredu uzeti austrijske zemlje (u koje su tada spadale također austrijske

[48] Polemika ugarsko-hrvatskoga *Ratio educationis* bila je, nema sumnje, uperena protiv učenja opće historije, kako je bilo u običaju u isusovačkim gimnazijama. Za gimnazije austrijske isusovačke provincije, kojoj su pripadale također Ugarska i Hrvatska, izdao je isusovac Franz Wagner 1729.—1733. u šest sveščića *Einleitung in die Universal-Histori*, gdje se, počinjući s biblijskom povijesti Staroga zavjeta, razlagala povijest »triju monarhija«: asirske, perzijske i grčke, a zatim rimska povijest, računajući amo i njemačke careve sve do Karla VI. Knjiga je izašla u izdanjima njemačkom, latinskom i latinsko-njemačkom. Duhr II, 16.

[49] Ratio[1] 197—206, 261.

provincije u Italiji i Belgija), a zatim će se učiti zemlje susjeda ugarskih i austrijskih zemalja: pruska Šleska, Poljska, Turska, Venecija i zemlje oko austrijskih posjeda u Italiji, Švicarska, Rimsko-njemačko carstvo (osobito Bavarska i Saska), pa napokon krajevi oko Belgije. Dakle, u gramatičkoj školi nijesu se učile niti sve europske države; elementima matematičke geografije završavalo se učenje. — U dvije godine humanističkih studija, počevši »ab universalis geographiae notione«, razlagala se struktura i upotreba globa i na osnovi geografskih karata upoznavale su se «quatuor orbis partes atque generatim regna et provinciae Europae«, a zatim se »plenius et enucleatius« uzelo, što se već jednom učilo u gramatičkim razredima. *Ratio educationis* izrijekom naređuje, da se pri upoznavanju pojedinih zemalja ima istaći njihovo prirodno bogatstvo i uopće ekonomski momenat.[50]

U zadnjem gramatičkom i zadnjem humanističkom razredu učio se jus naturale i domaće pravne institucije, i to u gramatici su se s tom naukom imali upoznati samo učenici, koji nijesu mislili dalje ići u školu, a u humanističkim razredima bio je predmet obavezan za sve. Upućivanje učenika u pravo shvaćalo se u *Ratio educationis* posve s gledišta praktičkoga života: »Minime vero est hic propositum jureconsultos instituere; tingendi duntaxat erunt tirones iis principiis, quae ignorari non possunt sine luculento periculo in lites inexplicabiles incidendi ac propria amittendi.«[51]

Učenicima, koji su s gramatičkom školom svršavali svoje školovanje, bilo je namijenjeno i učenje geometrije. Svrha je bila »ut nimirum discipuli modos dimetiendi in usu civili occurrentes vel ipsi exequi vel certe solide dijudicare doceantur«. Počela se učiti geometrija u drugom gramatičkom razredu, a smjeli su je učiti samo marljivi učenici, koji su se dotle već istakli znanjem aritmetike i lijepim pismom.[52]

Naprotiv, u grčkom jeziku su se poučavali, dakako također neobavezno, samo učenici, koji su mislili poći na više nauke. Grčki se počinjalo u drugom gramatičkom razredu, a dopuštalo se učenje jedino takovim učenicima, koji su u prvom razredu marljivo učili latinski. Svrha je bila, da mladići »grammatica et vocabulorum indice instructi autorem suum interpretari norint«. U to doba po-

[50] Ratio[1] 206—216, 261—262.
[51] Ratio[1] 221—224, 262—263.
[52] Ratio[1] 220—221.

znavanje grčkoga jezika nije bilo u nas niti među profesorima jako rašireno, te *Ratio educationis* izrijekom kaže, da se razborito ne može očekivati, da profesori drugoga i trećega gramatičkog razreda »linguam graecam aeque calleant«, pa se zato dopuštalo, da jedan od gramatičkih profesora poučava sve učenike u grčkom, a prema potrebi mogu se za to uzeti i sposobni korepetitori izvan redova profesorskih. Već prema samoj svrsi, koja se imala postići, razumije se da se neobavezno učenje grčkoga jezika nastavljalo i u humanističkim razredima.[53]

Kao osobit neobavezni predmet imala se u prvom humanističkom razredu od svibnja do kraja školske godine (škola se svršavala početkom rujna) učiti eksperimentalna fizika »quae inexspectata phaenomenorum varietate mire afficit adolescentes«. Kako su fizičke eksperimente smjeli polaziti samo učenici, koji su u prvome semestru marljivo učili fiziku, nadao se *Ratio educationis*, da će se time učenici uopće potaći, da se revnije bave prirodnim naukama.[54]

Vrlo je karakterističan za poglede onoga doba na odgoj zrelije mladeži »collegium novorum publicorum«, koji je učenike humanističkih razreda imao upoznati sa svjetskim dnevnim događajima (»notitia rerum earum, quae in variis orbis partibus in dies aguntur«). Ni o čemu se češće ne govori nego o događajima, što se u svijetu zbivaju, pa bi — veli *Ratio educationis* — sramota bila »hac in parte juvenes Hungaros peregrinos esse«. Zato treba da im se u humanističkim školama dade prilika »nova publica non legendi modo, verum etiam fructus optatos indidem capiendi«. U univerzitetu će se priređivati »ephemerides publicae res maxime memorabiles complectentes«, a točnije odredbe o uređenju rada u tim kolegijima izdat će se kasnije, jer »res ampliorem postulat deliberationem«. No gimnazijski direktori neka odmah početkom školske godine uvedu kolegije novosti i sami njima upravljaju, tako da se u kolegijima zadrže samo učenici dobra ponašanja i sposobni. Takovi su kolegiji određeni također za obje godine filozofije i prava.[55]

Najlošiji dojam u *Ratio educationis* čine odredbe o učenju živih jezika, a bez sumnje zato, što je centralna državna vlast pri tome više mislila na svoje političke osnove nego na širenje prosvjete. Već u osnovnim školama po gradovima i varošicama (urbes, oppida)

[53] Ratio[1] 217—220, 233, 264—265.
[54] Ratio[1] 265.
[55] Ratio[1] 266.

u krajevima, gdje njemački jezik n i j e domaći, imala su sva djeca da uče taj jezik. Pače i u osnovnim školama po selima, »ubi usus ejusdem (sc. linguae germanicae) vulgaris non est«, valjalo bi da nekoja djeca (»aliqui solum«) uče njemački, ma da je i *Ratio educationis* priznavao, da se u tome ne može ništa stalno odrediti »cum ipsi etiam ludi magistri eandem fere ignorent.«[56]

Tendencija širenja njemačkoga jezika izbija u *Ratio educationis* još jače iz odredaba o gramatičkim školama. U tri zasebna poglavlja govori se o jezicima, koji se imaju učiti u gramatici, i to najprije »De n e c e s s i t a t e linguae latinae pro variis ditionum hungaricarum incolis«, a zatim »De s i n g u l a r i linguae germanicae u t i l i t a t e« i napokon naprosto »De vernaculis linguis«. Za motivaciju potrebe latinskoga jezika nije *Ratio educationis* bio u neprilici: bio je to jezik zakona i javne uprave, u neku ruku domaći saobraćajni jezik Ugarske: »cum illius adminiculo tot dissimiles in regno nationes facilius sese mutuo intelligere et commercium inter se exercere queant«. Motivacija za njemački sastavljena je vrlo oprezno, u prvom redu jamačno radi osjetljivosti madžarske, jer je buđenje narodne svijesti u Madžara bilo već u punom jeku. Naročito se ističe veliko kulturno značenje njemačkoga jezika, eda se ukloni sumnja političke germanizacije. Zadaća je gramatičkim školama, da mladićima dadu obrazovanje za kasniji život, no ta se svrha ne će valjano postići, ako mladići po svršetku nauka ne budu nastojali da čitanjem valjanih knjiga učvrste i prošire znanje stečeno u školi. Takovih knjiga ne će naći niti u latinskom niti u materinskom jeziku, a Nijemci ih u svojem jeziku imaju u obilju. Pa kad u Ugarskoj jednom spoznadu, kako je korisno znanje njemačkoga jezika, pobrinut će se i sami roditelji, da ga djeca njihova nauče: »... atque haec est facilis et expedita ratio linguam tanta cum utilitate, imo etiam commercii mutui necessitate conjunctam, brevi per totum, qua patet, regnum propagandi ac plane vulgarem efficiendi«.[57]

Posve su nejasne odredbe »De vernaculis linguis«. S obzirom na jezično šarenilo Ugarske (»linguarum in Hungaria varietatem«) *Ratio educationis* posve ispravno zaključuje, da će domovini biti korisniji, tko bude naučio više jezika. A da se mladići mogu obrazovati, kako očekuje država, valja da tumačenje u školi bude jasno.

[56] Ratio[1] 128, 133, 137.
[57] Ratio[1] 147—149.

da ga svi potpuno shvate, no to će biti moguće samo onda, ako učitelj bude poučavao materinskim jezikom. Zato treba da svaki narod (»natio quaelibet«) ima svoje osnovne škole (»vernaculas scholas«), a i u latinskim školama valja da učitelji budu vješti jezicima, koji se govore u Ugarskoj: » ... moderatores, quorum unus unam, alter alteram in regno receptam linguam explanare norit, e. g. in locis hungaricis germanicam et slavonicam, in germanicis hungaricam et slavonicam, in slavonicis hungaricam et germanicam, et sic porro: hoc enim pacto et juvenibus linguas in regno vigentes condiscendi facultas praebebitur ...« I u humanističkim razredima neka se đaci revno vježbaju »in usu linguarum patriarum, cum primis vero in germanica, ubi ea domestica non est«, te će se gimnazijski direktor pobrinuti, da jedan od učitelja sve učenike poučava u njemačkom jeziku, drugi u madžarskom »vel quavis alia patria pro loci cujusvis natura«, pa će na taj način učenici moći — tako barem veli *Ratio educationis* — naučiti osim materinskoga jezika još dva druga. Ako se usto uzme u obzir, da je u tablicama rasporeda predmetâ, što su dodane u *Ratio educationis*, samo u drugom i trećem gramatičkom razredu određen po jedan sat na nedjelju za »germanica vel alia patria lingua« i po jedan za »lingua patria et revisio scriptorum«, a u humanističkim razredima po dva sata za »germanica vel alia lingua patria«, razumjet će se, da su profesori bili u sto neprilika, kad je trebalo da provode odredbe o »linguae vernaculae«.[58]

I o zdravlju učenika vodi se računa u *Ratio educationis*. Preporučaju se igre, kojima će se gajiti snaga i okretnost nogu i ruku (skakanje, trčanje; dizanje i vučenje teških predmeta i bacanje na metu). Izriče se pače želja, da gradovi i varošice, u kojima postoje škole, urede igrališta, koja bi odgovarala broju razreda i učenika. U drugu ruku zabranjuje se učenicima sve, što bi moglo prouzrokovati tjelesne ozlede ili uopće škoditi zdravlju: nositi puške i oružje uopće, izazivati svađe i tučnjave ili učestvovati u njima, ostajati kasno u noć izvan kuće ili se po noći skitati, pohađati gostionice, u ljetu se kupati ili plivati u rijekama brzicama, a u zimi se sklizati ili sanjkati. Dakako, te odredbe već po malo prelaze u disciplinske propise.[59]

[58] Ratio[1] 145—151, 268.
[59] Ratio[1] 405 i dalje.

V.

Osječka gimnazija poslije odlaska isusovaca. Franjevci profesori u gimnaziji. Gimnazijska zgrada. Otvaranje humanističkih razreda. Sporovi oko učenja živih jezika.

Prema načelima uglavljenim u *Ratio educationis* imala se reformirati i osječka gimnazija, a ponešto se počelo po njima raditi već 1776., još prije nego je *Ratio* štampan. Provođenje školske reforme u Hrvatskoj povjereno je Nikoli Škrlcu, koji je u rujnu 1776. imenovan provincijalnim školskim direktorom. Izbor je bio, nema sumnje, sretan: čovjek od prirode nadaren, obrazovan u inostranstvu u najboljim školama onoga vremena (Bolonja, Beč), a pun iskustva stečenoga u javnom životu, bio je Škrlec u to doba jedan od najumnijih i najuglednijih Hrvata.[60]

Osječka latinska škola, koja je poslije ukinuća isusovačkoga reda imala samo četiri gramatička razreda, u kojima su uoči školske reforme poučavala dva sekularizovana isusovca pod upravom osječkoga župnika Fischera, zadnjega superiora osječke isusovačke misije, imala se proširiti humanističkim razredima, tako da bi prema *Ratio educationis* bila u Osijeku tri gramatička razreda i dva humanistička, a za to bi trebalo osim direktora pet profesora. Škrlcu je bila sada prva briga, otkale će namaći osječkoj gimnaziji učitelje, pa je ubrzo poslije svojega imenovanja za provincijalnoga školskog direktora počeo pregovarati s pijaristima, kojima je 1776. već povjerena gimnazija varaždinska i požeška.[61]

Pod jesen 1777. imenovan je direktorom osječke gimnazije Antun Ustia, jedan od uglednijih članova ukinutoga isusovačkog reda, nekoć profesor teologije u zagrebačkoj akademiji (1768.) i poslije u požeškoj (1769.—1773.). Novi je direktor najprije pošao u Zagreb na konferenciju gimnazijskih direktora, sazvanu da vijeća o provođenju novoga školskog reda, a poslije konferencije je stigao u Osijek krajem listopada 1777.[62]

Ustia je u Osijeku zatekao četiri razreda i dva učitelja, a učenika je bilo malo. Kako po odredbama *Ratio educationis* nije mogao jedan učitelj poučavati više od jednoga razreda, učenici su razdijeljeni u dva razreda i u oba je uveden novi školski red. Dakako, posao je isprva zapinjao: nagla promjena školskoga reda,

[60] Hist. gymn. 3; Cuvaj I, 446.
[61] Hist. gymn. 4; Cuvaj I, 476, 478.
[62] Hist. gymn. 4; Vanino 89.

nova i opsežna naučna građa, nestašica školskih knjiga, a usto loše zdravlje učiteljâ, sve je to smetalo sređenom i intenzivnom radu. Radi tih neprilika požurivao je Škrlec pregovore s pijaristima, no oni su stali uzmicati, izgovarajući se, da nemaju učitelja vještih hrvatskom jeziku niti zgrade, u kojoj bi u Osijeku stanovali.[63]

Učitelje je valjalo osječkoj gimnaziji svakako što prije namaći, pa kad pregovori s pijaristima nijesu obećavali uspjeha, iznio je Škrlec pred Consilium regium prijedlog, da se gimnazija povjeri franjevcima, koji imaju u Osijeku velik samostan, a mnogi su od njih vješti i hrvatskom i njemačkom jeziku. Consilium je jednodušno prihvatio mišljenje Škrlčevo, pa kad ga je i kraljica odobrila, Škrlec je odmah stao pregovarati s franjevačkim provincijalom i konačno je s njime uglavio, da će franjevci preuzeti osječku gimnaziju i odmah za školsku godinu 1778./9. dati tri profesora za gramatičke razrede i jednoga, koji će do potrebe zamjenjivati redovne profesore, a početkom narednih godina 1779./80. i 1780./81. dat će red franjevački još po jednoga profesora za humaniora. Školski erar plaćat će za svakoga profesora sto forinti na godinu, za zamjenika pedeset, a vjeroučitelja (»cathecheta seu christianae institutionis doctor«) dat će red do potrebe besplatno. Na osnovi toga ugovora je franjevački provincijal Blaž Tadijanović imenovao profesorima gramatike Stjepana Janičića, Franju Hoffmanna i poznatoga slavonskog književnika Aleksandra Tomikovića. Profesori su pod jesen 1778. stigli u Osijek, i uputivši se, koliko je vrijeme dopuštalo, u novi školski red, otpočeli su učiteljski rad u studenom iste godine.[64]

Teško je bilo i sa smještenjem gimnazije. Spomenuli smo, da se poslije ukinuća isusovačkoga reda škola iselila iz gradske kuće u dvije sobe ukinute isusovačke misije, dok su ostale prostorije te zgrade pripale osječkom župniku. Consilium regium je nastojao, da od kraljice isposluje, da se cijela isusovačka zgrada preda školskom eraru, a župniku neka kraljevinski erar sagradi drugu kuću, no to je nastojanje ostalo bez uspjeha, jer je zgrada kraljičinom odlukom već bila dosuđena osječkoj župi. U pregovorima s franjevcima pokušao je Škrlec riješiti i pitanje školske zgrade tako, da franjevci u svojem prostranom samostanu dadu prostorije potrebne za gimnaziju, no starješinstvo reda nije na to pristalo,[65] i to jamačno zato,

[63] Hist. gymn. 5—6.
[64] Hist. gymn. 6 i 8.
[65] Hist. gymn. 5—7.

što je osječki samostan radi teološkoga studium generale, koji je u njemu tada postojao, i onako već bio pun franjevačkih svećenika, laika i đaka,[66] a radi gimnazije je trebalo u samostanu naći još mjesta za pet profesora. No nije nemoguće, da su se franjevci i zbog nutarnjega reda u samostanu ustručavali smjestiti u njemu pet razreda gimnazijalaca. Uopće se čini, da sami osječki franjevci nijesu bili ni malo zadovoljni obavezama, što ih je njihova provincija preuzela u pogledu osječke gimnazije. Svakako je gvardijan osječkoga samostana i poznati književnik Josip Pavišević, uz Katančića jedan od najučenijih naših franjevaca onoga doba, posve odlučno ustao protiv provincijala Blaža Tadijanovića, koji se u lipnju 1779. u Osijeku sastao sa Škrlcem zbog pregovora o gimnaziji. Pavišević se »ex parte conventus« pred županijom oštro borio protiv ugovora, sklopljenoga u poslu gimnazije između državne školske vlasti i franjevačke provincije, te je na koncu prosvjedovao: »Etsi ARP. minister provincialis ex parte sua id acceptet, ego ex parte coenobii nunquam accepturus sum«. A pisac samostanskoga *Diarija* sa svoje strane posve odobrava postupak gvardijanov: »... quia ipse minister sine consilio patrum has et Rumenses scholas magno cum aggravio provinciae suscepit«.[67]

Kad su franjevci odbili da dadu prostorije za gimnaziju u svojem samostanu, naređeno je direktoru Ustiji, neka nađe i na godinu dana uzme u najam sobu za smještenje jednoga razreda, a Consilium regium će se pobrinuti, da se do godine sagradi nova zgrada. Direktor je našao sobu nedaleko od župnikove kuće (nekadašnje isusovačke misije), u kojoj su već otprije bila smještena dva gramatička razreda, pa je time bilo za školsku godinu 1778./9. riješeno pitanje smještenja osječke gimnazije. Početkom škole, u studenom 1778., novi su profesori franjevci otpočeli prema *Ratio educationis* rad u tri gramatička razreda: Janičić se sa šesnaest učenika trećega razreda smjestio u sobi uzetoj u najam u privatnoj kući, a Tomiković s drugim razredom (16 učenika) i Hoffmann s prvim (18 učenika) ostali su u dosadašnjim prostorijama u župnikovu domu.[68]

[66] Osječka franjevačka familija je 21. svibnja 1778. — ne računajući svećenike eksponirane po župama u osječkoj okolici — imala 12 svećenika, 8 laika i 12 teologa i filozofa. Isp. Diar. franc. Essek. 81.

[67] Diar. franc. Essek. 85.

[68] Hist. gymn. 7 i 8.

Obećanje, da će se država pobrinuti za zgradu za osječku gimnaziju, shvatio je Škrlec posve ozbiljno. Prefekt školskoga erara bio je upozorio zagrebački Consilium regium, da bi zgodno bilo nabaviti za gimnaziju Čerkićevu kuću u Tvrđi, u prvom redu jer je zgrada bila blizu crkve i samostana franjevačkoga, u kojem su stanovali profesori, a zatim jer je školski erar imao već na toj kući novčanu tražbinu, koja je dosezala otprilike polovicu vrijednosti kuće. Prije četrdeset i više godina bio je naime župnik đakovačke biskupije Pavletić posudio tisuću forinti poslovnim drugovima Čerkiću i Gegiću, koji su kasnije ekonomski postradali, pa su za poravnanje dugova uzete njihove nekretnine. Pavletić je svoju tražbinu po smrti ostavio osječkim isusovcima, svojim učiteljima, a po ukinuću njihova reda pripala je tražbina školskom eraru. Prvih dana lipnja 1779., upravo kad je bila urečena dražba Čerkićeve kuće, došao je u Osijek sam Škrlec, da pregleda gimnaziju i da sredi pitanje gimnazijske zgrade, jer nastajne godine imalo se početi s otvaranjem humanističkih razreda. Škrlec se prihvatio posla energično, bez kolebanja i oklijevanja: kupio je Čerkićevu kuću za 3460 for. (od toga je školski erar platio u gotovu otprilike polovicu, a druga je polovica namirena Pavletićevim legatom i zaostalim kamatama) i odmah ju je dao temeljito popraviti i preudesiti za školu troškom od 7354 for., a to je prema prilikama onoga doba bila znatna svota. Adaptacija zgrade je brzo i valjano izvršena, tako da je gimnazija školsku godinu 1779./80. započela već pod svojim krovom s neznatnim zakašnjenjem (19. studenoga mjesto početkom toga mjeseca), a direktor Ustia je sa zadovoljstvom zabilježio, da zgrada posve odgovara svojoj svrsi: »proprias tandem aedes... gymnasium accepit ...ad omnem, quae requiri possit, commoditatem instructas«.[69]

Početkom 1779./80. otvoren je prvi humanistički razred s trinaest učenika, a starješinstvo franjevačkoga reda poslalo je u Osijek za prvoga profesora humaniora M. P. Katančića, za kojega gimnazijska kronika veli, da je bio »iisdem literis Budae perpolitus«.[70] Iduće školske godine 1780./81. otvoren je također drugi humanistički razred, i tako je osječka latinska škola imala prema

[69] Hist. gymn. 8—11. — Godine 1825. država je gimnazijsku zgradu poklonila gradu Osijeku »cum onere tamen conservationis pro usibus scholarum« (Hist. gymn. 96; Acta dir. 1825, 25 i 34).

[70] Hist. gimn. 12. — O Katančiću kao profesoru osječke gimnazije isp. Nast. Vj. XXXVII, 19—28.

organizacionim odredbama *Ratio educationis* potpunu »gramatiku« (tri razreda) i potpun »gymnasium« (dva razreda).

U arhivskim spisima nijesam našao tragova, kako su se u prvim godinama provodile odredbe novoga *Ratio educationis* u unutrašnjem životu osječke gimnazije, u poučavanju i odgoju mladeži. Jedino *Protocollum consessuum*, koji je sačuvan od 1. studenoga 1778. do kraja 1788., kazuje, da su nejasne odredbe u *Ratio educationis* o učenju živih jezika izazvale zabunu u profesorskom zboru i uzrokovale objašnjavanja između profesora i Škrlca, u kojima uz interes pedagoško-didaktički izbija i nacionalno-politički momenat.

Napomenuli smo već, da je *Ratio educationis* određivao u drugom i trećem gramatičkom razredu jedan sat za »germanica vel alia patria lingua« i jedan za »lingua patria et revisio scriptorum«, a u jednom i drugom humanističkom razredu po dva sata za »germanica vel alia lingua patria« (i to obadva sata u isti dan, u ponedjeljak prije podne i poslije podne). Direktor gimnazijski trebao je da s tim brojem sati poučavanje u živim jezicima udesi tako, da apsolventi humanističkih razreda »ubivis praeter linguam domesticam binas alias condiscere possint«.[71] I ako uzmemo u obzir da se domaći jezik (lingua domestica, patria, vernacula) mogao bar u nekoj mjeri učiti također pri čitanju i interpretaciji latinskih pisaca, još uvijek je bilo u redovnim prilikama nemoguće, da učenici uz onako malen broj nedjeljnih sati osim materinskoga jezika nauče u školi još druga dva tuđa živa jezika. Zabuna, u kojoj su se radi toga morali naći profesori, povećavala se i time, što se u *Ratio educationis* (izuzevši samo jedan nedjeljni sat u gramatičkim razredima) i ono malo nastavnih sati određivalo zajednički za »njemački ili drugi domaći jezik«, a nigdje nije niti rečeno, koji će se jezik u etnički mješovitim krajevima smatrati domaćim niti kako će se zajednički naznačeni sati razdijeliti na pojedine jezike.

Kada su franjevci početkom školske godine 1778./9. preuzeli poučavanje u osječkoj gimnaziji, odmah se u prvoj sjednici (3. studenoga 1778.) raspravljalo »de linguis patriis«. Provincijalni školski direktor Škrlec — veli se u zapisniku — još nije bio poslao upute, koji će se jezik učiti, hrvatski ili madžarski, pa su osječki profesori odlučili, da se u sate određene za domaće jezike, dok ne stigne odgovor od provincijalnoga direktora, ne će učiti ni jedan ni

[71] Ratio[1] 268.

drugi jezik, nego će se mladež zaposliti »alia re aliqua utili«. Škrlec je na to odgovorio, da bi mu drago bilo, kad bi se u osječkoj gimnaziji uvelo učenje madžarskoga jezika »citra tamen detrimentum patriae (sc. linguae), quam perpoliri mens Plani omnino requireret«.[72]

Željom Škrlčevom, da se uči također madžarski, i onako zamršeno pitanje još se više zamrsilo. Većina osječkih gimnazijalaca bila je u to doba hrvatske narodnosti, manjina njemačke, no među njemačkim đacima malo ih je bilo, koji su išta hrvatski znali. To je sklonilo osječke profesore franjevce, da pred starijom školskom vlasti posve odlučno zastupaju mišljenje, da u osječkoj gimnaziji njemački jezik ima da bude na prvom mjestu kao domaći jezik: »Tametsi autem illyrica juventus germanam numero longe vincat, unam tamen germanicam linguam in scholis pro vernacula haberi posse ac debere, ut qua sola primarum classium magistri in omnibus explanationibus utantur, reliqui vero in interpretatione auctorum«.[73] Za hrvatski jezik »quae altera hic patria lingua est« ostao bi po tome tek sat i po (prema *Ratio educationis* zapravo samo jedan sat), što je u rasporedu određen za učenje jezikâ. No i tu će učitelj biti na mukama, kako će udesiti poučavanje, kad ima pred sobom djecu, kojoj je hrvatski jezik materinski, i u isti čas njemačku djecu, koja ne znaju hrvatski. Hoće li ih sve zajedno poučavati ili rastaviti u dva odjela i za svaki odio uzeti polovicu određenoga nastavnog vremena?[74] U vezi s tim teškoćama osvrnuli su se profesori na Škrlčevu želju, neka se u osječkoj gimnaziji uči i madžarski: »Si tertia aliqua lingua, puta hungarica, tradatur, his incommodis occurretur; unum enim idemque tempus utrique nationi integrum impendetur. Cui tamen rei haec rursum difficultas obstat, ut semper professores hujus quoque linguae gnari habeantur«.[75] Dakako, i sami su profesori znali, da tada ne bi bio ispunjen uvjet, što ga je Škrlec naročito istakao, da naime učenje madžarskoga jezika ne smije biti na štetu materinjem jeziku, koji se prema nastavnoj osnovi svakako mora učiti. Uopće se vidi u profesorâ u prvom redu nastojanje, da i u novom školskom redu sačuvaju njemačke tradicije osječke gimnazije.

Kad je u ljetu 1779. Škrlec boravio u Osijeku radi nabave zgrade za gimnaziju, raspravljalo se u sjednici profesorskoga zbora,

[72] Prot. cons. 2.
[73] Prot. cons. 9.
[74] Prot. cons. 10—11.
[75] Prot. cons. 12.

što je bila 12. lipnja pod njegovim predsjedanjem, također o učenju živih jezika u osječkoj gimnaziji. Uzevši u obzir mjesne prilike i momente istaknute od profesorskoga zbora, rekao je Škrlec, da će biti najbolje, da se u sate namijenjene »alicui patriae linguae« uči madžarski, no jer sumnja, da li će se naći profesora spremnih za to, a ne bi rado niti franjevcima protiv volje nametnuo novi teret, naredio je direktoru, da se o tome sporazumi s franjevačkim provincijalom, pa ako nikako ne bi bilo moguće dobiti profesora za madžarski, neka sva mladež u te sate uči njemački, a hrvatski jezik ima se svakako upotrebljavati barem pri prevođenju latinskih pisaca. Tom odredbom zajamčeno je hrvatskom jeziku barem neko, ako i čedno mjesto u osječkoj latinskoj školi.[76] Naprotiv, ne bih znao reći, kako su se svršili pregovori s franjevačkim provincijalom, u kojima se imalo odlučiti, hoće li se u gimnaziji učiti madžarski.

Boraveći 1779. u Osijeku naredio je Škrlec, da se u sjednicama redom čitaju odredbe iz *Ratio educationis*, i to dakako u prvom redu odredbe o latinskim školama. Kada se u sjednici 18. srpnja 1779. došlo do nejasnih odredaba §-a 103. »De vernaculis linguis«, što smo ih već napomenuli, opet su profesori istakli, kako je teško provesti, što *Ratio educationis* zahtijeva, jer se po njihovu mišljenju osim materinskoga jezika (lingua nativa) može s uspjehom učiti samo još jedan jezik, a prvenstvo valja dati onome jeziku, koji građani žele da im djeca uče i koji misle da će djeci biti u životu korisniji.[77] Čini se, da se osječki profesori franjevci nijesu nikako mogli sprijateljiti sa Škrlčevom željom, da se u gimnaziji uči i madžarski.

Dalje ne razabiram iz arhivskih spisa, kako se u praksi postupalo u osječkoj gimnaziji sa živim jezicima do pokušaja Josipa II., da se naše škole sasvim ponijemče. Jamačno se dotle, dok je Škrlec

[76] Prot. cons. 19. — Da ispravno prosudimo Škrlčevu odredbu o učenju hrvatskoga jezika u osječkoj gimnaziji, ne smijemo smetnuti s uma, da se i u njemačkim školama osamnaestoga vijeka materinji jezik, koji se isprva učio samo u vezi s čitanjem klasičnih autora, tek s vremenom postepeno pridizao do samostalnoga nastavnog predmeta. Stilističke i govorničke vježbe u materinjem jeziku bile su krajem osamnaestoga vijeka u običaju u njemačkim školama, no upoznavanje njemačke narodne literature uvedeno je u gimnazije tek u devetnaestom vijeku. Glasovita württemberška Karlsschule, koja je po namjeni osnivačevoj imala da bude prožeta modernim duhom i u kojoj je odgojen Schiller, nije 1782. još imala u svojoj nastavnoj osnovi njemačkoga jezika, a nije ga sve do 1808. imala niti Schulpforta, u kojoj je učio Klopstock. — Duhr II, 19, 30, 34. Paulsen II, 112—113, 150, 408.

[77] Prot. cons. 20.

bio na čelu školskoj upravi u Hrvatskoj, vršila u osječkoj gimnaziji njegova odredba o učenju živih jezika, kako ju je izrekao u sjednici 12. lipnja 1779., a prema osječkim prilikama i uopće prema prilikama onoga doba može se pouzdano reći, da se nije za volju madžarskom jeziku zanemario njemački.

VI.

Reforme Josipa II. Izjednačenje s austrijskim gimnazijama; germanizacija. Oduzimanje uprave osječke gimnazije franjevcima. Tuđinci franjevci dolaze za profesore. Izjednačenje profesorskih plaća s austrijskima.

Kad je 1780. Josip II. preuzeo u Ugarskoj i Hrvatskoj vladu kao samostalan vladar, počeo je ubrzo provoditi u državnom životu reforme, koje su imale u jednu ruku crkvu podvrći državnoj vlasti (imao je na umu u prvom redu katoličku crkvu), a u drugu ruku od svih habsburških zemalja načiniti jedinstvenu njemačku državu i prema tome zbrisati u Ugarskoj i Hrvatskoj svaki trag posebnoga državnoga života. Razumije se, da su reforme Josipove odjeknule i u našim školama, i to reforme političke jače od crkvenih.

U latinskim školama isusovačkim bile su Marijine kongregacije snažna pomoć vjerskoga odgoja, a prihvatio ih je i *Ratio educationis* od g. 1777. i odredio za njihove zborove u humanističkim razredima nedjelju poslije podne. Zato je osječki direktor Ustia odmah u školskoj godini 1779./1780., kad je otvoren prvi humanistički razred, stao sve pripravljati za otvorenje kongregacije: u auli gimnazijske zgrade podignut je žrtvenik (»non inelegans ara«), nabavljen je album za upisivanje članova i zastava, pa se samo čekalo, da stigne papina bula. No zabranom Josipa II., da se ne smiju tražiti niti u praksi provoditi takove isprave, spriječen je osnutak i rad kongregacije, dok nije napokon na osnovi vladareve odredbe o ukidanju Marijinih kongregacija naređeno direktoru osječke gimnazije, da kraljevskom kvestoru preda svu imovinu kongregacije. I tako je direktor uz potvrdu primitka 16. lipnja 1786. predao kvestoru »suppellectilem, non quidem jam inductae, sed provisae duntaxat Sodalitatis«.[78]

Krajem travnja 1783. došao je u Osijek Josip II. Po bilješkama franjevačkoga *Diarija* pohod vladarev bio je namijenjen samo pre-

[78] Hist. gymn. 13—15, 25.

gledavanju utvrda i uopće vojničkih zgrada osječke tvrdave, a posjetio je i konvikt vojničke djece i darovao pitomcima dvanaest dukata.[79] Niti *Hist. gymn.* niti *Diar. franc. Essek.* nijesu zabilježili, da se Josip II. u čem napose zainteresovao za osječku gimnaziju, nego jedino što je 30. travnja poslije objeda primio u audijenciju profesora Katančića, koji mu je »cum gymnasii commendatione« i s posvetom sastavljenom ad hoc predao svoj naučni prvijenac *Dissertatio de columna milliaria ad Essekum reperta* (Osijek 1782.), a vladar se s njime zadržao više nego četvrt sata u razgovoru o školama (»de re imprimis scholastica«).[80]

Početkom 1783./4. dogodile su se znatne promjene i u zemaljskoj školskoj upravi i u upravi osječke gimnazije. Kao starija školska vlast za sve gimnazije u Hrvatskoj i Slavoniji osnovan je u Zagrebu Consessus literarius, a za vršenje posala predsjednika Nikole Škrlca, koji je bio zaokupljen drugim javnim poslovima (»regni avocato negotiis«), određen je prodirektor Josip Petrović. Consessus je otpočeo rad 1. studenoga 1783., i njemu su gimnazijski direktori imali, počevši od toga dana, slati sve izvještaje o školskim poslovima. Otprilike u isto doba riješen je službe na svoju zamolbu i direktor osječke gimnazije Antun Ustia te je krajem studenoga 1783. iz Osijeka otišao u svoj zavičaj u Trst. Uprava je škole provizorno povjerena starijem profesoru humaniora M. P. Katančiću, a tek početkom srpnja 1784. imenovan je novi direktor franjevac Jeronim Jakočević, prije profesor teologije. Poslije odlaska direktora Ustije, nekadašnjega isusovca, i imenovanja Jakočevićeva bili su svi članovi profesorskoga zbora osječke gimnazije franjevci, počevši od direktora pa do najmlađega profesora.[81]

Josip II. je želio pomoći siromašnim a sposobnim i čestitim mladićima, da mogu polaziti više škole, eda od njih u interesu države načini »bonos utilesque reipublicae cives«. I tako je početkom školske godine 1784./5. zagrebački Consessus literarius pozvao direktora osječke gimnazije, da nekoliko mladića valjanih po učenju i ponašanju predloži za kraljevski stipendij (stipendium fundationis regiae Zagrabiensis). Bez sumnje je bilo tih stipendija više, jer je iz same osječke gimnazije predloženo pet učenika, dvojica iz humanističkih razreda i trojica iz gramatičkih.

[79] Diar. franc. Essek. 102.
[80] Hist. gymn. 18.
[81] Hist. gymn. 19—21.

Da se davanje stipendija proširi i sistematski izgradi, uvedena je počevši od 1. studenoga 1785. školarina (didactrum), koja se plaćala mjesečno, a imala se upotrijebiti za stipendije (stipendia didactralia). U školskoj godini 1787./8. počeli su se ti stipendiji dijeliti siromašnim i vrijednim đacima svih škola, od osnovnih do univerziteta. Prema vrsti škole razvrstani su stipendiji u četiri kategorije: za sve zemlje ugarske krune određeno je pedeset stipendija po 100 for. na godinu za slušaoce univerziteta i pravnih nauka u akademijama (sublimiorum scientiarum studiosi), sto stipendija po 80 for. za slušaoce filozofije, dvjesta stipendija po 60 for. za gimnazijalce i napokon trideset stipendija od 20 for. za osnovne škole (vernaculae trivialesque scholae). Svake godine valjalo je da lokalni školski direktori odmah poslije drugoga semestralnog ispita (mox a secundo tentamine semestri) preko provincijalne školske direkcije pošalju ugarskom Namjesničkom vijeću po propisu sastavljene tablice kandidatâ, u kojima je trebalo prije svega da se iskaže »paupertas cum eminenti progressu in literis probisque moribus«. Iz tih tablica je Namjesničko vijeće imalo izabrati kandidate, koje će za ispražnjene stipendije predložiti kralju, koji je sam pridržao sebi pravo da podjeljuje stipendije. Tko je jednom dobio stipendij, primao ga je sve dotle, dok ne bi ili svršio nauke i prihvatio se kojega zvanja u građanskom životu ili dok ne bi prestao polaziti školu ili popustio u naucima ili ponašanju, tako da ne bi bio više vrijedan da mu se dalje daje stipendij. Namjesničko je vijeće odredilo, da od školarinskih stipendija osječkoj gimnaziji stalno pripadaju tri, pa su prema tome između predloženih osječkih gimnazijalaca trojica dobili stipendij, no jedan je od njih bio istupio iz škole, prije nego je doznao za to rješenje, pa je tako osječka gimnazija ostala samo s dva stipendiste, jer kasniji prijedlog direktorov, da se ispražnjeni treći stipendij podijeli kojem drugom osječkom gimnazijalcu, nije uzet u obzir.[82]

Za vlade Josipove promijenjeno je također vrijeme početka i svršetka školske godine. Od osnutka osječke gimnazije počinjala se u njoj školska godina prvih dana studenoga i svršavala početkom rujna, a prvi semestar se završavao ispitima u travnju. Najprije se u školskoj godini 1785./6. osječka gimnazija, zbog racionalnije razdiobe školske godine u semestre, povela za zagrebačkom akademijom i obavila ispite prvoga semestra već u ožujku, a još u istoj

[82] Hist. gymn. 22, 32—33.

školskoj godini je po vladarevoj odredbi — zbog reforme školskih praznika — škola završena 19. kolovoza i nova školska godina započela 1. listopada. Skraćenjem školske godine 1786./7. na devet mjeseci konačno je provedena promjena jesenskih velikih praznika, tako da je za Josipove vlade odsada škola svuda počinjala 1. rujna i svršavala krajem lipnja, a prema tome su i ispiti prvoga semestra bili ranije, već početkom veljače.

No najznatnija reforma, što ju je Josip II. u duhu svojih političkih osnova unifikacije svih habsburških zemalja namislio provesti u srednjim školama u Hrvatskoj i Ugarskoj, bilo je potpuno izjednačenje tih škola sa školama u austrijskim nasljednim zemljama na osnovi njemačkoga nastavnog jezika. Vidjeli smo, da se već u *Ratio educationis,* ističući osobitu vrijednost njemačkoga jezika za dalje obrazovanje mladeži, koja svrši latinske škole, pokušalo na lijep način predobiti madžarske i hrvatske školovane ljude, da što više uče njemački, ne bi li se mirno i polako postigla svrha, koju je imala pred očima i Marija Terezija: da se naime njemački jezik s vremenom raširi po cijelom kraljevstvu i postane »plane vulgaris«.[83] Što je Marija Terezija, imajući više političkoga takta i bolje poznajući ljude, hotjela izvršiti bez trzavica i pazeći na osjetljivost svojih naroda, osobito Madžara, namislio je Josip II. u svojoj impulzivnosti i nestrpljivosti provesti naprečac, apsolutističkim odredbama.

Počevši od 1784. često se u *Prot. cons.* osječke gimnazije spominju spisi starijih državnih vlasti, u kojima se n a r e đ u j e, da i mladež i profesori s najvećom pomnjom prionu uz učenje njemačkoga jezika. Prošlo je bilo vrijeme, kada je državna uprava željela u v j e r i t i roditelje i učenike o kulturnom značenju i velikoj praktičnoj koristi njemačkoga jezika i tako ih s k l o n i t i, da ga što revnije uče. Naredbe Josipova doba o učenju njemačkoga jezika prijete se rđavim posljedicama svima, koji ih ne poslušaju. Uoči početka školske godine 1784./5. objavljuje se odredba državne vlasti, da tkogod hoće na više nauke, mora dobro naučiti njemački,[84] a potkraj prvoga semestra iste godine naređuje se profesorima, da za tri godine nauče taj jezik.[85] Do godine je direktor osječke gimnazije fra Jeronim Jakočević na svoj upit, da li se na

[83] Ratio[1] 148.
[84] Prot. cons. 28. X. 1784.
[85] Prot. cons. 20. II. 1785.

njemačke dopise zagrebačkoga Consessus literarius mora također tim jezikom odgovarati, primio uputu, da ima njemački odgovarati.[86] U prosincu 1786. obaviještena je osječka gimnazija, da počevši od školske godine 1787./8. iz normalnih škola mogu prijeći u latinske samo učenici, koji posve znadu njemački, jer će se od te godine u gramatičkim školama poučavati njemački, a poslije tri godine predavat će se njemačkim jezikom u svim fakultetima osim teologije. Radi toga je pozvan direktor gimnazije, da izvijesti o profesorima i njihovu znanju njemačkoga jezika.[87] Krajem travnja 1787. nanovo se profesori upozoravaju, da će se 1787./8. u gimnazijama predavati sve njemački, a par nedjelja kasnije se u vezi s time naređuje, neka gimnazija nabavi njemačke školske knjige, što su propisane u austrijskim nasljednim zemljama. Prirodna je posljedica svih tih odredaba, da će biti maknuti iz službe svi profesori, koji ne znaju njemački.[88]

Upozoren na nemogućnost, da se njemački jezik kao nastavni odjednom tako naglo uvede u sve razrede latinskih škola u Ugarskoj i Hrvatskoj, privolio je Josip II. još u zadnji čas, da se zasnovana reforma u školskoj godini 1787./8. provede samo u prvom gramatičkom razredu, a zatim da se svake školske godine ide za jedan razred dalje. Prema tome je i ublažena bezobzirnost prvobitne odredbe, da se imaju odmah početkom 1787./8. maknuti iz službe profesori, koji ne znaju njemački, te je naređeno, da se prvi razred povjeri profesoru vještu njemačkom jeziku, a ostali profesori, koji bi radi neznanja njemačkoga imali biti maknuti, neka nastoje naučiti njemački, dok dođe na njih red da poučavaju tim jezikom.[89]

Upravo u to doba, kad se postepeno počela provoditi potpuna germanizacija osječke gimnazije, dogodile su se u njoj i znatne lične promjene. Početkom srpnja 1787. maknut je s direktorskoga mjesta fra Jeronim Jakočević, a mjesto njega je profesorima franjevcima postavljen za direktora fizik virovitičke županije dr. Matija Krčelić. Državna se uprava poslužila pravom, koje je sebi pridržala u *Ratio educationis*, da može i u latinskim školama, što su povjerene kojem crkvenom redu, postaviti direktora iz drugoga

[86] Prot. cons. 25. II. 1786.
[87] Prot. cons. 4. XII. 1786.
[88] Prot. cons. 28. IV. i 4. VI. 1787. i Hist. gymn. 33—34.
[89] Prot. con. 31. VIII. 1787. i Hist. gymn. 34.

reda ili stališa »prout e re fore visum fuerit«.[90] Istina jest, da se krajem školske godine 1785./6. spominje u *Prot. cons.* osječke gimnazije odreka direktorova, a i *Hist. gymn.* veli, da je Jakočeviću »missio a munere localis gymnasii directoris d a t a«,[91] no ako i jest možebiti Jakočević lično želio ili zatražio, da otide iz osječke gimnazije, ipak je oduzimanje direkcije franjevačkom redu upravo uoči germanizacije naših latinskih škola bilo znak nepovjerenja vrhovne školske uprave, još više zato što novi direktor nije niti bio učitelj po zvanju, tako da se nije moglo misliti, da su kod njegova imenovanja odlučili kakovi osobiti pedagoški obziri.

U sjednici profesorskoga zbora uoči samoga početka školske godine 1787./8. saopćio je novi direktor profesorima, da je prihvaćena odreka superioris studiorum directoris Nikole Škrlca, a na njegovo mjesto da je imenovan grof Petar Sermage, gojenac bečkoga Terezijanuma.[92]

U to su doba nastale trzavice i u profesorskom zboru osječke gimnazije. *Hist. gymn.* u školskoj godini 1787./8. kazuje, da su se »plurimi professorum« poslije prvoga semestarskog ispita odrekli učiteljske služe za iduću školsku godinu, a franjevački je provincijal izjavio, da nema toliko sposobnih ljudi, da bi mogao dati zamjenu za sve profesore, koji ne žele dalje služiti. Nato je direktor osječke gimnazije starijoj školskoj vlasti »repraesentatione, quam potuit, nervosa« razložio »miseram professorum gymnasii hujus conditionem« i upozorio, da se u takovim prilikama nijedan sposoban učitelj ne će prihvatiti službe niti u njoj duže ostati, pa zato neka Viša školska direkcija od starijih vlasti isposluje osječkim profesorima »praeter stipulatum victum et amictum aliam annuam, eamque honestam, remunerationem«.[93]

Zabrinutost direktorova, da bi mu se mogli razbježati profesori, nije bila neosnovana. Profesor humaniorâ Katančić već je od g. 1784. nastojao otići iz Osijeka, a jamačno su tome doprinijeli i sporovi u profesorskom zboru, kojih je bilo za provizorne uprave Katančićeve i u prvo vrijeme direktorovanja Jakočevićeva.[94] Tek što je stiglo u Osijek imenovanje županijskoga fizika dra. Krčelića

[90] Ratio[1] 64.
[91] Hist. gymn. 27.
[92] Prot. cons. 31. VIII. 1787. — Cuvaj II, 10.
[93] Hist. gymn. 34—35.
[94] Nast. Vj. XXXVII, 23—25.

za direktora osječke gimnazije, Katančić je odmah sutradan (5. srpnja 1787.) molbenicom upravljenom bečkoj Studienhofkommission zatražio mjesto profesora u kojoj galičkoj gimnaziji. Jer je molbenica datirana u Osijeku, Katančić je po svoj prilici 5. srpnja još bio kod kuće, no 10. nije ga više bilo pri predaji zavoda novom direktoru Krčeliću, a nije bilo niti drugih profesora franjevaca, jer su se — kako veli *Hist. gymn.* — već bili razišli na ferije, izuzevši jedinoga profesora Hoffmanna, koji je uz smijenjenoga direktora Jakočevića bio sam iz profesorskoga zbora pri primanju novoga direktora, koje se upravo radi toga izvršilo »plane absque solennitate«.[95] Iz profesorskoga zvanja uopće želio je otići na kakovo drugo mjesto profesor gramatike Kraus »qui fidelitatem Musis ceteroquin nunquam spopondisse videbatur et per infirmam valetudinem crebrius ab officio faciendo prohibebatur«.[96] Napokon, u sjednici 26. ožujka 1788. odrekli su se službe profesor humaniorâ Đurošević i profesor gramatike Janičić.[97] Do iduće školske godine pošlo je za rukom svim tim profesorima izvršiti, što su namislili: Katančić je na osnovi konkurza imenovan profesorom gramatike u arhigimnaziji zagrebačkoj, a Kraus, Janičić i Đurošević otišli su u vojne svećenike (Đurošević pače protiv volje školske vlasti), tako da je početkom školske godine 1788./9. od svih osječkih profesora ostao sam Hoffmann, Nijemac po narodnosti, koji je već 1787./8. u prvom početku germanizacije školâ preuzeo da poučava u prvom čisto njemačkom gramatičkom razredu. Mjesto domaćih franjevaca redovničko je starješinstvo poslalo u osječku gimnaziju tuđe ljude, da provode u školi političke osnove Josipa II.: početkom 1788./9. došli su u Osijek novi profesori franjevci Josip Kalasancij Brosch, Emerik Falk, Adalbert Womaczka i Adalbert Bruttmann.[98] Te je godine njemački kao jedini nastavni jezik uveden u drugi gramatički razred, a već prije toga je ponijemčena i nutarnja školska uprava osječke gimnazije: u sjednici profesorskoga zbora 18. siječnja 1788. još je zapisnik pisan latinski, a od 7. veljače dalje pišu se zapisnici njemački.

[95] Hist. gymn. 28.
[96] Hist. gymn. 30.
[97] Prot. cons. 26. III. 1788.
[98] Hist. gymn. 36. — Odnos državne uprave spram franjevačkoga provincijala nije bio u to doba osobito dobar. U prosincu 1788. zabilježen je u *Prot. cons.* osječke gimnazije spis, u kojem Namjesništvo prigovara provincijalu »Gehässigkeit und Verfolgung, welche er gegen jene Individuen seines Ordens, die sich dem Lehramte widmen, zu hegen scheint«. Provincijal je u to doba bio hrvatski književnik Požežanin Josip Pavišević (Ćevapović 282).

Napokon su u školskoj godini 1789./90. »a primo die hujusce anni scholastici« (t. j. od 1. rujna) i profesorske plaće izjednačene sa austrijskima. Po odredbi kraljevoj imao je gimnazijski direktor 500 for. (florenorum Rhenensium) na godinu, profesori humaniora 450 for., dva starija profesora gramatike 400 for., a najmlađi 350 for., i to samo »seculares vel ecclesiastici«. Naprotiv, ako je direktor ili profesor bio iz prosjačkoga reda, koji je po ugovoru dužan bio davati profesore za gimnaziju i imao samostan u samom mjestu škole, primao je takov direktor nagradu od 200 for. na godinu, a profesor 50 for. Prema tome su dakako osječki profesori franjevci zlo prošli: kada su 1778. godine preuzeli osječku gimnaziju, uglavljeno je bilo u pregovorima s državnom vlasti, da će školski erar davati redu za svakoga profesora 100 for. na godinu, a novom regulacijom dobili su tek polovicu te nagrade. Osobito se jako osjećala ta razlika, ako su zajedno u istom zavodu služili kao profesori svjetovnjaci ili svjetovni svećenici i članovi kojega prosjačkoga reda. Kada je u kolovozu 1789. profesor Hoffmann poslan za gvardijana u Földvar, a franjevački provincijal izjavio, da iz svojega reda ne može dati osječkoj gimnaziji za nj zamjenika, postao je početkom 1789./90. na osnovi konkurza svjetovnjak Josip Volusius profesorom gramatike u Osijeku. I taj najmlađi profesor gramatike, koji je tek bio počeo služiti, imao je plaću od 350 for. na godinu, dok su dva starija profesora gramatike i profesori humaniora imali samo nagradu od 50 for.[99]

VII.

Smrt Josipa II. i ukidanje njegovih školskih reforma. Školske knjige u narodnom jeziku. Madžarski jezik neobligatan predmet. Vlada nastoji, da se što više uči madžarski.

U teškim prilikama, u koje je država dospjela radi unutrašnjega vrenja u Ugarskoj i Hrvatskoj i radi nesretne vanjske politike, Josip II. je pred smrt opozvao najveći dio svojih reforma, a kad je malo zatim umro (20. veljače 1790.), krenuo je razvoj javnoga života u Ugarskoj i Hrvatskoj sasvim drugim smjerom. Smrt kraljevu popratila je osječka *Hist. gymn.* s nekoliko riječi, ne zagrijava-

[99] Hist. gymn. 40—41. — Za prosuđivanje socijalnoga položaja naših profesora ne će biti bez interesa napomenuti, da je njihov savremenik M. A. Relković kao graničarski kapetan primao plaću od 700 for. na godinu.

jući se osobito za nj, no priznajući mu, da je kao vladar ostavio dubok dojam iza sebe: »Hujus fata varios in variis, pro diversitate studiorum, produxerunt animorum motus, nullos tamen mediocres, magnasque in republica rerum commutationes effecerunt«.[100]

Tek što je Josip II. zaklopio oči, redom su poukidane reforme, što ih je on proveo u latinskim školama u Hrvatskoj i Ugarskoj. Već 16. ožujka 1790. primio je direktor osječke gimnazije od Više školske direkcije zagrebačke uputu, neka se prema odredbi novoga vladara Leopolda II. unaprijed služi »in rebus officii latino sermone«.[101] Od 1. ožujka 1790. ukinuta je školarina (didactrum), što ju je Josip II. uveo 1785. i upotrebljavao za davanje stipendija siromašnim đacima od osnovnih škola do univerziteta.[102] A ukinut je dakako u našim latinskim školama i njemački nastavni jezik, koji se u času Josipove smrti upotrebljavao već u trećem gramatičkom razredu.[103] Krajem svibnja 1790. obaviještena je direkcija osječke gimnazije, da je Leopold II., dok se općenito ne uredi javni odgoj, prema mišljenju ugarskoga Namjesničkog vijeća naredio, da se u humanističkim razredima predaje sve latinski, a u gramatičkim razredima da se učitelji pri učenju latinskoga jezika služe materinskim jezikom, no već u tom dopisu pokazuje se, iako uvijeno, tendencija, da se madžarskom jeziku što više otvori put u latinske škole, jer se pri određivanju nastavnoga jezika ne bi imalo pitati, koje je materinski jezik većine učenika, nego samo da li većina umije madžarski: »In gymnasiis praelectiones praecise latino idiomate tradantur, in inferioribus autem scholis magistri pro vehiculo institutionis linguae latinae non jam germanico, sed nativo, et quidem, ubicumque major pars scholasticae juventutis hungaricam callet, hungarico idiomate utantur...« Time, što je latinski jezik opet uveden u javni život, prestala je sama po sebi potreba, da se za direktore i profesore postavljaju ljudi vješti njemačkom jeziku, pa su zadržani u službi svi, koji su prema odredbama Josipa II. imali biti otpušteni radi neznanja toga jezika.[104] Iz nastavnih instituta »quae catholica audiunt quaeque ex fundo publico intertenentur« maknut će se akatolički direktori i profesori i zamijeniti katolicima.[105]

[100] Hist. gymn. 44.
[101] Prot. menstr. 16. III. 1790.
[102] Hist. gymn. 44.
[103] Hist. gymn. 44.
[104] Prot. menstr. 1790, majus, 28.
[105] Hist. gymn. 45.

Ukinućem njemačkoga nastavnoga jezika uklonjene su iz naših latinskih škola i austrijske njemačke knjige, koje su se uporedo s germanizacijom nastave počele uvoditi godine 1787. Već u svibnju 1790. obavijestila je zagrebačka Viša školska direkcija osječku gimnaziju, da će se domala izdati odredbe o školskim knjigama, koje će odgovarati novom školskom sistemu, a u rujnu joj je priopćila, da je zamolila ugarsko Namjesničko vijeće, neka se knjige, koje se prema popisu udžbenika za prvi gramatički razred imaju štampati madžarski, za osječku gimnaziju naštampaju hrvatskim jezikom: »... pro hujate gymnasio in lingua slavonica velut hujus loci vernacula excudantur«. Time je i opet potaknuto staro sporno pitanje, oko kojega se lomilo koplje već prije Josipova pokušaja germanizacije svih naših latinskih škola, da li će se naime u osječkoj gimnaziji smatrati domaćim jezikom njemački ili hrvatski. Kad su već i franjevci odmah pri početku svojega rada u osječkoj latinskoj školi — iako su priznavali, da je većina osječkih gimnazijalaca hrvatske narodnosti — sasvim odlučno tražili, da njemački jezik bude nastavni u najnižim razredima, dok đaci ne nauče latinski, ne će nas ni malo iznenaditi, što se direktor Krčelić, koji je bio poslan u gimnaziju uoči provođenja školskih reforma Josipa II. kao pouzdanik vrhovne uprave, i sada poslije sloma Josipovih političkih osnova spremao energično braniti njemački karakter osječke gimnazije, pozivajući se upravo na njemačke tradicije te škole počevši od njezina osnutka. Uz priopćenje Više školske direkcije o štampanju hrvatskih knjiga za osječku gimnaziju zabilježio je Krčelić: »Regiae superiori directioni, si quidem nunc jam serum et inutile foret, suo tempore referendum esse, in gymnasio hoc inde ab ejus incunabulis usum linguae non sclavonicae, sed germanicae semper fuisse et etiamnum esse, eo quod haec parti juventutis hic studentis potissime vernacula, parti vero alteri per scholas sic dictas normales ita familiaris reddita sit, ut magister, qui hic loci sclavonica lingua pro vehiculo doctrinae uti vellet, vix ullum discipulum inventurus esset, proinde non sclavonice sed germanice excusos libros gymnasio huic opus esse.«[106]

Snažno previranje madžarske ustavne i narodne svijesti, izazvano u jakom stepenu apsolutističkom centralizacijom i germanizacijom Josipovom, dovelo je i Hrvate u političkom životu u sasvim

[106] Prot. menstr. 1790, sept., 74.

novu situaciju. Madžari nijesu skrivali, da im je konačna svrha osnovati kao ustuk protiv apsolutističke i njemačke Austrije ustavnu i narodnu madžarsku državu na cijelom teritoriju Stjepanove krune, na kojem je živjelo pravo šarenilo naroda. Posljednja konsekvencija toga madžarskoga nastojanja bila je nacionalna asimilacija svih nemadžarskih naroda u državi, a to se nastojanje nije dakako imalo ustaviti na granicama Hrvatske i Slavonije. Hrvati čini se da u prvi mah nijesu shvatili svih konsekvencija narodne političke misli madžarske, nego su pod dojmom zadnjih silovitih pokušaja austrijskoga apsolutizma i najumniji ljudi našega naroda tražili spas u što užoj vezi s Ugarskom, te su sada sami Hrvati privoljeli, da ugarsko Namjesničko vijeće bude vrhovna vlast i za Hrvatsku. To raspoloženje Hrvata dovelo je i do toga, da je s privolom hrvatskoga sabora stvoren zakonski članak VII : 1792, kojim je u naše škole madžarski uveden kao neobavezan predmet (studium extraordinarium).

Prvim profesorom madžarskoga jezika u osječkoj gimnaziji postao je Josip Vida, činovnik u protokolu ugarskoga Namjesničkog vijeća, a počeo je učiteljski rad 3. ožujka 1792. Poučavao je pet sati na nedjelju (t. j. svaki školski dan), no među učenicima nije našao osobitoga odziva, jer se u cijeloj gimnaziji prijavilo za učenje madžarskoga jezika samo deset učenika.[107] Možebiti nije niti u drugim gimnazijama odziv bio veći, a možebiti su i starije školske vlasti bile suviše nestrpljive i željele privući što prije i što više učenika, da uče madžarski, jer samo tako se može razumjeti priopćenje zagrebačke Više školske direkcije od 4. prosinca 1792., da je Namjesničko vijeće na prijedlog o nagradama za učenike, koji najbolje napreduju u madžarskom jeziku, odgovorilo, da zasada doduše ne može u tome pogledu ništa učiniti, no neka se učenicima, koji misle tražiti stipendije, u svjedodžbu zapiše, da li su učili madžarski i s kojim uspjehom: »Quamvis enim studii hujus defectus eos a consequendo stipendio non excludat, stimulos tamen addet ad linguam hanc avidius arripiendam«.[108]

Još nije bila prošla niti puna godina, kako se u osječkoj gimnaziji počelo učiti madžarski, već je stiglo od Namjesničkoga vijeća upozorenje, neka se za naprednije učenike otvori posebno odjeljenje (classis proficientium), a u školama, gdje postoji i početničko i na-

[107] Prot. menstr. 1792, majus, 34, i sept., 60.
[108] Prot. menstr. 1793, jan., 2.

prednije odjeljenje, neka se madžarski uči po jedan sat prije podne i poslije podne. Jer osječka gimnazija nije imala učenikâ, koji bi po svojem znanju jezika mogli odmah ući u više odjeljenje, učili su i dalje svi učenici zajedno po jedan sat na dan, a radi udaljenosti Gornjega i Donjega grada od Tvrđe razdijelio se madžarski sat tako, da se učilo pô sata poslije dopodnevne škole, a pô sata poslije popodnevne.[109]

Velika revnost Namjesničkoga vijeća, da u školama što više unaprijedi učenje madžarskoga jezika, izazvala je reakciju: na pritužbu nemadžarskih krugova Ugarske, da je mladež svakidašnjim učenjem madžarskoga suviše opterećena na štetu drugih obaveznih predmeta, kralj je odredio, da će u gimnazijama i početnici i napredniji đaci učiti madžarski samo po dva sata na nedjelju. Prema toj kraljevoj odredbi učilo se u osječkoj gimnaziji madžarski svega dva sata, jer višega odjeljenja još nije bilo.[110]

No kako već biva, da ljudi nastoje ispuniti i neizrečene želje vladine, tako su se i profesori varaždinske gimnazije složili, neka se madžarski jezik poučava četiri sata na nedjelju, i zapitali stariju školsku vlast, da li je to dopušteno. Taj je upit bio Namjesničkom vijeću zgodna prilika, da na svoj osobiti način protumači kraljevu odredbu o ograničenju učenja madžarskoga jezika na dva sata na nedjelju: ta se odredba, veli Namjesničko vijeće, tiče samo Ugarske, gdje je madžarski jezik obavezan predmet, a ne tiče se Hrvatske i Slavonije, gdje je učenicima pušteno na volju, hoće li učiti madžarski ili ne će. Ako dakle kod nas mladež od svoje volje želi učiti madžarski više sati na nedjelju, ne smiju profesori tome pohvalnom nastojanju svojih učenika uskratiti pomoći, samo neka se nitko protiv volje ne goni na učenje i neka se na to ne troši suviše vremena na štetu drugim predmetima.[111]

Iz doba profesora Vide uopće malo znamo o broju učenika, koji su učili madžarski. U prvoj godini (1791./2.) smo spomenuli da ih je bilo deset. Za dalje godine ne znamo ništa, jer prije školske godine 1797./8. nema sačuvanih matrikula, a u zadnje tri godine Vidina službovanja je broj učenika ocijenjenih iz madžarskoga jezika sasvim malen (maksimum 1797./8.: šest učenika), tako da se čovjek nehotice pita, jesu li zbilja upisane sve ocjene. Poslije

[109] Prot. menstr. 1793, febr., 12.
[110] Prot. menstr. 1793, febr., 14.
[111] Prot. menstr. 1793, jul., 51.

vakancije, koja je trajala gotovo dvije godine, došao je za profesora madžarskoga jezika Kajetan Papp, svjetovnjak kao i Vida. Bit će da je Papp bio agilan i promišljeno energičan profesor, jer u dvije godine njegova službovanja (1802./3. i 1803./4.) broj učenika madžarskoga kurza dosegao je gotovo polovicu broja svih učenika osječke gimnazije.

VIII.

Kasnije promjene u Ratio educationis od god. 1777. Kako se propisana naučna građa učila u osječkoj gimnaziji.

Ratio educationis, izdan 1777. od Marije Terezije, vrijedio je za škole u Ugarskoj i Hrvatskoj tri decenija, sve dok nije 1806. objavljen novi. Dakako, po koja odredba se s vremenom zamijenila drugom ili se nova dodala, a katkada su se stare odredbe ponavljale, jamačno jer su se s vremenom počele zanemarivati. Tako je u školskoj godini 1788./89. redukcija školskih sati od pet na četiri sata na dan, koja je u gramatičkim razredima već prije bila uvedena, proširena na cijelu gimnaziju.[112] Za profesore gramatike je 1790. ponovljena naredba, što je već sadržana u *Ratio educationis*, da imadu sa svojim učenicima svake godine prelaziti u viši razred i tako ih pratiti do svršetka gramatičke škole, dok su naprotiv profesori humaniora stalno poučavali u istom razredu, i to stariji profesor u drugom razredu, a mlađi u prvom.[113] Najjače je dakako školski sistem od god. 1777. bio promijenjen uvođenjem njemačkoga nastavnog jezika i austrijskih njemačkih školskih knjiga: to zapravo nije bilo više mijenjanje niti popunjavanje pojedinih odredaba ugarsko-hrvatskoga *Ratio educationis*, nego potpuno izjednačivanje naših škola s austrijskima u duhu političkih osnova Josipa II. Iako je vladar još u zadnji čas odustao od namjere, da njemački jezik uvede u jedan mah kao nastavni jezik u sve razrede naših latinskih škola, ipak je i postepena germanizacija morala u unutrašnjem životu škole prouzrokovati smetnje. Već nagla promjena profesorâ nije mogla biti na korist školskom radu: u osječkoj su se gimnaziji u jesen 1788. promijenili svi profesori, osim jedinoga Nijemca Hoffmanna, te su mjesto domaćih franjevaca, koji su poznavali našu mladež i ambijenat, u kojem je rasla i odgajala se, došli za profesore strani ljudi. Kako je čudnih pojava znalo biti u

[112] Hist. gymn. 38.
[113] Ratio[1] 450. — Prot. menstr. 1790, sept., 74.

našim školama pri provođenju Josipove germanizacije, daje nam jedan karakterističan primjer naredba zagrebačke Više školske direkcije krajem prosinca 1789.: svaki profesor treba da zadatke ili vježbe, što će ih diktovati đacima, svaki put pokaže direktoru, koji će ih pregledati i ispraviti »damit auf diese Weise den Unrichtigkeiten, welche etwa in Ansehung der deutschen Sprache in selben gefunden werden dürften, vorgebeugt und die Schüler in Erlehrnung dieser Sprache nicht irregeführet werden«. Direktor osječke gimnazije, županijski fizik dr. Krčelić, pribilježio je uz tu naredbu: »Obwohl bey diesem Gymnasio von jeher dieser Gebrauch gewesen, hat man doch diese Verordnung den Lehrern gewiesen, um selbe von der Billigkeit dieses Gebrauchs zu überzeugen«.[114]

Kada je po smrti Josipa II. prestala u nas germanizacija latinskih škola, starije su školske vlasti izrijekom upozorile direktore, da *Ratio educationis* od g. 1777. i dalje vrijedi kao norma školskoga rada, »donec per congregatos regni status et ordines novum studiorum systema elaboratum et adprobatum fuerit«.[115] Ne će biti bez interesa da pokušamo, koliko nam dopuštaju vijesti sačuvane u školskom arhivu, utvrditi, kako se u osječkoj gimnaziji provodio *Ratio educationis*, i da tako zavirimo u sam nastavni rad gimnazije u doba, kojim smo se dosada bavili, t. j. do novoga *Ratio educationis* od g. 1806. Za to su nam glavno i gotovo jedino vrelo pregledi naučne građe uzete u školskim godinama 1802./3. i 1803./4., što su sačuvani u *Classificationes* tih godina, a osim toga tek gdjegdje ima zabilježena po koja vijest.

Vidjeli smo već, da *Ratio educationis* kod latinskoga jezika, glavnoga predmeta srednjih škola onoga doba, u prvom redu ima na umu praktičnu upotrebu latinskoga jezika u javnom životu Ugarske i Hrvatske, pa je to valjalo uzeti u obzir i pri izboru latinske lektire. No u granicama općih uputa, za kojim će se piscima u tome izboru prije poseći, daje se sloboda profesoru, da prema interesu, što ga vidi u svojih učenika, može dati prvenstvo piscima, za koje opazi da mu se đaci najviše zanimaju. U pregledima naučne građe školskih godina 1802./3. i 1803./4. spominje se kao priručnik za latinsku lektiru Chompréova hrestomatija. U franjevačkom samostanu u Osijeku sačuvao se upravo iz knjižnice osječke gimnazije potpun egzemplar (šest svezaka) te hrestomatije,

[114] Prot. menstr. 1789, dec., 131.
[115] Prot. menstr. 1790, sept., 74.

štampane u univerzitetskoj štampariji u Budimu: *Selecta latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis a P. Chompré,* juris utriusque licentiato. In usum juventutis provinciarum Hungariae recusa (I. sv. 1799., II. sv. 1806., III. sv. 1798., IV. sv. 1798., V. sv. 1789., VI. sv. 1798.). Hrestomatija je francuskoga porijetla,[116] a upotrebljavala se i u Njemačkoj. Razumije se, da su pri izboru i rasporedu latinskih pisaca u prvom redu odlučivali obziri na učenje samoga jezika, no pazilo se dakako i na odgojni momenat (»ut non solum intellectum erudiant et illustrent, sed etiam cor animumque pascant: seu mentem scientia rerum instruant, voluntatem avertant a malo et ad mores honestos deducant«), a koliko je god bilo moguće, nastojalo se, da se lektirom pisaca učvrsti i popuni poznavanje drugih nastavnih predmeta gimnazijske naučne osnove: »Chrestomathia proinde ad singula ista doctrinarum capita respiciat, et nullum sit auctorum exemplum, quod non istam vel alteram institutionis scholasticae materiam complectatur. Verbo: sit accomoda instituto literario et disciplinis gymnasticis«.[117] Prvi, drugi i treći svezak Chompréove hrestomatije imali su se čitati u prvom, drugom i trećem gramatičkom razredu, a odlomci su uzeti, uz malo izuzetaka, iz latinskih historijskih djela, tako da se tom lektirom učenik mogao po malo upućivati u rimsku povijest, koja inače nije bila samostalan nastavni predmet u našim gimnazijama onoga doba. Svesci IV. do VI. bili su namijenjeni humanističkim razredima, i to peti i šesti svezak imali su đake upoznati s pjesništvom latinskim (u petom je izbor iz Plautovih i Terencijevih komedija, a u šestom iz djela Fedrovih, Ovidijevih, Vergilijevih, Horacijevih, Juvenalovih i Persijevih), dok je četvrti svezak po sadržaju prilično šaren, no barem u drugoj polovici mu je u prvom redu zadaća, da za teoriju govorništva, koja se učila u humanističkim razredima, dade praktične primjere ne samo iz Cicerona nego također iz historijskih djela Kurcijevih, Salustijevih i Livijevih. Jednom se karakterističnom crtom Chompréova hrestomatija razlikuje od izbora latinskih pisaca, što su se u nas u gimnazijama čitali poslije Exner-Bonitzove reforme austrijskih gimnazija: Chompré se nije ograničio na pjesnička, filozofska, historijska i govornička djela, nego je u svoju hrestomatiju (osobito u četvrti svezak) uvrstio također odlo-

[116] Hrestomatiju je sastavio francuski pedagog Pierre Chompré (1698. do 1760.), chef d'institution u Parizu (isp. La Grande Encyclopédie, s. v. Chompré).
[117] Isp. »Lectori salutem« u I. sv. Chompréove hrestomatije.

maka iz latinskih spisa, koji su mogli učenikovu pozornost svratiti na historijski razvitak naučnoga shvaćanja i uopće kulturnoga života (Cajus Plinius, Naturalis historia; Aurelius Cornelius Celsus, De re medica; M. Vitruvius Pollio, De architectura; L. I. M. Columella, De re rustica; Flavius Vegetius Renatus, De re militari). No odmah u vezi s time treba da istaknem još jedan također karakterističan momenat: u spisima osječke gimnazije nijesam našao spomena, da su se s učenicima čitali odlomci netom spomenutih spisa, koji su izvan granica pjesništva, filozofije, historije i govorništva, baš kao što nema u osječkoj gimnaziji traga niti čitanju Plautovih i Terencijevih komedija, iako se u humanističkim razredima u poetici učila teorija drame, a *Ratio educationis* od 1777., kako smo vidjeli, izrijekom je i na prvome mjestu preporučivao, da u školsku hrestomatiju valja uvrstiti »selectos aliquos actus e Plauti ac Terentii comoediis«.[118]

Ulomci iz latinskih pisaca čitali su se u osječkoj gimnaziji, iako u čednim granicama, svakako već od prvoga gramatičkoga razreda, a prema uputama *Ratio educationis* nijesu se uzimali samo pisci t. zv. zlatnoga doba. U *Prot. cons.* na početku školske godine 1778./9. spominju se kao latinska lektira u prvom gramatičkom razredu Ezopove fabule, a u drugom Fedrove.[119] U školskoj godini 1802./3. čitala se rimska povijest (Breviarium ab Urbe condita) kasnoga latinskog pisca Eutropija (IV. v. poslije Kr.) u prvom gramatičkom razredu, u drugom Cezarovi Commentarii de bello gallico, a u trećem Livijeve Decades i Tacitovi Annales. U idućoj školskoj godini 1803./4. Eutropija je u prvom razredu zamijenio crkveni historik Sulpicij Sever (363.—425.; Vita b. Martini), a u drugom se razredu čitao spis Kv. C. Rufa De vita rebusque gestis Alexandri Magni i nekoja Ciceronova pisma Ad familiares, dok su u trećem razredu, kao i 1802./3., bili na redu Livije i Tacit. U humanističkim su se razredima čitali i 1802./3. i 1803./4. isti pisci: govori Ciceronovi i pisma Plinija ml. (u prvom razredu), Ovidijeve elegije Ex Ponto (u prvom razredu), Tristia i Metamorphoseis (u drugom), zatim Horacijeve satire, epistole i ode i Vergilijeve Eclogae i Georgica (u drugom razredu). Uz latinsku lektiru uzimala se u prvom semestru prvoga humanističkog razreda prozodija i metrika, a u dalja tri semestra teorija retorike. Da se upoznadu sa životom

[118] Ratio[1] 183.
[119] Prot. cons. 19. XI. 1778.

rimskim, učili su đaci humanističke škole u prvoj godini običaje rimske (de ritibus Romanorum), a u drugoj mitologiju.

Uz čitanje pisaca i pretresanje pismenih sastavaka upućivali su se i osječki gimnazijalci u prvom humanističkom razredu u logiku, ali tek u drugom semestru, a ne odmah u prvom, kako je naređeno u *Ratio educationis.*[120] Latinski su se pisci čitali veoma polako, jer su u duhu naših latinskih škola u prvom redu imali biti osnova, na kojoj će se učenici vježbati svoje misli izricati latinskim jezikom u pismu i govoru. Tako se n. pr. u školskoj godini 1802./3. u drugom gramatičkom razredu pročitalo iz Cezarovih Commentarii de bello gallico samo pet glava iz prve knjige (u Chompréovoj hrestomatiji tek pet strana štampanoga teksta), a u trećem razredu iz Livija I, 22, 25 i 26, II, 2, 9—11, i iz Tacitovih Annales IV, 13, VI, 7, XI, 7, XIII, 6, XV, 1—4, 6, 11, 13—15 (u Chompréa svega 12 strana). Već i velika raskidanost u izboru tih ulomaka pokazuje, da nije bila prva i glavna svrha čitanju upoznavanje samoga književnog djela. A niti u humanističkim razredima nije bila jako obilna latinska lektira. Školske godine 1802./3. zabilježeno je kao lektira cijeloga prvog semestra drugoga (dakle najvišega) humanističkog razreda: Elegiae P. Ovidii Nas., Tristium I, 3, III, 8 i 10 et variae sententiae; Q. Horatii Flacti Satyra I, 1, Epistola I, 7 (u Chompréovoj hrestomatiji svega 321 stih iz Ovidija i 179 iz Horacija). U osječkoj se dakle gimnaziji strogo vršila spomenuta već uputa, izrečena u *Ratio educationis,* da se stil učenikov ne će izbrusiti, ako se bude čitalo mnogo »sed si lectu digna et ad finem conducentia diligenter notata retentaque sint«, pa zato »praeceptori cum lectione festinandum non esse, sed omnem potius adhibendam attentionem, ne quid stylo formando negligatur«.[121]

Iz aritmetike se u osječkoj gimnaziji posve u skladu sa *Ratio educationis* učilo: quatuor vulgares in numeris integris et fractis species (u prvom gramatičkom razredu), rationes et proportiones, regula aurea, regula permutationis, calculus censuum simplex, regula aurea composita, regula societatis et alligationis (u drugom i trećem gramatičkom razredu). U humanističkoj školi se učila također geometria practica, što se ne spominje u *Ratio educationis,* i to u drugom razredu u prvom semestru »de diversitate linearum nec non de dimensione angulorum, longitudinum ac altitudinum«, a u

[120] Ratio[1] 253.
[121] Ratio[1] 249.

drugom semestru stereometrija. Naprotiv, nema traga, da se u vezi s aritmetikom učilo iz dvostrukoga knjigovodstva (scriptura duplex, doppia) što treba za urednu obiteljsku i kućnu ekonomiju, kako je *Ratio educationis* izrijekom određivao da se ima učiti.[122]

Uz latinski jezik i aritmetiku je u *Ratio educationis* još i historia naturalis uvrštena u »studiorum materiae universe omnibus necessariae«, no iako je određeno, da se prirodne nauke imaju učiti već od prvoga gramatičkog razreda, u osječkoj gramatičkoj školi u pregledima naučne građe nema traga prirodnim naukama, nego se spominju tek u humanističkim razredima, i to posve prema rasporedu naznačenom u *Ratio educationis:* u prvom semestru prvoga razreda fizika, a dalje po jedan semestar mineralogija, botanika i zoologija. Naučna građa nije u pojedinim granama prirodopisa točnije naznačena, nego se samo nešto detaljnije kazuje, da su učenici iz fizike učili »de notione corporis, de motu corporis, de viribus corporum, de principiis chemicis etc. et aliquid de astronomia«. U vezi s teorijom fizike imala se učiti zadnja četiri mjeseca prvoga humanističkog razreda eksperimentalna fizika kao neobavezan predmet, a prema *Ratio educationis* smjelo se dopustiti, da fizičke eksperimente polaze samo učenici, koji su u prvom semestru marljivo učili fiziku. Za osječku gimnaziju poznato mi je samo jedno, i to indirektno svjedočanstvo, po kojem se može s pravom misliti, da je profesor prvoga humanističkoga razreda svoje učenike upoznavao s fizičkim eksperimentima. Kada je 1813. umro direktor osječke gimnazije i franjevački gvardijan Antun Resch, koji je u doba, što nas u ovaj čas zanima, punih petnaest godina bio u Osijeku profesor upravo prvoga humanističkog razreda (1789. do 1804.), zabilježio je o njemu *Diar. franc. Essek.,* da se osobito zanimao za fiziku: »... insigni sua dexteritate in scientia praecipue physices consecutus est, ut surdis, caecis, contractis et aliis infirmitatibus laborantibus ope machinae electricae sanitatem restituerit«.[123] Gotovo pouzdano se može reći, da Resch, koji je elektrizovanjem kušao liječiti bolesnike, nije propustio niti svoje učenike upoznati s pokusima na električkim aparatima.

U predmetima označenim u *Ratio educationis* kao »universe utiles« (u gramatičkoj školi biblijska povijest, povijest Ugarske i geografija, u humanističkim razredima povijest ugarska i austrijska

[122] Ratio[1] 244.
[123] Diar. franc. Essek. 142.

s kratkim pregledom crkvene povijesti, geografija i jus naturae) naučna građa uzimana u osječkoj gimnaziji slaže se u glavnim crtama sa *Ratio educationis*, samo što se u geografiji u gramatičkim razredima nijesu učile zemlje, koje su graničile s ugarskim i austrijskim zemljama, nego se u osječkoj gramatičkoj školi geografsko poučavanje ograničilo samo na zemlje, što su bile pod vladom Habsburške dinastije.

O učenju predmeta neobaveznih u gramatičkim i humanističkim razredima osječke gimnazije ne znam na osnovi arhivskih spisa ništa reći, izuzevši jedino grčki jezik. Za razliku od latinskoga, koji se učio sa osobitim obzirom na praktične potrebe javnoga života u Ugarskoj i Hrvatskoj, bila je svrha učenju grčkoga jezika obrazovanje i odgoj učenika, pa zato se i poučavanje imalo udesiti tako, da se đak u prvom redu uputi u razumijevanje grčkih auktora. No čini se, da grčkome jeziku u osječkoj gimnaziji nijesu upravo ruže cvale. U sjednici profesorskoga zbora 2. studenoga 1787. raspravljalo se o lošim rezultatima neobaveznoga učenja grčkoga jezika: radi udaljenosti stanova od škole đaci nijesu hotjeli da dobrovoljno dolaze na grčke sate, pa zato profesori predlažu, neka se grčki uči u redovne sate, a za druge neobavezne predmete (extraordinariae scientiae) neka se u gramatičkim razredima odrede izvanredni sati. Starija školska vlast nije toga prijedloga odobrila, pa tako je učenje grčkoga jezika jamačno i dalje stradavalo.[124] U nizu drugih promjena, što su za Josipa II. provedene u našim latinskim školama, u školskoj je godini 1788./9. »lingua graeca in numerum ordinariarum lectionum recipi praecepta«.[125] Kasnije se u pregledima naučne građe uzete u osječkoj gimnaziji u školskim godinama 1802./3. i 1803./4. ne spominje grčki jezik, a niti drugi neobavezni predmeti.[126]

[124] Prot. cons., sjednice od 2. XI. 1787. i 7. II. 1788.

[125] Hist. gymn. 38.

[126] Uporedo s općom dekadansom klasičnih nauka bio je u prvoj polovici osamnaestoga vijeka studij grčkoga jezika i u njemačkim univerzama i gimnazijama pao na vrlo niske grane. Mladež se sve više odbijala od grčkoga, osobito u nekim društvenim klasama (plemstvo, trgovci), tako da su školske uprave bile prisiljene opraštati od učenja grčkoga jezika ili barem reducirati učenje na minimum. U isusovačkim se školama u austrijskoj provinciji spominje 1735. kao uobičajena praksa, da se grčki u gimnazijama uči jedan put na nedjelju. U tome nijesu mnogo promijenile niti carske rezolucije g. 1735. i 1752.; tek instrukcija od g. 1764. naređuje, da se počevši od najnižih razreda mora svaki dan ili barem tri puta u nedjelji nešto vremena upotrijebiti za učenje grčkoga jezika. Neohumanizam, koji je osobito u sjevernim njemačkim krajevima već od polovice

Govoreći o *Ratio educationis* vidjeli smo, da za nauk vjere nije bila propisana za sve škole neka određena naučna osnova, a bez sumnje zato, što se hotjelo prepustiti crkvenim vlastima, da u granicama općih uputa, koje su dane u *Ratio educationis*, udese po svojem mišljenju vjersku pouku. Rekli smo, da je u gramatičkim razredima za nauk vjere u rasporedu školskih sati bilo određeno dva puta na nedjelju po polak sata potkraj popodnevne škole, a osim toga je u nedjelju i blagdane i prije i poslije podne bila »institutio doctrinae christianae pro universa juventute studiosa«. Naprotiv, u humanističkim razredima nema u rasporedu sati u školske dane vjeronauka, nego je samo za nedjelje zabilježeno: »mane adhortatio, post meridiem congregatio«. Pregledi naučne građe uzete u osječkoj gimnaziji odgovaraju uputi *Ratio educationis*, da se učenici gramatičkih razreda imaju upoznati sa osnovnim naukama vjerskim, i to tako, da se glavne istine vjerske barem tri puta prouče, eda ih učenici sasvim dobro zapamte. Naučna građa uzeta u osječkoj gimnaziji u školskoj godini 1802./3. u pojedinim gramatičkim razredima posve je slična, osobito u prvom i drugom razredu: učilo se uglavnom o vjeri, ufanju i ljubavi i o člancima Apostolskoga simbola, a tome se u trećem razredu dodao nauk o sakramentima, indulgencijama, dužnostima kršćanske pravednosti i o četiri posljednje stvari. U humanističkim razredima bi čovjek očekivao, da će se i u prvom i u drugom razredu uzimati isti materijal, jer se poučavanje u vjeri vršilo — kako smo već napomenuli — u obliku nedjeljnih ekshorta sastavljenih po osnovi, što bi je vjeroučitelj u sporazumu s direktorom utvrdio za cijelu školsku godinu. A ipak je u naučnoj građi školske godine 1802./3. naznačeno, da se u prvom humanističkom razredu učilo »De spe«, a u drugom »De existentia Dei, revelatione et traditione; de sacramentis in genere et specie«. To je bilo moguće samo onda, ako je svaki razred imao ekshortu za sebe, no sve, što se o ekshortama inače spominje, upućuje, da je ekshorta bila zajednička za sve učenike humanističkih razreda.

Kako je u srednjim školama, kad bi se učenici jednom uputili u latinski jezik, taj jezik bio uopće nastavni, razumije se, da je i gimnazijski ekshortator propovijedao latinski, no takova vjerska

osamnaestoga vijeka sve jače isticao estetsku i općenito ljudsku vrijednost stare grčke kulture i time krčio put jeziku i knjizi grčkoj u više škole, slabije je odjeknuo u Austriji, a naše gimnazije su ga osjetile tek polovicom devetnaestoga vijeka poslije Exner-Bonitzove reforme austrijskih gimnazija. — Paulsen, II, 149, 475 i d.; Duhr II, 6, 28, 30, 34.

pouka nije dakako mogla imati vrijednosti za učenike nižih gramatičkih razreda, nego je njima ekshortator morao govoriti njihovim materinjim jezikom, ako je hotio da ga razumiju. Isprva je jamačno u osječkoj gimnaziji i latinsku propovijed i propovijed u materinjem jeziku govorio isti ekshortator, jer se tek u školskoj godini 1783./4. spominje, da je stigao reskript, po kojem »ultra exhortatorem gymnasii alter pro infimis classibus grammaticalibus erga honorarium annuum statui debebat catecheta«. Direktor je tu službu povjerio jednomu od redovnih profesora gramatike.[127]

U školskoj godini 1789./90. napominje *Hist. gymn.* dva kraljeva naloga o vjerskome odgoju u školama (»bina saluberrima regis mandata«), kojima se doduše ne kazuje datum, no izdani su jamačno poslije smrti Josipa II. Prvim se naređuje, da osim toga, što u nedjelju i blagdane doctrinae christianae magistri po svojoj dužnosti običavaju školsku mladež poučavati u kršćanskoj vjeri i moralu, valja da i sami razredni učitelji dva puta na nedjelju uče đake vjeronauk: »... insuper ipsi etiam ludorum magistri bis in hebdomada, diebus nimirum Mercurii et Sabathi a meridie pro veteri in scholis recepto more institutiones religiosas habeant finemque in hunc iisdem diebus scholae tempus ad mediam horulam producant quam sacris istius modi institutionibus unice impendere teneantur«. Drugi kraljev nalog propisuje, da se u semestralnim izvještajima, što se običavaju slati provincijalnim školskim direkcijama, ima dodati »rubrica morum«, tako da se kod pojedinih učenika osim napretka u nauku ima zapisati i ocjena ponašanja, a motivacija je vrlo karakteristična: »Adeo quippe ab annis aliquot, quibus scholae tempore de mysteriis officiisque religiosis verba facere magistris vetitum erat, et religio inter scholares interpuerat et mores a decoro desciverant, ut in optimo pene studioso christianum requireres nihilque magis quam saluberrimas hasce constitutiones exoptares.«[128]

Čini se, da se nikako nije moglo pravo srediti pitanje, tko će katehizirati učenike gramatičkih razreda. Jamačno nije više vrijedila naredba, što smo je spomenuli u školskoj godini 1783./4., a po kojoj je za gramatičke razrede određen poseban kateheta, koji će im propovijedati u materinjem jeziku, jer se u profesorskoj sjednici osječke gimnazije 1. srpnja 1795. raspravljalo o odredbi starije školske vlasti, da u nižim razredima — gramatičkim — imaju sve

[127] Hist. gymn. 21.
[128] Hist. gymn. 42—43.

katehetske dužnosti vršiti sami razredni profesori »qui diebus quoque dominicis et festis, dum in superioribus classibus latine fit institutio, doctrinam christianam tradere debeant lingua vernacula«. Ako je u mjestu škole samo jedan jezik domaći i prema tome za gramatičke razrede samo jedna propovijed, mogu se profesori izmjenjivati u tome poslu, pa zato se u toj sjednici po prijedlogu direktorovu vijećalo, koji će od profesora još onih par nedjelja do kraja školske godine vršiti katehetske dužnosti u gramatičkim razredima »in gymnasio hoc, in quo una omnibus communis esset vernacula, germanica nimirum . . .« Jozefinski direktor dr. Krčelić postajao je eto u svakoj prigodi sve revniji u afirmaciji čisto njemačkoga karaktera osječke gimnazijske mladeži.

IX.

Disciplina. Prekršaji i kazne. Kupanje i sklizanje. Polazak kazališta i plesova. Priređivanje kazališnih predstava. Odijevanje đaka.

Disciplina je u latinskim školama bila, po današnjem našem shvaćanju, veoma stroga. Ako učenika nijesu mogle pohvale i nagrade potaći, da bude čestit, niti su ga opomene i ukori mogli odvratiti od zla, posezalo se za oštrim kaznama: »usus virgarum apud tirones grammaticae, bacillorum vero in gymnasiis«, »degradatio seu ad classem inferiorem depulsio« i izgon (relegatio seu a scholis amandatio) ili iz svih škola ili samo iz dosadašnje učenikove škole. Za tjelesne se kazne izrijekom određuje, da ih nikada ne smije sam učitelj niti odrediti niti izvršiti. Uopće *Ratio educationis* je oštro zabranjivao učiteljima grubo postupati sa školskom mladeži: »Magistris omnibus severissime interdictum sit, ne duriter et aspere tractent adolescentes eosdem trudendo, capillos vellendo, aures intorquendo, virgis, scutica aut quoquomodo caedendo etc.« Ako se protiv kojega učenika odredila tjelesna kazna radi prekršaja, za koji je malo njih znalo, vršila se kazna samo u nazočnosti razrednoga učitelja i direktora, a tek ako je prekršaj bio poznat ili se češće ponovio, kažnjen je učenik pred direktorom, razrednim učiteljem i saučenicima, eventualno i pred cijelom školskom mladeži.[129]

Teško je dakako reći, kako se u praksi vršila odredba, da učitelj ne smije tjelesno kazniti učenika. Svakako u spisima osječke gimnazije ima svjedočanstva, da se na to pazilo: tako je prvi svje-

[129] Ratio[1] 459—461.

tovni profesor osječke gramatike J. Volusius radi rđavoga postupanja s jednim učenikom bio upozoren, neka se drži odredaba *Ratio educationis* »nisi ingratas sequelas experiri velit«.[130]

Teže đačke prekršaje, koji su odjeknuli i izvan škole, bilježila je katkada i *Historia gymnasii.* Čini se, da je u starije doba bio uopće jači antagonizam između đaka latinskih škola i zanatlijskoga podmlatka, te je među njima češće bilo većih tučnjava. Sukobi đaka s kalfama i šegrtima ušli su i u našu pripovjedačku literaturu: J. E. Tomić je u *Opančarevoj kćeri* s humorom opisao organizovanu bitku požeških gimnazijalaca s kalfama i šegrtima. Nešto slično dogodilo se i u Osijeku 21. travnja 1782. Nije to bila tučnjava iznenada izazvana kakovim sporom, nego je to bio »facinus diu intra juvenes occulte fotum et bis jam superioribus annis, sed non tanto cum periculo tentatum«. Kad se nitko nije niti nadao, pobili su se spomenutoga dana (bilo je upravo u nedjelju pod večer) osječki đaci, većim dijelom iz gramatičkih razreda, sa šegrtima na javnom trgu veoma oštro: »... adeo acre publico in foro certamen commisere..., ut multi utrimque graviter laederentur«. Sa đačkim bojdžijama je dakako obračunala škola, a građane je direktor gimnazije ozbiljno upozorio »ut suos imposterum tyrones in officio continerent caverentque, ne ullum haberent ii cum studiosa juventute commercium«.[131]

Krajem godine 1789./90. izašla je na vidjelo poveća, organizovana i kroz duže vrijeme vršena krađa osječkih gimnazijalaca: jedan đak humanističke škole i dvojica iz drugoga gramatičkog razreda — sve plemićka djeca — dolazili su kroz više nedjelja u jednu osječku knjigovežnicu, tobože da kupuju knjige, a zapravo su počinili »furta diversa, nec levia« i ukradene stvari dijelom već unovčili u igri, koja se zove »lonac sreće« (quem vulgo ollam fortunae vocitant). Kako je prekršaj bio općenito poznat, đaci su išibani pred cijelom gimnazijom (in facie totius gymnasii virgis acriter caesi), a morali su i štetu naknaditi: što se stvari našlo, vraćeno je vlasniku in natura, a za druge mu je stvari pred direktorom gimnazije isplaćena u gotovu naknada od 12 for. 16 novč. Zapravo je trebalo da ti đaci budu izagnani iz škole, no za prvi put im je blaže suđeno »ob rationem nobilis ipsorum omnium generis et reflexionem spectatissimorum parentum«.[132]

[130] Prot. menstr. 1790, jul., 63.
[131] Hist. gymn. 17.
[132] Hist. gymn. 45. — Prot. menstr. 1790, jul., 49.

Spomenuli smo, da je *Ratio educationis* prema shvaćanju svojega vremena radi opasnosti za zdravlje i život zabranjivao đacima kupanje u rijekama brzicama, sklizanje i sanjkanje. Manji prekršaji te vrste ne spominju se dakako u školskim spisima, no kad bi se u takim prigodama nesreća dogodila, bilježili su se takovi prekršaji, te je škola znala tada primijeniti disciplinske kazne, gdje ih danas bez sumnje ne bismo primijenili. Početkom prosinca 1789. prolomio se led pod dvojicom đaka gramatičke škole, koji su se protiv školske zabrane sklizali: obojicu su odmah izvukli iz vode i jednoga su teškom mukom dozvali k svijesti, a drugi je sklizanje platio glavom. Školska vlast očito nije smatrala, da je smrtna opasnost, kojoj je jedva izmakao spašeni dječak, bila sama po sebi dostatna, da odvrati i njega i drugove mu od opasnoga sklizanja, nego je odredila, da se dječak još kazni šibanjem. Zagrebačka Viša školska direkcija, koja je u tome imala da kaže svoju, priopćila je direktoru osječke gimnazije ovo rješenje: »... dass gleichwie die traurige am 3. d. bey diesem Gymnasio sich ereignete Begebenheit mit dem Eisschleifen unter einem durch den ganzen Litterärbezirk mit nöthigen Einschärfungen zur Abschreckung der Jugend bekannt gemacht worden seye, ebenso der gerettete Grammaticalschüler Bernardus Hödl wegen Übertrettung des Schulgesetzes mit angemessener Anzahl der Ruthenstreiche zur Abschreckung anderer gezüchtiget zu werden habe, wofern nicht seine Gesundheits- oder andere dem H. Localdirector bekannte Umstände die Nachlassung dieser Strafe einriethen.« I tako je jadni Hödl izmakao šibama samo tako, da mu je direktor — liječnik po zvanju — shvativši mig starije vlasti, »aus guten Gründen« sasvim oprostio »die verdiente Züchtigung«.[133]

Polazak kazališta i plesova nije u *Ratio educationis* bio izrijekom zabranjen učenicima, nego se to pitanje uređivalo odredbama starijih školskih vlasti, koje su što dalje sve više ograničivale dopuštenje, da učenici srednjih škola polaze kazališta i plesove, dok im napokon nijesu polazak sasvim zabranile. U spisima osječke gimnazije prvi put nalazim g. 1785. zabilježeno, da školska mladež može prisustvovati »publicis scenicis choreis«, ali ne smije ići u »loca publica«.[134] No za par godina je dopuštenje, da učenici polaze kazališne igre i javne plesove (ludi scenici, choreae publicae),

[133] Hist. gymn. 43. — Prot. menstr. 1789. dec., 137.
[134] Prot. cons. 14. V. 1785.

ograničeno jedino na gradove Peštu, Budim i Požun, jer su — veli vrhovna školska uprava — samo u tim mjestima kazališta i plesovi pod nadzorom valjano uređene policije (ordinate constitutorum politiae magistratuum vigilantiae subsunt).[135] Viša školska direkcija zagrebačka pokušala je isposlovati u ugarskoga Namjesničkog vijeća, da se školskoj mladeži općenito ne zabrani »frequentatio theatri rite ordinati et chorearum publicarum in honoratioribus locis servari solitarum«, ali joj to nije pošlo za rukom.[136] Domala je ipak dopušten jedan izuzetak: učenici mogu ići u kazališta i na javne plesove, kad ih roditelji žele sa sobom onamo povesti »sub vigili suo oculo«. Za shvaćanje školske discipline u ono doba karakterističan je dodatak u toj istoj naredbi, da na univerzitetu mogu ipak dekani, koji treba da poznaju čestitost i zrelost svojih đaka, nekima dati pismeno dopuštenje, da sami idu u kazališta, no izrijekom se ističe, da to nipošto ne vrijedi za akademije i gimnazije, a na javne plesove je i univerzitetskim đacima strogo zabranjeno ići bez roditelja.[137] Zabrana, da đaci ne smiju sami ići u kazališta i na plesove, i kasnije se ponavljala i osobito se naglašivalo, da se ta zabrana ima strogo tumačiti, tako da đaci mogu ići samo s roditeljima, a ne s prijateljima, štitnicima, profesorima ili gostima.[138] S obzirom na ireligioznost i pokvarenost, koja je otimala mah među školskom mladeži, napokon je 1802. bez izuzetka posve zabranjeno učenicima polaziti kazališta i plesove: »Cum theatrorum et chorearum publicarum frequentatio, sub oculis parentum in studiosis hucusque tolerata, diversis praevaricationibus occasionem praebuerit, theatrorum et chorearum frequentationem studiosae juventuti absolute et semel pro semper interdici...« A roditelji, koji bi sami dali djeci svojoj prilike da krše školske propise i da se kvare, prijavit će se vlasti, da budu egzemplarno kažnjeni.[139] Bilo je to vrijeme, kada su poslije potresa uzrokovanih francuskom revolucijom sve europske monarhije zaplovile strujom jake reakcije, a ponajpače Austrija za Franje II. Tako su n. pr. nešto prije spomenute naredbe o potpunoj zabrani polaska kazališta i plesova pozvali direktora osječke gimnazije, neka javi starijoj vlasti, ima li u njegovu gremiju čitaonicâ, jer se po odredbi kraljevoj imaju odmah ukinuti: »cum sic dicta cabineta

[135] Prot. menstr. 1790, apr., 24.
[136] Prot. menstr. 1791, aug., 51.
[137] Prot. menstr. 1791, dec., 90.
[138] Prot. menstr. 1799, aug., 34.
[139] Prot. menstr. 1802, majus, 41.

lectionis librorum (Lesekabinet) speratae cujuspiam utilitatis loco damna attulerint«. Direktor je — karakterišući u isti mah i kulturne prilike u tadanjem Osijeku — umirio svoju stariju vlast: »in tota peripheria Essekinensi nil simile, quod speciem aliquam musaei seu sic dicti lecturae cabineti redoleat, inveniri«.[140]

Dakako, kad se kod đaka tako oštro pazilo na polazak kazališta, razumije se, da im je još manje bilo dopušteno prirediyati kazališne igre. Stari običaj isusovačkih latinskih škola, da učenici priređuju dramska prikazivanja, državna školska vlast je zabranila i strogo pazila, da se ne bi zabrana kršila. U travnju 1794. upozoren je direktor osječke gimnazije, da su u Pešti i nekim drugim madžarskim gradovima đaci počeli opet prirediyati predstave, katkada pače sa znanjem i pod vodstvom svojih starješina, a to nipošto nije dopušteno, jer »desideria theatrorum studiosis vetitorum in ipsis excitet, cursum studiorum turbet, sumptus inutiles parentibus faciat et occasionem ad varios excessus tum praesertim aperiat, cum in absentia suorum praepositorum soli sub proprio tantum ductu scenis apparandis et actioni theatrali sunt intenti«.[141]

Profesorski zbor osječke gimnazije je pače uz prijetnju zatvora zabranio svojim đacima da prisustvuju i vojničkoj glazbi, koja je prije podne i u večer obično svirala na trgu. Viša školska direkcija je ponešto ublažila strogost profesorskoga zbora, tako da je školska mladež mogla u blagdane i školske praznike do određenoga sata biti kod vojničke glazbe, ako samo inače nije bilo ništa, što bi na mladež moglo loše djelovati.[142]

Namjesničko vijeće je svratilo pozornost školskih vlasti također na nošnju školske mladeži, jer egzotično odijelo, obuća i češljanje vlasi znatno doprinosi »ad corruptionem morum«.[143] Krajem školske godine 1801./2. naređeno je direktoru osječke gimnazije, da mladež, prije nego se razide na velike praznike, opomene, da je u zagrebačkom školskom distriktu đacima zabranjeno šišati kosu poput Tita ili Bruta, nositi spencere, ostruge, obuću engleskoga oblika i čizme kratke i suviše zašiljene, odozgo opšite pamučnom tkaninom: »... decurtationem capillorum Titi aut Bruti caput imitantium, gestationem vesticulae curtae, Spenzer dictae, caligarum

[140] Prot. menstr. 1798, oct., 39.
[141] Prot. menstr. 1794, apr., 27.
[142] Prot. menstr. 1806, jul., 68.
[143] Prot. menstr. 1802, jun., 52.

formam anglicam redolentium, calcarium item et excessive cuspidatorum, brevium, bysso superne circumdatorum cothurnorum juventuti scholasticae prohibitam esse«. Tko bi se tako odijevao, ne će mu biti mjesta niti u akademiji i arhigimnaziji zagrebačkoj niti u kojem drugom zavodu zagrebačkoga školskog distrikta. Na dan završetka škole spremio se osječki direktor da đacima proglasi tu odredbu starije školske vlasti, no u zadnji čas je morao odustati od toga: dva profesora, jedan domaći i jedan strani, došli su na svečanost školskoga raspusta baš onako odjeveni, kako je zagrebačka Viša školska direkcija zabranjivala đacima da se odijevaju, pa da tih profesora ne izvrgne smijehu učenikâ, odgodio je direktor proglašenje do početka iduće školske godine.[144] Ta zabrana egzotične nošnje vršila se u osječkoj gimnaziji još i 1806. godine: u sjednici profesorskoga zbora 30. svibnja iznio je direktor, da neki učenici, ma da su bili osobito prigodom mjesečnih ispita opomenuti »ut, quemadmodum leges scholasticae praescribunt, decurtationem capillorum Titi et Bruti caput imitantium devitando legibus scholasticis se conformarent«, nikako ne će da poslušaju, pa su profesori zaključili, da će se takovim učenicima, ako do kraja školske godine ne puste kosu da naraste, dati drugi red iz vladanja.[145] No čini se, da se starija školska vlast nije više zagrijavala za borbu protiv egzotične đačke nošnje, jer je u vezi s netom spomenutim zaključkom osječkoga profesorskog zbora uputila direktora i profesore, da valja doduše paziti, da školska mladež također u odijevanju i njezi tijela bude čedna, ali o samoj formi toga odijevanja i njege neka se prepusti da odluče roditelji: »universim denique regulam in his faciat usus publicus et communis, consequenter hoc facto civitate donatus«.[146]

X.

Ratio educationis od g. 1806. Nastavna osnova i njezino provođenje u osječkoj gimnaziji. Napredak madžarske nacionalne ideje i učenje madžarskoga jezika. Prve zrake hrvatskoga preporoda.

Godine 1806. objavljen je novi školski red za Ugarsku i Hrvatsku: *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas (Budae 1806.).* U

[144] Prot. menstr. 1802, aug., 64.
[145] Prot. menstr. 1806, majus, 50.
[146] Prot. menstr. 1806, aug., 79.

pogledu školske uprave u Hrvatskoj ostalo je sve onako, kako je već postojalo od ukinuća posebnoga Kraljevskog vijeća za Hrvatsku (1779.): vrhovna je vlast za Ugarsku i Hrvatsku bila u rukama Namjesničkoga vijeća, a njemu je bila podređena Viša školska direkcija u Zagrebu, koja je upravljala svim školama zagrebačke prefekture ili distrikta, što je obuhvaćao županije zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku, srijemsku i »litorale hungaricum«.[147]

U latinskim školama je bila najznatnija promjena, da se gramatički studij proširio na četiri godine, kako je već bilo ranije u isusovačkim školama.[148] To se proširenje provelo tako, da se dosadašnji treći razred osnovnih škola, u kojem su se učenici upućivali u elemente latinskoga jezika i tako pripravljali za gramatičku školu, s cijelom svojom naučnom osnovom pripojio gramatici kao prvi razred.[149] U Osijeku je bio tada učitelj trećega razreda osnovne škole (nationalis scholae) franjevac Ludovik Kugler, pa jer je svršio filozofske i teološke nauke i bio »requisitis dotibus instructus«, prešao je zajedno sa svojim razredom kao profesor u osječku gramatičku školu.[150] No time nije nipošto nestalo učenja latinskoga jezika iz osnovnih škola, nego su učenici, koji su mislili nastaviti nauke, učili u tim školama i dalje »linguae latinae fundamenta«, pače i po selima.[151]

Dakako, produženjem gramatičkoga studija za godinu dana preudešena je i naučna osnova, iako se smjer i svrha gramatičkih škola nijesu promijenili. Ne zalazeći u detalje samih propisa novoga *Ratio educationis* o naučnim predmetima, koji su se imali učiti u gramatičkim i humanističkim razredima, ograničit ćemo se na najznatnije momente novoga školskog reda, što se ogledaju u didaktičko-pedagoškom radu osječke gimnazije, a razabiraju se iz pregleda naučne građe uzete u pojedinim razredima.[152]

---

[147] Ratio[2] 146, 162—164.
[148] U Austriji je to učinjeno već 1805.
[149] Ratio[2] 39—40, 44.
[150] Hist. gymn. 54—55.
[151] Ratio[2] 6—7, 10, 16, 19.
[152] »Materiae pertractatae« iz doba poslije objave drugoga *Ratio educationis* (1806.) sačuvane su potpuno za šk. god. 1814./5., 1815./6., 1818./9., 1828./9. i 1832./3. Pod natpisom »Ratio educationis« etc. štampan je 1826. u Požunu nacrt novoga školskog reda (systematis literarii adumbratio) u vezi sa izvještajem školske regnikolarne deputacije izabrane u ugarskom saboru 1791. (član joj je bio i poznati đakovački biskup A. Mandić), a 1828. je pod istim natpisom izašao u Pešti nešto promijenjen nacrt. Osim jačega isticanja madžarskoga jezika

Prije svega, neobavezni predmeti (studia extraordinaria) — izuzevši jedino madžarski jezik — ne spominju se više u *Ratio educationis*, a nema ih niti u popisima naučne građe, što se učila u osječkoj gimnaziji. Možebiti je s time u vezi, kao neka naknada za učenje grčkoga jezika kao studium extraordinarium, uvođenje grčkih starina (antiquitates graecae). Po prijašnjem školskom redu učile su se u vezi s čitanjem latinskih pisaca u prvom humanističkom razredu »ritus romani« i u drugom mitologija, a sada su se mjesto toga učile u prvom razredu grčke starine (vjera i vjerske institucije, svečanosti i igre, državne starine, osobito se obaziruć na Atenu i Spartu), i tek u drugom su razredu došle na red starine rimske.

No i nekih obaveznih predmeta je poslije objave novoga školskog reda nestalo iz osječkih »materiae pertractatae«: u drugom humanističkom razredu nije se više učio jus naturae ni geometria practica, a u prvom razredu nema više fizike, nego se historia naturalis sada rasporedila tako, da se cijelu prvu godinu humanističkih studija učila zoologija sa osobitim obzirom na čovjeka, a u drugoj godini po jedan semestar botanika i mineralogija. Ne će biti bez interesa, da se ovdje napomene, kako se i u ovo doba među franjevcima osječke gimnazije jedan profesor gramatičke škole, gdje fizika nije bila nikada nastavni predmet, živo zanimao za nauku o elektricitetu, koja je tada jedva bila izašla iz povoja, tako da je kroz dugi niz godina o svojem trošku izradivao električne mašine i njima kušao liječiti bolesne. Kada je 1831. umro direktor osječke gimnazije fra Damjan Koch, koji je od 1812. do 1829. bio u Osijeku profesor gramatike, karakterisala ga je *Hist. gymn.* ovako: »... charitate christiana plenus, praesertim erga coecos, aridos, claudos, surdos aliosque infirmos, quos annis multis machinis suis electrinis, quas ceu vir magnae scientiae magnis suis sumtibus conficiebat, summa cum patientia bonoque cum effectu curabat...«[153]

U latinskom se jeziku u materiae pertractatae osječke gimnazije proširio krug pisaca, od kojih su se ulomci djela čitali u školi, a prema intencijama i staroga i novoga *Ratio educationis* posezalo

na štetu drugih »linguae vernaculae« nacrt od god. 1828. hotio je gramatički studij opet reducirati na tri godine, kako je bilo od 1777. do 1806., a grčki jezik bi trebalo da se uči u humanističkim razredima kao obavezan predmet, u gramatičkim kao neobavezan. Te promjene nijesu u našim latinskim školama provedene.

[153] Hist. gymn. 104—105.

se i za kasnijim latinskim piscima, pače i za latinskim spisima humanista šesnaestoga vijeka. Osim pisaca, što su nam već otprije poznati kao lektira osječkih gimnazijalaca, spominju se u materiae pertractatae šk. god. 1814./5. i 1815./6. još i ovi pisci: u gramatičkim razredima poznati humanist Erazmo Rotterdamski (Dialogi, Colloquia, Monitio paedagogica, Pia confabulatio), kasni pisac Joannes Stobaeus (Sententiae), Cornelius Nepos, historik Lucius Annaeus Florus, Sallustius (Catilina) i Lucius Annaeus Seneca (Epistolae ad Lucilium), a u humanističkim razredima retor M. F. Quintilianus i pjesnici Tibullus i Propertius (»nonnullae elegiae«). U vezi s latinskom lektirom učila se već i prije u prvoj godini humanističke škole logika, a sada nam osječke materiae pertractatae za 1814./5. kazuju točnije, što se upravo učilo: »de ideis, de vocabulis et terminis, de definitione et divisione, de judicio, de propositionibus apud mathematicos usitatis, de ratiocinatione et argumentatione, de recto intellectus in indaganda et dijudicanda veritate usu«.

Učenje aritmetike nije ni sada prošireno: u humanističkim razredima se još dugo poslije 1806. nije išlo dalje od omjera, razmjera i praktičnih računa svakidašnjega života (calculus censuum, regula aurea simplex et composita, regula societatis, regula alligationis, permutationis, anticipationis et catenaria). Tek u školskoj godini 1835./6. spominje se u osječkoj gimnaziji, da su učenici drugoga humanističkoga razreda u drugom semestru učili: de potentiarum genesi et extractione radicum, de aequationibus simplicibus et affectis secundi gradus, de progressionibus et seriebus arithmeticis geometricisque, tandem de logarithmis.

U historiji i geografiji se slabo što promijenilo. Ugarska historija, koja se prije učila u drugom i trećem gramatičkom razredu, prenesena je u treći i četvrti, a historija biblica, što se ranije uzimala samo u prvom razredu, proširena je sada i na drugi. U humanističkim se razredima, kao i prije, ponovila ugarska historija i učila historija careva rimsko-njemačkih, samo se nije više u drugom semestru drugoga razreda uzimao pregled crkvene historije. U geografiji su se u gramatičkim razredima osim ugarskih i austrijskih zemalja učile sada i u osječkoj gimnaziji znatnije susjedne zemlje, a što je karakteristično za sve jače previranje madžarskih državnih i narodnih aspiracija, u vezi s ugarskim zemljama učile

su se također Bosna, Srbija, Bugarska, Vlaška i Moldavska »quae quondam juribus regni Hungariae fuerunt obnoxiae«.[154]

Novi je školski red, za razliku od staroga, uveo i u raspored predmeta humanističkih razreda dva puta po polak sata za nauk vjere, što je prije bilo samo u gramatičkim razredima. Humanistički će razredi imati za nedjeljne propovijedi posebnoga katehetu ili ekshortatora, koji će latinskim jezikom propovijedati svim humanističkim đacima zajedno, a preko nedjelje tumačit će se nauk vjere dva puta prema rasporedu sati »voce latina vel per singulos suis in classibus professores vel per alterutrum eorum auditores duarum classium in unum convocando«. Naprotiv, u gramatičkim je razredima novi školski red utvrdio praksu, koju smo napomenuli već u godini 1795., a koja nikako ne odgovara današnjoj praksi crkvenih vlasti, t. j. da je razrednim profesorima dužnost također u nedjelju katehizirati svoje učenike, ako i nijesu po zvanju svećenici: »Magistri omnes, nullo sui status discrimine, tam dominicis quam profestis diebus sunt catechetae suarum scholarum, nam quod christiani universi scire et discipuli discere debent, hoc ipsum plene docere magistrorum est, erraretque vehementer, si quis hanc principalem institutionis publicae partem ad se, quod sacerdos non sit, neutiquam pertinere existimaret.« Đacima se imalo govoriti u njihovu jeziku (sermo vernaculus), a ako svi nijesu bili istoga jezika, prepuštalo se direktoru, da odredi, da li će se cijela gramatička škola razdijeliti u grupe po materinjem jeziku ili će svaki razredni profesor u svojem razredu katehizirati »duplici lingua«.[155] Spor, koji je 1823. baš radi katehizacije gramatičkih razreda nastao u profesorskom zboru osječke gimnazije, dokazuje nam u jednu ruku, da su se netom spomenute odredbe iz *Ratio educationis* o katehetskim dužnostima profesorâ svjetovnjaka u Osijeku zbilja vršile, a u drugu ruku da je s vremenom i sama starija školska vlast uvidjela neoportunost strogoga provođenja tih odredaba. Jedini profesor svjetovnjak osječke gimnazije Mihajlo Beretz, koji je još 1804. došao u Osijek za profesora madžarskoga jezika, a kasnije (1809.) postao profesorom gramatike, kratio se krajem 1823. vršiti dalje katehizaciju đaka gramatičkih razreda njemačkim jezikom, »licet prioribus annis obligationi huic satisfecerit«. Viša školska direkcija riješila je spor tako, da je naredila, neka se katehetske

[154] Ratio[2] 53.
[155] Ratio[2] 237—238.

dužnosti u osječkoj gramatičkoj školi razdijele među profesore franjevce, te je profesor Peška preuzeo katehizaciju njemačkim jezikom, a profesor Kovačević hrvatskim.[156]

Odredbe novoga *Ratio educationis* o učenju živih jezika u latinskim školama odraz su velikoga napretka madžarske narodne ideje i uzmaka germanizacije od smrti Josipa II. do godine 1806. Istina, i sada se još priznaje osobita korist njemačkoga jezika u svakidašnjem životu i u unutrašnjoj i vanjskoj trgovini; ističe se, da Nijemci imaju »libros in omni genere praestantissimos«, pa zbog toga treba pri izboru učitelja za gramatičke škole paziti »ne usquam desit, qui linguam germanicam docere possit illos, qui petunt«.[157] Napose u osječkoj gimnaziji čuvala se i poslije 1806. tradicija, da je njemački »lingua vernacula«, te se iz materiae pertractatae školskih godina 1814./5., 1815./6. i 1818./9. razabira, da su se u prvom gramatičkom razredu učili elementi njemačke gramatike. No uopće smo daleko, vrlo daleko od nada Marije Terezije, da će njemački jezik po kulturnoj svojoj snazi postati i u zemljama ugarske krune »plane vulgaris«,[158] a još dalje od Josipovih osnova jedinstvene države s njemačkim jezikom kao jedinim organom javnoga života. Naprotiv, u *Ratio educationis* od g. 1806. već izbija misao nacionalne madžarske države na osnovi postepene madžarizacije drugih narodnosti u zemljama ugarske krune. Veli se doduše općenito: »nec aliae, quarum in Hungaria usus est frequentior, linguae vernaculae sunt negligendae«,[159] no karakteristično je za novi školski red, da on u jezičnom šarenilu ugarskih zemalja »lingua patria« i »lingua nativa« po malo upotrebljava sve više u značenju madžarskoga jezika: »Non minorem in excolenda l i n g u a p a t r i a adhibendam esse diligentiam cultiorum in Europa nationum exempla docent. Degeneris certe neque civitatis, in cujus sinu nos mater natura posuit, rationibus conformatae indolis argumentum foret, n a t i v a m l i n g u a m in postrema curarum parte habere. Quare curandum est omni prorsus contentione, ut l i n g u a e h u n g a r i c a e institutio pari cum ceteris disciplinis gradu procedat sitque studium ejus in Hungaria ordinarium . . .« Pri čitanju latinskih pisaca i učenju historije, geografije i drugih predmeta

[156] Acta dir., 1823., br. 56 i 60.
[157] Ratio[2] 36.
[158] Ratio[1] 149.
[159] Ratio[2] 36—37.

učitelji se ne će služiti samo materinjim jezikom svojih učenika: »verum etiam hungarico sermone utentur in illorum gratiam, quibus iste nondum satis est cognitus et usitatus«. Uopće, madžarski se jezik mora učiti i u tom ne može više biti šaranja niti izmicanja: »... nullus est jam hoc in opere tergiversandi locus, posteaquam linguae patriae studium et cultura omnibus Hungariae gymnasiis et academiis sanctione regia legeque publica fuit demandata, ceteris autem sacrae regni coronae adnexis provinciis pro institutione extraordinaria proposita ...« U Ugarskoj će u svakom razredu poučavati u madžarskom jeziku razredni profesor, a u Hrvatskoj će biti u latinskim školama poseban profesor madžarskoga »unde spes suppetat futurum ut sermo hungaricus isthic etiam sensim propagetur et civitate donetur«.[160]

U to je doba bio profesor madžarskoga jezika u osječkoj gimnaziji svjetovnjak Mihajlo Beretz, i za njega se prvoga veli, da je »linguae et litteraturae hungaricae professor ac una supplens«, a to će reći, da mu je osim poučavanja učenikâ u madžarskom jeziku dužnost bila zamijeniti redovne razredne profesore, kad bi god koji radi bolesti ili drugoga kojeg uzroka bio spriječen vršiti službu. Beretz je zadnji svjetovni profesor madžarskoga jezika u osječkoj gimnaziji, a poslije njega je zaredao niz franjevaca, koji su također svi bez izuzetka bili suplenti redovnih razrednih profesora. Čini se, da se položaj madžarskoga profesora spram redovnih profesora uopće smatrao inferiornijim, jer su svi osječki madžarski profesori do zgode prihvatili mjesto profesora gramatike ili humaniora i odmah prestali poučavati u madžarskom jeziku.

Kako je madžarski bio u hrvatskim gimnazijama neobavezan predmet, broj se učenika dakako od godine do godine mijenjao. Mnogo je zavisjelo od profesora, koliko je umio oko sebe okupiti đake i probuditi u njima volju za učenje, no bilo je pri tome jamačno i drugih momenata, koji se danas izmiču našem prosuđivanju. Beretz je u prvoj godini svoje službe (1804./5.) sabrao u madžarskom tečaju tek polovicu učenika (27), što ih je imao njegov prethodnik (53). Uopće su sve do godine 1820. vrlo oskudne i nepouzdane bilješke o broju učesnika madžarskoga tečaja. Svakako su se barem od 1810. u osječkoj gimnaziji učenici madžarskoga jezika dijelili u dva odjela: početnike i naprednije (incipientes,

[160] Ratio[2] 35—36.

proficientes). U školskim godinama 1820./1. i 1821./2. najednom su svi učenici gimnazije ocijenjeni iz madžarskoga jezika, a iz spisâ ne razabiram razloga tome. Od školske godine 1822./3. dalje učenici se madžarskoga tečaja i opet razvrstavaju u incipientes i proficientes, a broj im se do 1827./8. kreće između 34 (1824./5.) i 63 (1825./6.), dok je ukupni broj učenika cijele gimnazije u tim godinama bio od 238 (1827./8.) do 263 (1824./5.).

Madžari se dakako nijesu za dugo zadovoljili time, da se u latinskim školama u Hrvatskoj madžarski jezik uči samo neobavezno. Kad je 1805. u požunskom saboru izrečena želja, da madžarski bude i u našim školama studium ordinarium, hrvatski su se delegati tome usprotivili, a biskup Vrhovac je pače rekao, da će i Hrvati po primjeru Madžara uvesti svoj narodni jezik u javni život. Poslije apsolutističkoga decenija, koji su Hrvatska i Ugarska proživjele poslije bečkoga kongresa, u ugarskom se saboru i opet tražilo, da madžarski jezik bude u hrvatskim gimnazijama obavezan, a sada je, zaziruć od bečkoga apsolutizma, pristao na to i hrvatski sabor (1827.). Baš u to doba, kada je nastojanje Madžara, da se u latinske škole u Hrvatskoj uvede madžarski kao studium ordinarium, našlo odziva i u hrvatskom saboru, prestalo se u osječkoj gimnaziji učiti madžarski. Franjevac Andrija Rastović došao je u jesen 1825. za profesora madžarskoga jezika u osječku gimnaziju, a kako je već od iduće godine vršio također službu redovnoga razrednog profesora u gramatičkoj školi, zatražio je, da mu se poučavanje osječkih gimnazijalaca u madžarskom jeziku napose nagradi, pa kad mu starija školska vlast u ožujku 1828. nije hotjela priznati prava na nagradu, prestao je Rastović učiti đake madžarski. Iako je u školskim godinama 1828./9. i 1829./30. ugarsko Namjesničko vijeće oštro prigovorilo (»reflexio gravis«) radi zanemarivanja madžarskoga jezika u osječkoj gimnaziji, ipak je tek u prosincu 1830. Viša školska direkcija naredila osječkom direktoru, neka se madžarski tečaji, koji su prije tri godine prestali, odmah obnove, i to tako, da direktor na svaki način natjera učenike, da uče madžarski: »Juventutem autem ad illam (linguam) frequentandam localis director omnimode stringat«.[161] I zbilja, počevši od školske godine 1830./31. svi su osječki gimnazijalci u klasifikacionim katalozima ocijenjeni iz madžarskoga jezika.

[161] Hist. gymn. 97—105. — Intimata 1828, br. 14. — Acta dir. 1830, oct., br. 3, i dec., br. 5.

U osječkoj su gimnaziji već treću godinu svi đaci učili madžarski, kad je u srpnju 1833. stiglo direktoru priopćenje zagrebačke Više školske direkcije, da je kralj rješenjem 11. travnja iste godine potvrdio zaključak hrvatskoga sabora, da se madžarski jezik, koji je dotle po zak. čl. VII : 1792 u latinskim školama u Hrvatskoj bio studium extraordinarium, unaprijed ima učiti obavezno. Ujedno je direktoru naređeno, da obavezno učenje provede početkom školske godine 1833./4., a od franjevačkoga provincijala se zatražilo, da dade madžarske profesore.[162] U rujnu je direktor primio i točnije upute o uvođenju obaveznoga učenja madžarskoga jezika: učit će se po školskoj knjizi *Epitome institutionum grammaticae linguae hungaricae*, izdanoj u peštanskoj univerzitetskoj štampariji, a bit će najbolje da poučava svaki profesor učenike svojega razreda, jedino ako razredni profesori nijesu vješti madžarskom, poučavat će posebni profesor, i to tako, da će se po dva razreda kombinirati u jedan, a u svakom kombiniranom razredu učit će se po dva sata na nedjelju. Da i profesorski kandidati i đaci što bolje prionu uz učenje madžarskoga jezika, naređeno je direktoru, neka objavi u svojem zavodu i priopći svima q u o r u m i n t e r e s t, da se na natječaje za ispražnjene katedre ne će uopće pripuštati kandidati, koji ne znaju madžarski, a za učenike će slabe ocjene iz madžarskoga imati posve iste posljedice kao i slabe ocjene iz drugih obaveznih predmeta.[163]

U vezi s uvođenjem obaveznoga učenja madžarskoga jezika profesorski je zbor osječke gimnazije pročišćen odmah početkom školske godine 1833./4., tako da su radi neznanja madžarskoga jezika uklonjeni profesori Š. Heutmanek i M. Filipović, a na njihova su mjesta došli profesori vješti madžarskom, jer će u buduće u pojedinim razredima poučavati u madžarskom jeziku sami razredni profesori.[164] Domala je dano madžarskom jeziku i kod svečanoga završetka školske godine osobito mjesto. Po starom običaju u osječkoj gimnaziji su poslije svečanoga Tedeuma, pače i krajem prvoga semestra, pred profesorskim zborom i odličnim gostima učenici humanističkih razreda deklamovali latinski, i stihom i prozom, a onda je direktor čitao klasifikaciju i tu se »inter tubarum tympanorumque fragorem« prvom eminensu klicalo dva

[162] Intimata 1832./3., br. 427—56.
[163] Intimata 1832./3., br. 692—75.
[164] Hist. gymn. 111—112.

puta »vivat«, ostalim eminensima po jedan put, a svim dacima s ocjenom prvoga reda zajedno jednom »vivant«.[165] Počevši od 1834./5. kod svečanoga završetka školske godine uzvanici su imali prilike čuti ne samo latinske nego i madžarske govore: »... peroratione latias utroque stilo nec non lingua hungarica factas per nonnullos II^ae et I^ae humanitatis studiosos plena cum laude et applausu totius publici et dictas.«[166]

Bit će da madžarizacija profesorskih zborova u latinskim školama u Hrvatskoj nije napredovala onako, kako se u Pešti željelo, pa je zato zagrebačka Viša školska direkcija nanovo pozvana, da strogo vrši odredbu, da se na natječaj za ispražnjene profesorske katedre ne smiju pripustiti kandidati, koji ne znaju madžarski. Viši školski direktor Antun Kukuljević upozorio je ugarsko Namjesničko vijeće, da se ta odredba po zakonu ne može ticati zagrebačkoga školskog okružja, koje obuhvaća Hrvatsku i Slavoniju, a na to je Namjesničko vijeće posve odlučno odgovorilo, da i profesori u Hrvatskoj, otkada je na zahtjev hrvatskoga sabora uveden u škole madžarski jezik kao studium ordinarium, moraju znati madžarski (1843.). Kukuljević je to rješenje Namjesničkoga vijeća priopćio i direktoru osječke gimnazije, da ga proglasi u profesorskoj sjednici.[167]

Tako su naše gimnazije u pogledu obaveznosti učenja madžarskoga jezika izjednačene s madžarskima i upravo u doba ilirskoga pokreta imale su postati rasadište madžarizacije. No i u takove zavode, u kojima se nije učio hrvatski narodni jezik niti politička i kulturna prošlost naša, zapljuskivali su valovi hrvatskoga narodnog osvješćivanja, a osobito je to zanimljivo motriti u osječkoj gimnaziji, koja se nalazila u ambijentu, gdje je već u prvim decenijima po oslobođenju od Turaka njemački elemenat jako bio potisnuo hrvatski, a osim toga je Osijek bio od kraja osamnaestoga vijeka prvi na udarcu i nastojanjima ispreko Drave. U osječkoj je gimnaziji bio doduše u to doba hrvatski jezik priznat kao jezik općenja s mlađim đacima, dok još nijesu umjeli latinski, te su se početkom svakoga semestra školski propisi čitali đacima latinski, njemački i hrvatski, a kada je gimnazija 1831. slala na odobrenje starijoj vlasti školske propise udešene prema osječkim

[165] Hist. gymn. 115.
[166] Hist gymn. 126.
[167] Intimata 1843, jan.—oct., br. 396.

prilikama, bili su i ti propisi sastavljeni »tribus hic vigentibus linguis.[168] No u samoj školi pri poučavanju, gdje se đacima nije još moglo sve tumačiti latinski, upotrebljavao se i u to doba njemački jezik kao nastavni: tako je kod lektire latinskih pisaca u četvrtom gramatičkom razredu 1832./3. i 1833./4. izrijekom rečeno, da se tekst tumačio »idiomate latino et germanico«.[169]

Kada su osnove Ljudevita Gaja i njegovih drugova već bile toliko dozrele, da su na osvitu godine 1835. imale početi izlaziti *Novine* i *Danica*, upravio je viši školski direktor zagrebački grof Josip Sermage direktoru osječke gimnazije, a jamačno i drugim direktorima, poziv na sabiranje pretplatnika, prožet toplim patriotizmom.[170] S patriotskim književnim radom ilirskoga pokreta simpatizovao je i Sermageov nasljednik u službi, Antun Kukuljević Sakcinski, pa kad se Ivan Švear spremao da dade u štampu *Ogledalo Ilirije*, Kukuljević je veoma toplo preporučio osječkom direktoru, da nastoji »ad quo prius assequendum scopum pro gloria et decore gentis praenumerantes quo plures per sui gremium energice conquirere«.[171] Nema dakle sumnje, da su glavari školske uprave u Hrvatskoj simpatizovali s ilirskim idejama, a da je također među gimnazijskim direktorima i profesorima bilo simpatija za narodni naš preporod, najrječitiji su svjedok neprilike, što ih je osječki direktor fra Marijan Jaić kao cenzor knjiga imao s budimskim Centralnim cenzorskim kolegijem.[172] Dakako, kad je državna vlast zabranila ime ilirsko, znala je i zagrebačka Viša školska direkcija na oštre naočale čitati spise i izvještaje, što su joj stizali od naših

[168] Intimata 1838/9, iza br. 1019—76.

[169] U vezi s time je zanimljivo, što je Medved (Đački pokret 70) zabilježio o zadaćnicama osječke gimnazije iz prve polovice devetnaestoga vijeka: »Sačuvao nam se lijep broj zadaćnica (pensa correcta, exercitia correcta) upravo uzornih po spoljašnjosti. Na pr. godine 1810. nalazimo sastavke u tim zadaćnicama naizmjence u latinskom i njemačkom jeziku, godine 1817. svi su sastavci u latinskom jeziku, jedan u madžarskom jeziku. Tako i u ostalim školskim godinama na pr. 1846./7. pišu se zadaće naizmjence u latinskom i njemačkom jeziku, a posljednja je u madžarskom. Učitelj madžarskoga jezika zadavao je god. 1840. učenicima quartae grammaticae classis za prijevod iz latinskoga jezika u madžarski i ovakove rečenice: Ego semper magnum animum habui ad linguam hungaricam addiscendam. — Si in Hungaria magnus dominus vis esse, bonus Hungarus debes esse. — Školske godine 1847./8. svi su sastavci u latinskom jeziku, a posljednji u madžarskom. Nigdje ni traga hrvatskomu jeziku sve do školske godine 1849./50. Prvi put te školske godine odmah u prvom semestru pišu se zadaće naizmjence u latinskom i u hrvatskom jeziku.«

[170] Intimata 1834/5, br. 1099—18. Isp. i Nast. Vj. XXXVIII, 15—16.

[171] Intimata 1837/8, br. 475.

[172] Nast. Vj. XXXVIII, 19—20.

gimnazija, pa je tako jednoć osječkom direktoru Jaiću vratila zapisnik sjednice profesorskoga zbora samo zato, što je na jednom mjestu u zapisniku spomenut »illyricus catecheta«.[173]

XI.

Disciplina poslije g. 1806. Tjelesne kazne. Zabrana kupanja i sklizanja. Kazalište i plesovi. Đački nemiri g. 1848.

O školskoj disciplini u doba poslije 1806. malo se može dodati onome, što je već rečeno u vezi sa *Ratio educationis* od g. 1777.

I poslije novoga *Ratio educationis* od g. 1806. starije su školske vlasti također u praksi zastupale načelo, da sam profesor nije vlastan tjelesno kazniti učenika. Krajem školske godine 1825./6. je profesor osječke gramatičke škole Hugo Kovačević »ob nimiam saevitiam erga discipulos«, kad nije pomogla opomena, maknut iz službe.[174] Gotovo jedan decenij kasnije (1835.) na tužbu osječkih građana radi prestrogoga postupka profesorâ s učenicima odredila je zagrebačka Viša školska direkcija, da jedan kanonik, delegiran od đakovačkoga biskupa, povede istragu. Na osnovi rezultata te istrage Viša je direkcija nanovo upozorila osječke profesore na zabranu, da pojedini profesori ne smiju tjelesno kazniti učenika, i opomenula ih »ad observandum debitum cum juventute procedendi modum«, a roditeljima je preporučila, neka budu u harmoniji s profesorima.[175]

Na zabranu kupanja i sklizanja pazilo se strogo kao i prije. Kada se godine 1812. utopio u Dunavu jedan slušalac filozofije u požunskoj akademiji, Namjesničko je vijeće naredilo profesorskim zborovima u cijeloj kraljevini, da strože paze na vršenje ranije zabrane, po kojoj su »studiosae juventuti balneationes in fluviis, stagnis, lacubus aliisque vitae pericula minitantibus aquis severissime prohibitae«, pa neka se ta zabrana u buduće početkom svake školske godine i na početku ljeta proglasi učenicima »sub comminatione gravissimae animadversionis«. Isto tako strogo valja paziti i na zabranu sklizanja »quod paris infortunii praeter lacerationes vestium et cothurnorum casus adferre posset«.[176] Škola je još uvijek i u slučajevima teških nesreća mislila, da joj je dužnost oštro kazniti

[173] Intimata 1843/4, iza br. 944—946.
[174] Hist. gymn. 97.
[175] Intimata 1834/5, br. 593—86, 827—96 i 1019—106.
[176] Prot. menstr. 1812, dec., 60.

kršioce zabrane. Početkom srpnja 1833. topila su se u Dravi dva osječka gimnazijalca: jedan je nastradao životom, a drugi se sretno spasio. Nesretnoga mladića, koji se utopio, našli su treći dan, i bio je pokopan »absque funerali solennitate comitivaque juventutis per Adm. R. D. parochum arcensem«, a onoga, koji se spasio, kaznila je škola radi prekršaja zabrane kupanja sa deset šiba.[177] No čini se, da je zabrana kupanja u to doba već nailazila na jak otpor izvan škole, osobito među roditeljima, te je zagrebačka Viša školska direkcija u ljetu 1836. naredila osječkom direktoru (a jamačno i drugima), neka roditelje, koji »in obversum Altissimae hujus dispositionis filios suos periculo huic exponere volunt et in arte balneandi subinstrui curare cupiunt«, uputi, da to učine u velikim praznicima, kada je mladež i onako već samo pod paskom roditeljskom, ili neka oprost od zabrane zatraže od onoga, koji ju je izdao.[178]

Zabranu polaska kazališta i plesova, što su je školske vlasti izdale već 1802., posve je prihvatio i *Ratio educationis* od g. 1806., motivirajući je — uz opasnost lošega moralnog djelovanja — u prvom redu time, što kazališta i plesovi rastresaju mladež, a za studij se hoće sabranosti: »Theatra et choreae publicae mores aetatis nondum satis maturae facile corrumpere possunt, animum quidem certe variis formis et imaginibus ita implent et occupant, ut adolescens ad literarum studia mentem vel maxime collectam deposcentia, teste quotidiana experientia, diebus compluribus ineptus efficiatur.« Neka dakle znadu »scholares omnium classium, seu juris aut medicinae seu aliarum scientiarum fuerint auditores«, da nikako, pa niti u pratnji roditelja, ne smiju polaziti kazališta ni plesove.[179] Beskompromisno vršenje takove zabrane znalo je dakako dovesti profesore katkada u nezgodan položaj. U Osijeku su običavali pitomci vojničkoga uzgajališta (domus educatoriae legionis Hiller alumni) davati jednoć o pokladama ples u javnom lokalu, pa je posve naravno, da su gradani željeli na tu zabavu, priređenu od mladeži, povesti također svoje sinove i đake, koji su kod njih stanovali, no profesorski zbor se čvrsto držao školskih propisa: »Neminem studiosorum in conformitate legum scholasticarum ad tales admittendum.«[180] Bit će da se zabrana polaska kazališta nerijetko kršila, a

[177] Hist. gymn. 110. — Intimata 1832/3, 447—59.
[178] Intimata 1835/6, 450—58.
[179] Ratio[2] 269—270.
[180] Acta dir. 1822, 3.

jamačno su i đaci gdjegdje sami aktivno sudjelovali pri priređivanju kazališnih prikazivanja, jer Viša školska direkcija bez sumnje nije bez razloga 1832. nanovo izdala zabranu: »... ne adolescentes studiis navantes operam quocumque sub praetextu publice in scenam prodire aut theatra frequentare audeant«.[181] Niti pritužbe roditelja radi prevelike strogosti u kažnjavanju prekršajâ te vrste nije vrhovna školska vlast uzimala u obzir. Godine 1837. pritužio se riječki postae magister protiv nekih profesora tamošnje gimnazije, što su njegova sina, đaka drugoga gramatičkog razreda, radi polaska kazališta osudili na šibe (poena corporalis), no Namjesničko vijeće je ne samo kaznu sasvim odobrilo, nego je i preporučilo, da se do potrebe u takovim slučajevima odrede i teže kazne, a zagrebačka Viša direkcija je o tome obavijestila i druge gimnazijske direktore, da se znadu prema tome ravnati.[182]

Policijski duh, koji je gospodovao svuda, nije poštedio ni đačkih redova. U listopadu 1836. primio je osječki direktor od starije školske vlasti iz Zagreba obavijest, da se đacima zabranjuju »consociationes cujuscunque demum indolis sint«, a zabranjuju se također »tempore publicorum examinum declarationes (jamačno: declamationes) et recitationes orationum aut poematum, quorum themata objecta politica involvunt«.[183]

*

U zadnjem deceniju prije madžarske revolucije sve su mršavije vijesti arhiva osječke gimnazije. Rukopis *Historia gymnasii* prestaje s godinom 1838., a sačuvana *Acta directoralia* idu do 1841. i *Protocolla intimatorum* do 1844., no po zanimljivosti za kulturnu historiju obilnije su u njima bilješke o cenzorskoj službi gimnazijskih direktora (cenzura knjiga i kazališnih predstava u Osijeku) nego o samom životu gimnazije, tako da u to doba katkada s druge strane doznajemo o gimnaziji po koju vijest, koje ne nalazimo u njezinu arhivu. Tako nam *Diar. franc. Essek.* kazuje, da je 1842. svečano blagoslovljena gimnazijska zastava, što ju je u Beču nabavio gornjogradski župnik Adam Sukić, a kumovala joj grofica Pejačevićka.[184]

Zanimljivo je, da su se u proljeću burne godine 1848. i osječki gimnazijalci bunili protiv uređenja svoje latinske škole. *Diar. franc.*

[181] Acta dir. 1832/3, 22.
[182] Intimata 1837/8, 19350—18.
[183] Intimata 1835/6, 794—76.
[184] Diar. franc. Essek. 174.

Essek. pripovijeda, da su 28. travnja 1848. gimnazijalci, zavedeni od nekih buntovnih odvjetnika i pravnika, sastavili spomenicu u četrnaest točaka i tražili od svojih školskih starješina, da njihove zahtjeve (»libertates«) uvrste u školske zakone. S dopuštenjem direktora fra Dominika Kirchmayera izvjesili su đaci na prozoru gimnazijske dvorane zastavu. Sutradan, 29. travnja, školska je mladež dočekala profesore u gimnazijskoj dvorani i hotjela im pročitati četrnaest točaka svojih zahtjeva, no to im se nije dopustilo. Zatraživši od đaka njihove zahtjeve i posavjetovavši se u sjednici, profesori su zaključili, da će se u đačkim ekshortama latinski jezik zamijeniti hrvatskim, a i pjesme u crkvi pjevat će u buduće školska mladež narodnim jezikom: »... cum lingua illyrica in Croatia et Slavonia pro diplomatica nunc habeatur«. Drugi zahtjevi su odbijeni s motivacijom, da se protive školskim zakonima i naučnoj osnovi. Kakovi su bili ti drugi zahtjevi, nije rečeno u *Diariju*, ali po svemu sudeći, mladež nije zahtijevala, da se hrvatski jezik uvede samo u ekshorte i u crkveno pjevanje, nego je jamačno tražila, da se narodnom jeziku uopće otvore vrata latinskih škola. Na to nas upućuje i motivacija, da su đački zahtjevi u opreci ne samo općenito sa školskim zakonima, nego upravo s naučnom osnovom.[185]

Radi nemirnih vremena, što su već prije Jelačićeva prijelaza preko Drave stala zapljuskivati Osijek, krajem lipnja 1848. prestalo je poučavanje u osječkoj gimnaziji. Ta obustava rada značila je ujedno i smrt stare latinske škole osječke, jer kad se gimnazija u školskoj godini 1849./50. opet otvorila, rad je njezin pošao novim smjerom: madžarskoga jezika je iz škole nestalo, latinskom je sačuvana časna zadaća, da svojim književnim djelima odgaja i obrazuje mladež, a hrvatski je imao u buduće biti — da upotrijebim izraz iz terminologije starih naših latinskih škola — vehiculum školskoga rada u osječkoj gimnaziji. Političke su prilike domala još jednom nametnule gimnazijama u Hrvatskoj za neko vrijeme nastavni jezik njemački, eda se po njem mladež odgoji u tuđem duhu, pa je dakako i u osječkoj gimnaziji od 1854./5. do 1859./60. inkluzivno njemački bio službeni jezik. Poslije sloma apsolutističkih osnova Franje Josipa I. hrvatske su gimnazije, a s njima i osječka, definitivno stale na jedinu razboritu i zdravu osnovu rada, da se mladež ima obrazovati i odgajati jezikom i duhom narodnim.

[185] Medved 69. (Prof. Medved je pisao o tim đačkim nemirima na osnovi rukopisa Diar. franc. Essek., jer u izdanju u *Starinama* XXXV. nijesu štampane bilješke o đačkom pokretu 1848.)

Dodaci

I.

Direktori gimnazije

God. 1729.—1737. upravljali su osječkom gimnazijom praefecti scholarum, a tu su službu obično vršili superiori osječke isusovačke misije, koji su ujedno bili i gradski župnici. Podatke o starješinama osječke latinske škole u tome periodu priopćio mi je Dr. M. Vanino po svojim bilješkama iz *Catalogi Provinciae Austriae S. J.:*

1729. O. Pez Filip, superior, parochus, praef. scholarum.
1730. O. Kallaneck Josip, sup., par., praef. schol.
1731. i 1732. O. Kiffer Antun, par. et praef. schol.
1733. O. Mitzke Fridrik, sup., par., praef. schol.
1734. O. Lehrnpacher Đuro, sup., par., praef. schol.
1735. O. Steizinger Antun, sup., par., praef. schol.
1736. O. Paxi Antun, sup., par., praef. schol.
1737. O. Melzl Sigmund, praef. schol.

Kad je 1765., poslije gotovo tri decenija, u Osijeku nanovo otvorena gimnazija, i opet je isusovački superior i gradski župnik bio ujedno praefectus scholarum. Prema *Diar. miss. Essek.* bili su prefekti osječke gimnazije do ukinuća isusovačkoga reda:

1765. do 15. VI. 1769. O. Matzer Petar,
od 27. VI. 1769. O. Fischer Josip.

Poslije ukinuća isusovaca upravljao je gimnazijom i dalje sve do 1777. Fischer, koji je ostao u Osijeku kao gradski župnik, a početkom školske godine 1777./8., u vezi s novim *Ratio educationis*, imenovala je državna vlast za gimnaziju posebnoga direktora. Dalje su do godine 1848. bili na čelu osječkoj gimnaziji ovi direktori:

Ustia Antun, sekularizovani isusovac, od poč. 1777./8. do kraja studenoga 1783.

(Za vakancije do srpnja 1784. upravljao je gimnazijom prof. M. P. Katančić kao prodirektor.)

Jakočević fra Jeronim, 10. VII. 1784. do 10. VII. 1787.

Krčelić Matija, dr. med. i fizik virovitičke županije, od 10. VII. 1787. do smrti († 13. VI. 1803.).

Matković Ivan, fiscalis cameralis grada Osijeka, poslije Krčelića »modo provisorio interimalis localis director« do 24. XI. 1804.

Resch fra Antun, 24. XI. 1804. do smrti († 12. III. 1813.).

(Za vakancije do 2. III. 1814. upravljao je gimnazijom prof. V. Schmidt.)

Tomiković fra Aleksandar, 2. III. 1814. do poč. 1821./2.[186]

Klasz fra Petar, 21. XII. 1821. do 21. IV. 1829.

Koch fra Damjan, 5. V. 1829. do smrti († 23. III. 1831.).

(Za vakancije do studenoga 1831. upravljao gimnazijom prof. E. Mayerik kao prodirektor.)

Schmidt fra Vilim, 11. XI. 1831. do 3. IX. 1832.

Schroót fra Placid, 4. XII. 1832. do svršetka 1836./7.

Jaić fra Marijan, 1837./8. do 1844./5.

Kirchmayer fra Dominik, od šk. g. 1845./6.

II.

Profesori humaniora[187]

Katančić fra Matija Petar, 1779./80. do 1787./8. (o njegovu profesorovanju u Osijeku isp. Nast. Vj. XXXVII, 19—28).

Đurošević fra Franjo Solan, 1780./1. do 1787./8.

Falk fra Emerik, prof. I. razr. 1788./9.

Brosch fra Josip Kalasancij, prof. II. razr. 1788./9. do 1802./3.

Resch fra Antun, prof. I. razr. od veljače 1789. do studenoga 1804. (1789./90. također doctrinae christianae explanator, a od kolovoza 1795. gymnasii exhortator).

Wermann fra Pashal, prof. II. razr. 1803./4. do 1806./7., a zatim prof. I. razr. 1807./8. do 1809./10.

Degen fra Emanuel, prof. I. razr. od 1. II. 1805. do kraja 1805./6.[188]

Schmidt fra Vilim, 1806./7. prof. I. razr., a zatim do 14. IV. 1819. prof. II. razr. (barem od 1813./4. bio je i gymnasii exhortator).

Abramović fra Andrija, prof. I. razr. 1810./11. do 1815./16.

---

[186] Počevši od Tomikovića direktori osječke gimnazije su ujedno revizori (cenzori) knjiga.

[187] Već je u isusovačkoj gimnaziji stariji profesor gramatike 1766./7.—1772./3. poučavao u predmetima prvoga humanističkoga razreda, no samostalna humaniora postoje u Osijeku tek od 1779./80.

[188] Hist. gymn. 52. — No u *Prot. menstr.* 1805, nov., 66, spominje se, da je već tada namjesto Degena po provincijalovu prijedlogu potvrđen za profesora fra Jakob Zsull, ali *Hist. gymn.* ne zna za njega.

Dražić fra Florijan, prof. II. razr. od 14. IV. 1819. do smrti († 30. IX. 1824.).

Schroót fra Placid, prof. I. razr. 1816./17. do 1823./24., prof. II. razr. 1824./5. (od 1819./20. također ekshortator).

Peška fra Antun, prof. I. razr. 1824./5. do 1826./7.

Mayerik fra Eugen, prof. II. razr. 1825./6. do kolovoza 1832. (od 1825./6. do 1830./31. bio je i ekshortator).

Heutmanek fra Šimun, prof. I. razr. 1827./8. i 1828./9.

Kučera fra Alojzij, prof. I. razr. 1829./30. do 1844./5.

Babulák fra Oton, prof. II. razr. 1832./3. do smrti († 27. XI. 1839.); od 1833./4. do 1837./8. također ekshortator.

Nagy fra Fortunat, prof. II. razr. 1840./41. do 1844./45.

Krkvarić fra Solan, prof. I. razr. od 1845./6.

Kocijan fra Samuel, prof. II. razr. od 1845./6.

III.

Profesori gramatike

U isusovačkoj gramatičkoj školi, što je postojala 1729.—1737., redovno je jedan profesor poučavao dva niža razreda (principia, parva), a drugi dva viša (syntaxis, grammatica):

O. Hollprugger Antun 1729.

O. Pöck Antun 1730. i 1731.

O. Guggy Sebastijan 1732. synt. gramm.[189]

O. Blesen Ivan 1733.

O. Dengler Franjo 1734. synt. gramm.

Mag. Cletenhamer Josip 1734. princ. parva; 1735. synt. gramm.

Mag. Fiztum Lovro 1735. princ. parva; 1736. synt. gramm.

Mag. Kellner Antun 1736. princ. parva.

O. Siberer Mijo 1737. synt. gramm.

Mag. Kisslinger Filip 1737. princ. parva.[190]

I u obnovljenoj gimnaziji sve do ukinuća isusovačkoga reda (1765.—1773.) ostao je sistem dvojice profesora za četiri razreda, a usto je još profesor sintakse i gramatike predavao i poeziju[191]:

---

[189] Principia i parvam je poučavao svjetovnjak.

[190] Podatke o profesorima gramatike do 1737. priopćio mi je Dr. M. Vanino D. I. prema *Catalogi provinciae Austriae S. J.*

[191] Popis profesora 1765.—1770. sastavljen je po *Diar. miss. Essek.*, a za 1771. do 1773. priopćio mi je podatke Vanino prema *Catalogi.*

O. Hochburg Ivan 1766. synt. gramm.

Mag. Steinbeis Franjo 1766. i 1767. princ. parva.

O. Monsperger Kristijan 1767. i 1768. poes. synt. gramm.

O. Kutler Antun 1768. princ. parva; 1769.—1773. poes. synt. gramm.

O. Leschütz Šimun 1769. princ. parva.[192]

O. Winckler Mijo 1770. princ. parva.

O. Martinides Josip 1771. princ. parva.

O. Mihelić Ivan 1772. i 1773. princ. parva.

Poslije ukinuća isusovačkoga reda su Kutler i Mihelić i dalje kao svjetovni svećenici vršili profesorsku službu: Kutler sve do jeseni 1778., t. j. sve do dolaska franjevaca u osječku gimnaziju (K. je pače još i za franjevaca ostao catecheta gymnasii do smrti, s proljeća 1779.), a Mihelić je bio profesor do kraja 1773./4., kada je na njegovo mjesto došao kao prof. princ. et parvae franjevac Marijan Lanosović (od 1774./5. do prosinca 1776.), a poslije Lanosovića sekularizovani isusovac Šimun Leschütz (1776./7. i 1777./8.).

Kada su franjevci početkom školske godine 1778./9. preuzeli poučavanje u osječkoj gimnaziji, uzimali su se profesori — uz nešto izuzetaka — sve do godine 1848. iz njihova reda. Po *Ratio educationis* od 1777. je svaki profesor poučavao samo u jednom razredu (dakako sve predmete), a uveo se i običaj, da profesori prate svoje đake od prvoga do najvišega razreda gramatike. Prema Hist. gymn. i spisima gimnazijskoga arhiva bili su u osječkoj gramatičkoj školi od 1778. do 1848. ovi profesori:

Janičić fra Stjepan, 1778./9. do 1787./8.

Tomiković fra Aleksandar, 1778./9. do 1782./3.

Hoffmann fra Franjo, 1778./9. do 1788./9. (od 1783./4. također catecheta pro infimis classibus grammaticalibus).

Kraus fra Alojzij, 1783./4. do svibnja 1788.

Womaczka fra Adalbert, 1788./9. do smrti († 21. III. 1818.).

---

[192] U *Diar. miss. Essek.* zabilježen je za 1769. kao prof. princ. et parvae O. Šimun Leschütz, a u *Catalogi* O. Ivan Saji. To se valjda ima razumjeti tako, da je negdje između 20. IV. i 14. VI. 1769. došao za profesora Saji, jer u to vrijeme nije se u *Diar. miss. Essek.* ništa bilježilo.

Bruttmann fra Adalbert, 1788./9. do 1. XII. 1795.

Volusius Josip, svjetovnjak; pošto je franjevački provincijal izjavio, da u svome redu nema zamjenika za profesora Hoffmanna, došao je Volusius, učitelj požeške osnovne škole, u Osijek za profesora gramatike na osnovi natječajnoga ispita kod zagrebačke akademije i služio je od 1789./90. do 24. III. 1806. (kraljevim rješenjem je dobio 200 for. penzije na godinu; Hist. gymn. 39 i 51).

Marević fra Ivan Hrizostom 1. II. do 31. XII. 1796.

Wolfstein Josip, svjetovnjak, 1797./8. do 1800./801.

Krmpotić Josip, svjetovnjak, od 16. II. 1802. do kraja 1801./2.

Dražić Đuro, svjetovnjak, od 27. IV. do studenoga 1804., kada je premješten u požešku gimnaziju »propterea quod linguae germanicae haud mediocriter gnarus esset« (Hist. gymn. 49).

Čović Andrija, svjetovnjak, od studenoga 1804. do siječnja 1809.

Klasz fra Petar, od 1805./6. do prosinca 1821.

Kugler fra Ludovik, 1806./7.

Beretz Mijo, svjetovnjak, od 1809./10. do smrti († 4. IX 1825 »ultimus e saecularibus« Hist. gymn. 96).

Ržebaun fra Đuro, 1808./9. do 1810./11.

Koch fra Damjan, od 31. III. 1812. do 5. V. 1829.

Dražić fra Florijan, 11. III. 1818. do 14. IV. 1819.

Kirchmayer fra Dominik, od travnja 1819. do kraja 1822./3.

Peška fra Antun, od 21. XII. 1821. do kraja 1823./4. (12. XII. 1823. povjerena mu je njemačka katehizacija gramatičkih razreda).

Kovačević fra Hugo, 1823./4. do 1825./6. (od 12. XII. 1823. hrvatski kateheta gramatičkih razreda).

Kimpek fra Anđeo, 1824./5.

Blažević fra Anzelmo, od 1825./6. do smrti († 14. VI. 1828.).

Lončarević fra Ivan, 1825./6. do 1830./31. (u ovoj posljednjoj školskoj godini spominje se i kao exhortator germanicus).

Popp fra Kristo, 1828./9. i 1829./30.

Filipović fra Mijo, od svibnja 1829. do kraja 1832./3. (u šk. g. 1831./2. spominje se kao exhortator illyricus).

Gazić fra Franjo, 1830./31. do 1835./36. (spominje se također kao njemački ekshortator u šk. g. 1831./2., 1833./4. i 1835./6.).

Rastović fra Andrija, 1828./9. do 1830./31. (u ovoj posljednjoj godini spominje se i kao exhortator illyricus).

Heutmanek fra Šimun, 1831./2. do 1832./3. (u posljednjoj godini spomenut i kao catecheta germanicus).

Heiler fra Peregrin, 1831./2.

Mikšić fra Franjo Ksav., 1832./3. do 1844./5. (spomenut također kao catecheta illyricus 1832./3. i 1834./5.).

Angyal fra Januarij, 1833./4. (ujedno catecheta illyricus).

Schmidthammer fra Benedikt, od 1833./4. do smrti († 13. XII. 1848.) U šk. g. 1834./5. zabilježen i kao catecheta germanicus.

Meszaros fra Gracijan, 1834./5. do 1837./8. (a 1835./6. spomenut i kao catecheta illyricus).

Lauka fra Ludovik, 1836./7. do 1847./8. (spominje se potkraj i kao catecheta germanicus).

Tomičević fra Ilija, 1839./40. do 1847./8. (T. se prvi od osječkih profesora počeo u službenim spisima potpisivati Gajevom grafikom, i to prvi put u *Classificationes* šk. g. 1840./41.).

Lacković fra Jeronim, 1845./6. do 1847./8.

Muha fra Ignjat, 1847./8. (također catecheta illyricus).

IV.

Profesori madžarskoga jezika

Vida Josip, svjetovnjak, od 3. III. 1792. do smrti († 13. I. 1801.).

(Prije početka šk. g. 1801./2. imenovan je profesorom madžarskoga jezika svjetovnjak Kozić Marko, no kako je već u svibnju 1801. postao fiškalom virovitičke županije, nije niti počeo služiti u gimnaziji.)

Papp Franjo Kajetan, svjetovnjak, od 1802./3. do kraja 1. semestra 1803./4.

Beretz Mijo, svjetovnjak, od 13. IV. 1804. do kraja 1808./9.[193]

Schroót fra Placid, 1809./10. do 1815./6.

[193] Počevši od Beretza bili su profesori madžarskoga jezika ujedno i suplenti redovnih razrednih profesora.

Tanos fra Justin, 1816./7. do 1822./3.

Majeczky fra Bonifacij, 1823./4. do 1824./5.

Rastović Andrija, 1825./6. do 1827./8. i 1831./2. do 1832./3.

Heiler fra Peregrin, od II. sem. 1830./31. do kraja iste šk. godine.

Počevši od školske godine 1833./4. poučavali su u madžarskom jeziku redovni razredni profesori.

V.

Katehete (ekshortatori)

Kutler Antun, sekularizovani isusovac, od poč. 1778./9. do proljeća 1779.

Zindel fra Sebastijan, 1779./80.

Huyer fra Henrik, 1780./81.

Baumgärtl fra Alojzij, 1781./2. do 1784./5.[194]

Katić fra Ignjat, od 30. XII. 1785. do kraja šk. g. 1786./7.[194]

Niemec fra Blaž, od 1787./8. do smrti († 24. I. 1789.).[194]

Stefan fra Mansuet, od veljače 1789. do 31. VII. 1795.

Dalje se ne spominju samostalni katehete, nego su katehetske i ekshortatorske poslove vršili redovni razredni profesori i članovi profesorskoga zbora naročito određeni za tu službu.

VI.

Statistika učenika

Za najstarije doba osječke gimnazije znamo vrlo malo o broju đaka: g. 1735. je cijela gramatička škola imala 51 učenika (Annuae), a kad se u studenom 1765. nanovo osnivala škola, bilo je prema *Diar. miss. Essek.* svega 40 đaka. Dalje nam iz doba prije ukinuća isusovačkoga reda kazuju *Annuae* broj gimnazijalaca od godine 1766. do 1770.: 1766. bila su 94 đaka, 1767. — 150, 1768. — oko 100, 1769. — 110, 1770. — 112. Poslije 1770. nijesam našao o frekventaciji gimnazije nikakovih bilježaka do školske godine 1778./9., t. j. do dolaska franjevaca. Počevši od te godine pa do 1789./90. ima u *Hist. gymn.* prilično podataka, a iz njih se

[194] Bio ujedno i suplent redovnih razrednih profesora.

razbira, da osječka gimnazija niti do 1790. nije još bila dosegla broja učenika, što ga je imala za isusovaca u zadnjim godinama sedmoga decenija osamnaestoga vijeka:

	Gramatika			Humaniora		Svega
	I.	II.	III.	I.	II.	
1778./9.	18	16	16	—	—	50
1779./80.	27	13	18	13	—	71
1780./81.	69			19		88
1781./2.	?	?	?	11	6	?
1782./3.	?	?	?	12	8	?
1783./4.	?	?	?	?	3	?
1784./5.	68			15	11	94
1785./6.	23	13	13	8	7	64
1786./7.	20	19	13	8	4	64
1787./8.	24	11	11	8	5	59
1788./9.	12	12	12	8	2	46
1789./90.	22	13	9	8	3	55

Za direkcije županijskoga fizika dra. M. Krčelića nije se od 1790. do 1804. uopće pisala *Historia gymnasii*, a kako prije 1797./8. nema sačuvanih učeničkih imenika, nemamo od 1790./91. do 1796./7. nikakovih podataka o broju osječkih gimnazijalaca. Počevši od 1797./8. su sačuvani učenički imenici, a osim toga i *Historia gymnasii* bilježi broj učenika od 1804./5. do 1830./31. Gdjekada se ta dva vrela ne slažu: dok *Historia gymnasii* redovno kazuje broj učenika početkom školske godine, imenici uzimaju dakako u obzir također promjene (prirast i gubitak) u toku školske godine, a ipak katkada — iako su takovi slučajevi sasvim rijetki i razlike u brojevima neznatne — bilježi *Historia gymnasii* nešto više učenika, nego što ih ima u imenicima. Kako se u školskim statistikama uzimaju u račun svi učenici, što su se upisali u školu, bez obzira kada su se upisali i jesu li ostali do kraja školske godine, i pošto sam se uvjerio, da niti učenički imenici nijesu uvijek apsolutno pouzdani, uzeo sam u slučajevima, gdje se *Historia gymnasii* i imenici razilaze, uvijek veći broj.

Prema tome je frekventacija osječke gimnazije od 1797./8. do 1847./8. bila ovakova:

	Gramatika				Humaniora		Svega
	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	
1797./8.	32	14	19		13	15	93
1798./9.	28	22	12		13	15	90
1799./800.	26	23	16		14	12	91
1800./801.	40	18	24		13	18	113
1801./2.	34	29	13		13	11	100
1802./3.	41	38	10		16	8	113
1803./4.	40	38	22		14	15	129
1804./5.	32	28	30		19	9	118
1805./6.	33	41	19		20	6	119
1806./7.	35	37	22		13	17	124
1807./8.	44	31	31	27	18	17	168
1808./9.	41	30	28	23	18	16	156
1809./10.	50	42	24	28	28	17	189
1810./11.	54	45	30	19	15	26	189
1811./2.	56	36	31	21	14	13	171
1812./3.	74	28	37	29	16	9	193
1813./4.	50	53	24	31	18	8	184
1814./5.	61	42	46	14	18	16	197
1815./6.	54	51	39	39	10	14	207
1816./7.	71	38	51	40	23	9	232
1817./8.	48	52	31	35	28	22	216
1818./9.	68	49	44	34	31	21	247
1819./20.	59	49	39	28	35	18	228
1820./21.	52	52	34	32	24	18	212
1821./2.	68	45	45	36	35	16	245
1822./3.	65	53	35	45	28	26	252
1823./4.	70	54	49	37	35	24	269
1824./5.	67	53	48	39	33	29	269
1825./6.	53	51	42	48	34	28	256
1826./7.	74	43	43	40	28	31	259
1827./8.	55	54	37	37	32	28	243
1828./9.	51	56	45	34	25	24	235
1829./30.	63	47	43	32	31	28	244
1830./31.	50	48	35	30	27	30	220
1831./2.	68	50	43	30	26	22	239
1832. 3.	57	65	36	37	25	23	243

	Gramatika				Humaniora		Svega
	I.	II.	III.	IV.	I.	II.	
1833./4.	56	47	51	33	29	23	239
1834./5.	71	48	35	33	27	17	231
1835./6.	66	50	37	31	25	29	238
1836./7.	72	43	39	30	19	23	226
1837./8.	70	42	27	32	25	17	213
1838./9.	45	55	34	21	29	28	212
1839./40.	48	40	35	30	20	24	197
1840./41.	53	40	32	27	22	21	195
1841./2.	49	36	26	24	21	21	177
1842./3.	49	35	32	20	26	16	178
1843./4.	69	39	27	25	18	31	209
1844./5.	81	48	34	22	19	21	225
1845./6.	65	49	33	31	20	18	216
1846./7.	65	51	31	31	29	17	224
1847./8.	59	37	45	26	34	31	232

Vrela i literatura

Historia gymnasii regii Essekinensis ab Antonio Ustia, suppressae Societatis presbytero, ejusdem gymnasii directore, ad annum 1781. perducta. — Rukopis u profesorskoj knjižnici osječke gimnazije; Ustijin rad je sukcesivno nastavljan do g. 1837./8., izuzevši godine 1790./91. do 1803./4., za koje nije ništa zabilježeno. (U citatima kratica: Hist. gymn.).

Protocolla consessuum collegialium in regio gymnasio Essekiensi a 1. novembris MDCCLXXVIII. inchoatum. — U arhivu osj. gimn. jedan svezak, koji ide do kraja 1788. (U citatima: Prot. cons.)

Protocolla menstrua regii gymnasii Essekinensis. — U arhivu osj. gimn. svega 25 sv., i to za godine 1789.—1802. i 1804.—1813. (U citatima: Prot. menstr.)

Protocolla actorum directoralium. — U arhivu osj. gimn. svega 17 sv., i to za godine 1822.—1825. i 1829.—1841. (U citatima: Acta dir.)

Protocolla benigno-gratiosorum intimatorum regiorum. — U arhivu osj. gimn. svega 12 sv., i to za godine 1828./9., 1832./3. do 1840./1., 1843. i 1844. (U citatima: Intimata.)

Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851., ed. Bösendorfer, Starine XXXV. (U citatima: Diar. franc. Essek.)

Diarium missionis Essekinensis S. J. coeptum a. MDCCLXIV. scholastico, exeunte 1763. — Rukopis univerzitetske biblioteke u Pešti; dnevnik je bilježen do 15. VIII. 1770. i poslije opet od 1. VII. do 20. IX. 1772. (U citatima: Diar. miss. Essek.)

Historia collegii S. J. in Monte Graeco Zagrabiae. — Rukopis univerzitetske biblioteke u Pešti; prvi svezak od osnutka do 1726., drugi od 1727. do 1772. (U citatima: Hist. coll. Zagrab.)

Litterae annuae provinciae Austriae S. J. 1633—1770. — Rukopis u Nacionalnoj biblioteci u Beču.[195]

Catalogi provinciae Austriae S. J. 1722 ss.[195]

Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae 1777. (U citatima: Ratio[1].)

Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae 1806. (U citatima: Ratio[2].)

Ćevapović, Synoptico-memorialis catalogus, Budae 1823.

Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIII.

Fermendžin, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici, Starine XXII.

Lopašić, Slavonski spomenici za XVII. vijek, Starine XXX.

Jelenić, Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, Starine XXXVI.

Cuvaj, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, knj. I.—XI., Zagreb 1910.—1913.

[195] Gdje god se u radnji citiraju »Annuae« i »Catalogi« razumiju se time bilješke Dra. M. Vanina D. I., koji je, sabirajući građu za *Vrela i prinose* za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima, prikupio iz *Litterae annuae* i *Catalogi provinciae Austriae S. J.* vijesti i o osječkoj gimnaziji i meni ih najpripravnije priopćio. Na njegovoj ljubežljivosti velika mu hvala!

Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichtes, Leipzig 1896—1897.

Duhr, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im 18. Jahrhundert, München-Regensburg 1928.

Kempf, Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest grada Požege i požeške županije. Požega 1910.

Valečić, Povijest požeške gimnazije (Spomen-izvještaj gimnazije g. 1926./7.), Požega 1927.

Matić, Isusovačke škole u Požegi (1698.—1773.), Vrela i prinosi za povijest isusovačkoga reda V. (Sarajevo 1935.).

Vanino, Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu, Zagreb 1930.

Streer, Kratak pregled povjestnice kr. gimnazije osječke, Osijek 1872. (gimn. izvj. za 1871./2.).

Medved, Đački pokret u osječkoj gimnaziji god. 1848. (Jeka od Osijeka 1920.).

Matić, Ratio educationis od g. 1777. i »linguae patriae« u osječkoj gimnaziji, Nastavni Vjesnik XXXVI. (Zagreb 1928.)

Matić, Matija Petar Katančić, profesor u osječkoj gimnaziji, Nastavni Vjesnik XXXVII. (Zagreb 1928.)

Matić, Nastojanje oko madžarizacije u osječkoj gimnaziji od smrti Josipa II. do ilirskoga pokreta, Nastavni Vjesnik XXXVIII. (Zagreb 1930.)

Rječnik Mažuranića i Užarevića

Napisao izv. pravi član
Vladoje Dukat

Primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 29 listopada 1934.

Rječnik izrađen trudom Primorca Ivana Mažuranića i Slavonca Jakova Užarevića[1] prvo je oveće leksikografsko djelo što je izišlo u Zagrebu za vrijeme našega preporoda, pa je stoga prirodno da je ono već samim time pobudilo općenu pažnju. Ktome je izdavač i nakladnik njegov Ljudevit Gaj, kao vlasnik štamparnice u kojoj je štampan rječnik, umio vrlo dobro zgodnim objavama u ondašnjoj periodičkoj štampi, domaćoj i stranoj — što bismo danas rekli: reklamnim člancima — još napose skrenuti na nj pozornost čitaće publike. Tako njemački časopis *Croatia*, koji je u ono doba izlazio u Zagrebu, u broju 40 od 18 svibnja 1841 u posebnom člančiću pod natpisom »Ilirische Literatur« (koji je uzato još odštampan na prvom mjestu časopisa) priopćuje »urbi et orbi« da je rukopis rječnika »gg. advokata Mažuranića i Dra. Med. Užarevića« netom ušao u štampu i da će gotovo djelo doskora izići na svijet. »Ilirska« je literatura, kazuje na onom mjestu pisac članka »Bohuslaw« (Šulek, koji je u ono vrijeme bio faktor u Županovoj štamparnici), doduše bogata rječnicima (pominju se Stulli, Jambrešić i Vuk), ali su pisci njihovi bili suviše »engherzig und einseitig« i sastavili »mehr Provinzial- als Nationalwörterbücher«; a da su naprotiv auktori novoga rječnika težku zadaću svoju odlično (»ruhmvoll«) riješili, »beweist der einstimmige Beifall, welchen Männer, die in der Lexicographie gewichtige Stimmen haben, ihrer Arbeit zollten«. Šulek doduše ne kazuje koji su to bili stručnjaci što su novom rječniku dali svoj »imprimatur«, no iz drugih vrela

[1] Deutsch-ilirisches Wörterbuch von I. Mažuranić und Dr. J. Užarević — Němačko-ilirski Slovar sastavljen po I. Mažuraniću i Dru. J. Užareviću. — Agram 1842. Verlag und Druck der k. priv. ilirischen National-Buchdruckerei von Dr. Ljudevit Gaj. — 8°. Str. XVIII + 486.

doznajemo da takav jedan povoljni sud potječe od Pavla Šafarika. Kao posebne odlike njegove ističe »Bohuslaw« da su pisci upotrebili »die verbesserte organische Orthographie« (Gajev pravopis; za ono doba vrlo važno pitanje) i da djelo sadržava oko četrdeset tisuća »ilirskih« riječi, ali »keine neugeschmiedeten«, već »bloß solche, die in den älteren Werken zerstreut verzeichnet sind oder doch in dem Munde des Volkes fortleben«. Prenumeracija djela da iznosi pet forinti »C. M.« (= Conventions-Münze), a pisac se članka nada da će doskora trudom istih leksikografa izići i drugi »ilirsko«-njemački dio. U toj se nadi »Bohuslaw« dakako prevario.

Još se jače ističe važnost novoga rječnika u hrvatskim novinama i časopisima onoga vremena koji su svi stajali vrlo blizu Gaju i njegovoj štamparnici. *Ilirske Narodne Novine*, dašto, prema karakteru lista sasvim poslovno pozivaju svoje čitače na pretplatu novoga rječnika (na pr. u broju 33 od 24 svibnja 1841), ali ipak ističu da će to biti »prvi njemačko-ilirski rječnik ili slovar s organičkim pravopisom«,[2] a cijena da je u pretplati pet forinti »sr.« (= srebra), dok će kasnije, kad izide, stajati šest forinti. Slično ga oglašuju iste novine, kad je rječnik godinu dana poslije izišao (na pr. u broju 60 od 26 srpnja 1842). Naprotiv *Danica Ilirska* u broju 15 od 10 travnja 1841 donosi opsežan »Poziv k pretplati na prvi ilirski rječnik ili slovar s organičkim pravopisom« u kojem se vrlo poletnim riječima priopćuje čitačima Daničinim da je novo djelo mlade »ilirske« literature ušlo u štampu. Poziv je potpisao, a valjada i napisao, sâm Ljudevit Gaj, i po tome je i on jedan od dokumenata što daju naslutiti snagu govorničkog dara Gajeva, kad je u živoj besjedi uzeo da pobudi i zagrije slušače svoje. »Nebrojena već tomu minuše stoljeća,« otpočinje Gaj svoj poziv, »što narod naš pjeva omerskom prostotom milinu svojih cvijećem i svim dragostim urešenih potočića, livada i dolina, i veličanstvo svojih domorodnih rijeka, gora i vječnim snijegom ovjenčanih planina, i žaleć plačni rasap očinskih Troja pobožan tužnim glasom slavi divnu hrabrost izginuvših pod njimi junaka; a evo prođe četiri sta i što više godina već i tomu što se je krasni naš ilirski jezik zrelim mozgom i višnjim nadahnućem neumrlih pjevaoca dubrovačkih do izuće [savršene] i nepomične izvrsnosti podigô; i mnogo bi već u

[2] Da se izbjegne šarenilu pravopisâ onoga vremena, preštampavam sve citate u modernom pravopisu — stim više što držim da nema n a u č n e potrebe da se u tim citatima očuva originalni pravopis.

razliko doba rađeno o tom da se razumljenje koliko slavnih ovih djela napose, toliko i usmenih pjesama ilirskih ukupno pomoću različitih slovara podupre...« Sad se navode svi naši stariji hrvatski, srpski i slovenski rječnici koji su napisani do godine 1840 — a to su: Megiser (1592), Vrančić (1595), Mikalja (1649), Habdelić (1670), Vitezović (rk. 1698), Dellabella (1728), Belostenec (1740), Jambrešić (1742), Pohlin (1781 i 1782), Gutsmann (1789), Kurzbeck (1791), Voltiggi (1803), Stulli (1801—1810), Vuk (1818), Jarnik (1832), Murko (1833) i Richter-Ballmann-Fröhlich (1840) — ali danas nam je, nastavlja »Poziv«, od njih malena korist, jer »što bijaše dobro za onda, nije za sada, i što valja na jednom mjestu, ne valja svagda na drugom. Jezik ilirski dan današnji uzima sve veći mah nesamo po Dalmaciji i Istriji, nego i po Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Hrvatskoj, Slavoniji, Bačkoj, Banatu, Srbiji, i gdje mu je još djedovina i otadžbina, nesamo kao pučki govor u potrebi svagdanjoj već i *kao književni jezik i tumačnik i provodič izobraženja i uglađenja europejskoga* [kurziv od mene].« Onda se kazuje: »Ali malone po svih ovih državah bijaše zavladô dosada plemenitom ovom službom jezik njemački. Valja dakle za ove strane prevesti savkoliki jezik njemački na ilirski; *i to bijaše jednoglasna želja svih boljih domorodaca* [kurziv od mene]. K čemu još pristupa i to što su djela rečenih naših starijih slovarnika poveća i teška za dobiti, *ter zahtijevanju sadašnjega prosvjećenja sasvim malo shodna* [kurziv od mene].« Time pobuđen, čitamo u objavi, »pozva zdolapotpisani [Ljudevit Gaj] gg. advokata Ivana Mažuranića i doktora med. Jakova Užarevića, glave u preporodu književestva našega mnogo zaslužne i skoro svim europejskim jezikom vješte, da golemo ovo narodno djelo poduzmu. I tako sastaviše ova dva domoroca, jedan rodom Horvat a drugi Slavonac, bez obzira na neizbrojne teškoće koje u poslih te vrsti osobito kod velikoga mnoštva ilirskih izraza svaki skoro korak obustavljaju, *prvi* njemačko-ilirski slovar s organičkim pravopisom.«[3]

[3] Treba uostalom uzgred napomenuti da je Šafarík već godine 1838 (u praškom časopisu »Ost und West«, br. 17, u članku »Ueber die neueste illyrische Literatur«) preporučio »Ilirima« da što prije izdadu »ilirsku« gramatiku (»nach Dobrowsky's Systeme«), *zatim* »*ein vollständiges*, von Stullischer Dialektenmengerei freigehaltenes Wörterbuch der illyrischen Sprache«, najzad historiju i geografiju ilirsku. »... dies sind Aufgaben, deren Lösung längeres Vorbereiten und tiefere Studien erheischt: darum ist es Zeit, an sie zu gemahnen, um, wo möglich, schon jetzt Arbeiter in den Weingarten einzuladen, der erst in einer fernen Zukunft süßgereife Früchte tragen soll.«

»Potrebu [nastavlja pisac »Poziva«] da se materinski naš jezik — ne ću reć izobrazi, jer je već dosta izobražen, inače bo se ne bi mogô, kako to u našem rječniku biva, s njemačkim visoko izobraženim jezikom uspoređivati — nego samo tim većma u kolo izvrsno ugladenih jezika i u život općeniti uvede, i naše srce za njega tim boljma prione, poznadoše već odavna domoroci naši zadosta.«

I sad dolazi mala refleksija o narodnosti i jeziku, koju — saženu u misao »Narod bez narodnosti je tijelo bez kosti« — nahodimo citiranu kao geslo u mnogim godišnjacima *Danice*. Ona glasi ovako:

»Bez jezika narodu ne ima narodnosti, a bez narodnosti ne ima narodu dobra, ne ima mu napretka, ne ima mu nauka, jednom riječju, ne ima mu vode na mlinu. Jezikom se samim čovjek najočevidnije luči od živine, razumom pako nesamo od živine ostale, nego i od samih ostalih ljudi. Ali bez jezika se razum nikako izobraziti ne da. Jest dakle jezik jedino sredstvo za razlučit se kako valja znanjem i od živine i od ljudi u toliko, da koliko je veći i plemenitiji od živine narod onaj koji izobražena i oplemenićena jezika ne ima, toliko je zaista niži i manji od narodâ izobraženijim jezikom ukrašenih. Po čem je bolji i plemenitiji Francez od Turčina? — Doista niti zato što se onaj pokriva šeširom a ovaj čalmom, niti zato što onaj hlače nosi a ovaj dimlije, nego najvećma i osobito zato što onaj izobražen imade jezik i na njem sve nauke kojimi ubaviješten i prosvijećen najugodniju je sebi sagradio domovinu, a ovaj u svom jeziku osim Alkorana i nekih podobnih teftera niti jednoga možebit kalendara ne imajući živi gadan u gnusu i sirotinji a krvolok u nadutom gospodstvu s tom samo, da ne reknem, između sebe i hata svoga razlikom: da jedan jaši a na drugom se jaši.«

Izatoga se opisuje tehničko uredenje rječnika da se i time istakne napredak novoga prema starijim djelima te struke.

»Za postignuti pako pohvalnu i velevažnu svrhu ovu [svoju] sagrađen je slovar ovaj tako da primivši u njega riječi njemačke svekolike ... koje se u drugih europejskih slovarih te vrsti nahode, postavljeni su iza svake riječi spolovi, za njimi pako sva razlika znamenovanjâ u kojih se riječ ista u različitih zgodah trebuje, a napokon, gdje valja, svakojaka izabrana izrečja, i njemački i naški načini izraženja, za istumačit i koliko je moguće objasnit gdjekoja teža mjesta u jednom i drugom jeziku.[4] Ukratko, sve je pomoću

[4] Kao ogled ispisujem ova dva člančića iz rječnika:

E i n t r a g, *m.* (Schaden, Nachtheil), šteta, kvar, uštrb; (bei den Webern), utak, potka, poutka, poučica; einer Sache — thun, škoditi komu, uštrbnuti koga.

E i n t r a g e n, *v. a.* unijeti, nosit u što; (einbringen an Gewinn), donositi, donašati; ins Buch — zapisati, zabilježiti u knjigu; metnuti na račun; (bei den Webern), tkati, potkati.

gorinaznačenih, u knjižnici zdolapotpisanoga nalazećih se ilirskih rječnika i mnogih drugih izvora *današnjim potrebocam našim, sveopćenitom zahtijevanju izobraženja i prosvjećenja europejskoga polag mogućnosti prilagođeno* [kurziv od mene].«

Stoga je pisac »Poziva« uvjeren da će novi rječnik biti svima koristan, jer on će biti

»... vjeran savjetnik nesamo Nijemcu, nego i rođenoj braći našoj *Čehu, Lehu i Rusu*, a osobito pako nam samim koji osim drugih jezika najviše njemačkomu od mladosti po učionicah, po svagdanjem općenju i po upotrebljavanju njemačkoga književestva priviknuti, tuđih se duhovnih veriga već jedanput riješiti i k svome pravom, naravskom izvoru opet bistrijim umom i očišćenim srcem povratiti želimo.«

Na koncu se »Poziva« obećava da će se imena »p. n. gg. pretplatitelja« štampati na kraju knjige »kao spomenik od onih rodoljubaca koji će potporom svojom pomoći da se ovaj *glavni stup* [kurziv od mene] preporođenoga našega književestva podigne...«, ali to se obećanje nije ispunilo. Zašto, ne znamo; no moglo bi biti da broj tih »rodoljubaca« baš nije bio suviše velik, jer je cijena knjizi za ono doba odista bila nešto visoka.[5]

I Vrazovo *Kolo* u svoje prve dvije sveske izdane godine 1842 osvrće se na novi rječnik bilješkama koje je napisao glavom Stanko Vraz (»Jakob Rešetar iz Cerovca«). On sipa obilne hvale na novi rječnik i na pisce njegove, ali način, kako on to radi, čini se ponekuda neozbiljan, gotovo podrugljiv. Već u prvom članku (*Kolo* I, str. 148) sâm početak zvuči kao neka ironija. Navedavši pod općenitim natpisom »Pod tiskom se nalaze« ponajprvo rječnik Mažuranića i Užarevića, pisac otpočinje svoj prikaz ovim čudnim rije-

[5] Čini se da je gore pomenuti »Poziv« bio i napose odštampan. Izvješćujući naime zamjenik namjesnika Martinez u Zadru grofa Sedlnickoga 3 VI 1841 o kretanju Gaja i Antuna Mažuranića koji su u društvu s Rusom Nadeždinom putovali Dalmacijom, priopćuje da mu se Gaj predstavio i predao mu, među ostalim, i »objavu za jedan njegov ilirski rječnik«.

»Gay dürfte Euerer Excellenz sicherlich ohne hin schon näher bekannt seyn; hier [Zara] hat er sich dem gehorsamst gefertigten Gouverneurstellvertreter vorgestellt, ein Empfehlungsschreiben des in Croatien kommandierenden Herrn Generalen Grafen Nugent übergeben und bei dieser Gelegenheit auch Exemplare des obenerwähnten Gedichtes [Pavla Stoosa] und die in weiteren Anschlusse mitfolgende illirische Uibersetzung der Relation der Reise des Königs von Sachsen durch Dalmatien, dann die gleichfalls beiliegende *Ankündigung eines seinigen illirischen Wörterbuches überreicht*« [kurziv od mene] (ispor. Francev: Юг славянское путешествие Н. И. Надеждина въ 1840 1841 гг. [Sbornik filologický X, Prag 1935: str. 130).

čima: »Kaže se: *de mortuis nil nisi bene* [kurziv u originalu], tako se i o onom što se još sasvim porodilo nije, *ne može ništa nego dobro govoriti* [ovdje i posvud dalje kurziv od mene].« A nikako nije ozbiljno, kad u časopisu posvećenom »literaturi, umjetnosti i narodnom životu« čitamo o novom djelu preporuku koja glasi ovako: *»Iskreno i radosno* priporučujemo *to toli željno od Boga* [!] *iščekivano čedo književnstva našega* svoj gg. domorocem koji se još predbrojili nisu. *Neka se požure te što brže taj posao obave,* jerbo mi proričemo djelu tome da će ga, kako brzo izide, i domala nestati iz dućana, jerbo će činit *najbolji i najizvrsniji njemačko-ilirski rječnik kojega je kad vidio vas široki svijet* [!!].« Jedina je ozbiljna rečenica u cijelom prikazu ta gdje se priopćuje da je »ovoga djela (tišten) 25. tabak koji zaključuje sa stranom 400 i sa riječjom [sic] *Verlauten* [kurziv u originalu].« — Slično je u drugoj svesci *Kola* u članku »Ilirska literatura« gdje se o rječniku govori sa str. 103—104. Pisac najprije kazuje da su slovari i slovnice »najpotrebnija« djela za narod »koj, otuđivši se samu sebi, počima se razabirati k novom duševnom životu kao naš sada što čini«, jer on sad opet »povraća u pamet ono što bi ili sasvim već ili napolak zaboravio«. Stoga »i mi ovaj naš slovar nazivamo *prvim i najvažnijim proizvodom nove literature ilirske«.* Djelo doduše nije bez nedostataka, ali: »Zaista bila bi grehota da sad stanemo u njem tražiti pogrešaka bez kojih nijedno *ovoliko djelo pod ovim suncem nije niti biti može.«* U onom što slijedi opet se razbira neki neozbiljni ton. »A ima li domoroca«, veli pisac, »koj ga nije s teškimi željami očekivao? *Tako i mi ne možemo ino nego grliti ga i cjelovati kao čovjek prvorođeno svoje dijete što grli i ljubi kakvo bilo da bilo.* Hvala gg. pisaocima na teškom njihovom trudu, na *carskom njihovom daru.* Oni dvojica proizveli su u kratko vrijeme ono oko čega kod drugih naroda malo kada rade pojedini ljudi nego čitava društva i kroz čitave duge godine [je li i to možda ironija?]. Hvala također g. izdavatelju što nije štedio troška izdavajući djelo ovo. Pri toj prilici *usuđujemo se moliti ga* te bi *izvolio nastojati* da i II. dio (ilirsko-njemački) što brže na dan izdaje.« Jer prvim dijelom zadovoljena je samo želja »onizih što knjige pišu« — a tih ima kud i kamo manje; oni drugi »što knjige štiju« i kojih ima kud i kamo više ... *»ginu i tuže* za drugim dijelom *kao gladan za hljebom.«* — »Ta želja i tužba može se baš narodnom nazvati, jerbo svigdje, gdje sam god bio, s kim

sam god usmeno ili pismeno govorio,[6] izjavljao ju je, zato ju i ovdje napominjem, što sam kao spisatelj učiniti dužan. *Glas naroda, glas sina Božijega* [kurziv u originalu].«

No i u drugim slavenskim časopisima izišle su vijesti o Mažuranićevu rječniku. Po obliku se većine tih vijesti razabira da su one — što bismo danas rekli — bile »lansirane« u stranu štampu u reklamne svrhe.[7] Сербскій Лѣтописъ за год. 1842 (часть втора; XVI, 57) u članku Смѣсице (str. 143—144) donosi ovaj oglas: *Первый (немачко) Иллирскій рѣчникъ или Словарь съ органичкимъ правописомъ.* Подь овымъ именомъ явля Др. Л. Гай да се у нѣговой печатньи печата Словарь у коємь се „више оть 45.000 изь найбольи немачки словара изваѣены и у чистый иллирскій єзыкъ духу и нарави нѣговой сходно и примѣрно преведены рѣчій и израза" садржава . . . Na rječniku da su radili, pozvani od Gaja, Mažuranić i Užarević na osnovi starijih leksikografa koji se onda u članku svi redom navode. — Člančić nije drugo nego izvadak iz pomenutoga „Poziva na pretplatu" štampanoga u *Danici*. — Ponovo se oglašuje rječnik u četvrtoj „časti" Ljetopisa iste godine (XVI, 59; str. 135) u članku „Кньижество Сербско". Tu se najprije kazuje da je ova godina (1842) vrlo plodna za „ilirsku" literaturu: Кодь насъ [u Zagrebu] се садь све верло жури, и кретье. На полю литературе ние се іошть толико радило колико ове године. — Onda se navode djela koja su u štampi, a među njima i „rječnik" (dašto Mažuranićev).[8]

Tako isto rusko-poljski časopis *Денница* (*Jutrzenka*), što ga je kroz dvije godine izdavao Petar Pavlović Dubrovski u Varšavi, izvješćuje u svom prvom godišnjaku (za god. 1842) dva puta o štampanju njemačko »ilirskoga« rječnika: prvi put na str. 120 (u

[6] U pismu Ljudevitu Gaju, što ga Stanko Vraz piše iz Bistrice 13 siječnja 1841, imamo neku potvrdu za te riječi. »Caf mi je pisao da veoma željno u Štajeru iščekivaju rječnik [Mažuranićev]. On sada dopunjava Murkov gornjoilirski rječnik od kojega kaže da ni najmanje nije zaslužio onu buku i pohvalu s kojom je bio pričekan i pozdravljen. Caf će doći i glavom po staroslavenski rječnik u Zagreb« (Građa za povijest knjiž. hrv. VI, 325).

[7] Možda i s pomoću napose odštampanih »Poziva na pretplatu« pomenutih u bilješci na str. 87.

[8] Možda ta notica potječe od Vraza. Vraz je vazda s mnogo dobre volje obavješćivao slavenski svijet o književnim događajima u Hrvatskoj, a sličnu noticu nahodimo i u pismu što ga je on godine 1842 pisao (kako misli izdavač te knjige njegovih *Dĕla*) valjada Zapu. »Ovdje [u Zagrebu] se sada na polju književnstva mnogo radi i živo posluje. Prvih 5 mjeseci t. g. više je knjiga izašlo nego drugda u 5 godina. Slovnica Brlićeva i rječnik njemačko-ilirski gg. Ivana Mažuranića i Dr. J. Užarevića upravo se dotiskuje« (*Dĕla* V, 300).

članku prevedenom iz čeških *Kwěty*[9]) gdje čitamo: Prócz tego wkrótce jeszcze tutejsza literatura [jugoslavenska] wzbogaci się innemi dziełami. Już są w druku: *Słownik Niemiecko-Illyryski* i drugie wydanie grammatyki Berlicza (podług nowéj pisowni) — drugi put nakratko na str. 171 (iz Lista P. Wraza do redaktora *Jutrzenka*).[10] A kad je djelo izišlo, pominje se ono još napose u velikom Vrazovu članku koji je pod natpisom »Przegląd Literatury Słowian południowich« štampan u drugom godišnjaku *Jutrzenke* (1843; III, 20—51). Tu Vraz kazuje i neki sud svoj o rječniku, a taj je mnogo trezniji od onih prekomjernih hvala kojima je popratio izdanje rječnika u svom *Kolu*. Po tome se jasno razbira da je onaj oglas u *Kolu* vrijedio samo kao reklama »pro foro interno«. U *Jutrzenki* govori Vraz o rječniku ovako:

Słownik ten [Niemaczko-ilirski Slowar] wydany jest kosztem p. Gaja. *Wprawdzie nie może odpowiadać ściśléj krytyce* [kurziv od mene], nie mniej jednak, jako pierwsza praca w tym rodzaju, będzie wielką pomocą dla wielu dzisiejszych naszych pisarzy, którzy go koniecznie potrzebują. Wielu dopytuje się o 2-ą część (ilirsko-niemiecki), która nie jest jeszcze ułożoną. Nasi czytelnicy, szczególniéj w górnych krajach, z taką niecierpliwością jéj oczekują, jak pragnący zimnéj wody. Dobrze by było, żeby *Matka* [Matica] wzięła na siebie to wydanie. Mamy zamiar, na przyszłem zebraniu *Matki*, coś powiedzieć o tém. Koniecznie potrzeba nam niezwłocznie wziąść się do owego przedmiotu, bez którego żyć nie możemy, bo »rozum za morzem, śmierć za bramą« (Um za morem, smàrt za vratama [sic]).[11] [Str. 38—38.]

Od čeških časopisa osvrću se na *Daničin* proglas *Kwěty* koje u br. 21 od 27 svibnja 1841 javljaju da »z tiskárny Dra. Ljudewita Gaje [»Ğaje«] w Záhřebě wycházj »ilirsko-německý [!]« i »německo-ilirský« slownjk s obnoweným ilirským pjsmem, pracj Iwana Mažurawiča [sic] a Jakuba Užareviča«. Notica se završava pripomenkom da »w ‚Danici ilirské' od 10 dubna [travnja] l. r. lze

[9] »Niewielki artykul ten, lecz ciekawy, napisany jest przez Czecha i umieszczony u 4-m n-rze Dodatków do pisma czeskiego: Kwiaty, wyd. w Pradze 2. r. b.« — Taj se »artykul« pominje u mojoj raspravi malo dalje.

[10] Cijeli je list Vrazov štampan u *Gradi*, VIII (u članku: »Tri pisma Stanka Vraza P. P. Dubrovskomu« od Vl. A. Franceva; str. 328—340) a datiran je: 20 VI 1842.

[11] Nije mi doduše poznato je li Vraz iznio takav prijedlog u »Matici«, no ne bi bilo nemoguće da je izdanje Drobnićeva rječnika (koji se počeo štampati god. 1846) pokrenuto baš na osnovi sličnoga prijedloga.

se obšjrného oznámenj djla toho dočjsti«. — Ponovo se oglašuje rječnik (»w tisku se nachazj«) god. 1842 u prilogu pomenutog časopisa *(Nowiny z oboru literatury, uměnj a wěd),* br 4 (str. 14), u zanimljivom i simpatičnom članku: Hlás Čecha ze Zahřebu.[12]

Nešto opsežnije priopćenje o novom rječniku ima *Časopis českého museum* (1842; ročnik XVI [I, 306]) u članku: Wýtah z psanj Dra. Jana [sic] Šafařjka k Redaktoru« [datirano: Novi Sad 1 ledna (siječnja) 1842] u kojemu čitamo: Neydůležitěgšj wšak djlo kteréž nynj literáty Zahřebské a tiskárnu Gajowu celé zaugjmá, gest wychazegjcj prawě *Rěčnik němačko-ilirski ili Slovar.* Měli gjsme přjležitost widěti asi 10 archů tištěných djla tohoto, o němž hodnj dwa wzdělancowé illyrštj, p. adw. Mažuranič a p. Dr. lék. Užarević s upotřebenjim wšemožných pomůcek a posawadnjch toho druhu pracj po několik let giž nenawně pracugj: a nemýljmeli se, máme se čeho hodného nadjti.[13]

Čak i u Leipzigu odjeknuo je glas o novom rječniku. Jordanovi *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft,* što su tamo izlazili, dva puta pominju Mažuranićev rječnik. Najprije ga (I, 291) objavljuju u bibliografskom odsjeku časopisa — počem se razbira da je i uredništvo *Jahrbücher* dobilo na ogled i recenziju jedan eksemplar rječnika — drugi put ga bilježe (III, 51—53) u članku »Illyrisches Wörterbuch von Herrn I. Mažuranić«. Taj »Wörterbuch« je doduše *Rječnik Gundulićeva Osmana,* štampan 1844, ali pisac članka (sâm Jordan), navedavši da su naši stariji rječnici teško upotrebljivi zbog nestalne i samovoljne ortografije njihove, domeće: »Und doch ist gerade die Schreibeweise bei einem *alphabetisch* geordneten Lexicon von entscheidendem Einflusse. Schon in dieser Hinsicht ist das deutsch-illyrische Werk von Gaj [Mažuranić-Užarević] so wichtig, weil es endlich dem Unwesen zu steuern beginnt.«

[12] Iz toga je članka prenesena u *Jutrzenku* vijest o štampanju rječnika.

[13] Česi su se uopće mnogo zanimali za novi rječnik. O tome ima potvrdâ u korespondenciji naših ljudi s njihovim češkim prijateljima. Šafarík, koji ga je, kako je gore navedeno, prvi pohvalio, pokazuje i kasnije mnogo zanimanja za nj. U pismu od 8 lipnja 1842, na pr., traži on da mu Vraz skupi pretplatnike za »Národopis« a za skupljene novce da mu nabavi rječnik; kad mu onda Gaj šalje eksemplar djela, ističe Šafarík u pismu od 7 listopada da mu je i Vraz još dužan poslati jedan istisak (ispor. Dopisy československých spisovatelů Stanku Vrazovi a Ljudevitu Gajovi« od Karela Paula; Prag 1923 [Sbírka pramenův II, 37 i 38]). Čelakovský naručuje 21 travnja 1842 dva eksemplara rječnika (Grada 6, 44), a Staněk piše Vrazu još 27 listopada 1841: A vydali p. Gaj svůj Slovník a chceli přidat předplatitele, tu [u Pragu] *bych jich ještě více nalezl* [kurziv od mene] zvláště pro »Ilirsko-německý« (Paul, Dopisy II, 29).

U *Beilage zur Allgemeinen* [Augsburger] *Zeitung*, brojevima 283 i 284 od 10 i 11 listopada 1842, ima simpatičan po Hrvate članak pod natpisom »Neuillyrische Litteratur« za koji Vraz (*Děla* V) nagovještа da ga je napisao Šafarík (u pismu Muršecu od 19 X 1842: Sastavak u nov. *Allgemeine Zeitung* »Neuillyrische Litteratur« po svoj je prilici od njega [t. j. od prije pomenutoga Šafarika]). Ali u tom članku čitamo i ovo: »Anton Mažuranić, Professor in Agram, ließ ein illyrisch-lateinisches Wörterbuch erscheinen, welches immerhin seine Befähigung zu einem größern umfassenderen beurkundet. Ein solches gehört unter die ersten Bedürfnisse einer aufkeimenden Litteratur, und daß eine große lexikalische Arbeit nicht über die Kräfte eines einzelnen Mannes geht, hat Professor Jungmann in Prag durch sein unvergleichliches Wörterbuch der böhmischen Sprache sattsam erwiesen.« — Kako je članak zacijelo napisan u tijeku godine 1842 a pisac članka ne zna ništa o rječniku Mažuranića i Užarevića, nije vjerojatno da je članak napisao Šafarík, kako to nagovještа Vraz. Onaj »illyrisch-lateinisches Wörterbuch«, što se pominje u članku, ne može biti ništa drugo nego *»Sbirka někojih rěčih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane«* koja je izišla kao 51 i 52 broj *Danice* god. 1835 (str. 22) i u kojoj su »ilirske« riječi istumačene latinski i njemački. Svega ima otprilike tisuću četiri stotine riječi. Sastavljač »Zbirke« nije nam dosad bio po imenu poznat, iako se moglo pomišljati da je to djelo Antuna Mažuranića.

Najzad još pominjem da je praški njemački časopis *Ost und West. Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* u br. 55 godišta 1842 (str. 222) objavio da je rječnik ušao u štampu, ali mu se pritom desila omaška da je za jednog sastavljača djela držao Vjekoslava Babukića a drugome da je ime naštampao »Ožarević«. Vraz ga zbog toga ljuto prekorava u jednom pismu svome (*Děla* V, 312). »... znamo da ćete Vi,« piše Vraz Erbenu, »pozorni biti ne umećući bilice i nebilice kao što je u *Ost und Westu* opet učinio njekakov g. K. S. (valjda Karel Sabina?), gdje stoji da ilirski rječnik slažu gg. Babukić i Ožarević što je debela laž.«

No zato je isti časopis bio prvi i — koliko sam našao — jedini koji je donio ozbiljan kritički sud o novom djelu. U članku »Mittheilungen über ilirische Literatur« koji ima karakterističnu motto od Goethea: *»Lob und Tadel muß ja sein«* a štampan je u br. 79 od god. 1842, nahodimo dosta oštru, a ponešto i preoštru, kritiku Mažuranićeva rječnika. Pisac je članka »Philoslav« pod kojim se pseudonimom krije Banaćanin A l e k s a n d e r A n d r i ć, čovjek dobro upućen u naše prilike.[14] O rječniku zapisao je ovaj sud: Von

[14] Otkrivenje toga pseudonima imam da zahvalim g. dru. Josefu Volfu, ravnatelju biblioteke Narodnoga Muzeja u Pragu. Na moj upit o tome predmetu upravljen g. profesoru Mateju Murku dobio sam od g. Volfa ovaj odgovor: P. prof. Dr. Murko poslal mi dnes 7 I 1935 Váš dotaz, kdo se pod pseudo-

diesen Wirren [pisao je o sporu izmedu Hrvatâ i Srbâ o imenu »Ilir«] mich abwendend, und die Auflösung des gordischen Knotens in Bezug auf den Namen Ilirier Andern überlassend, übergehe ich lieber zur Besprechung des ‚deutsch-ilirischen Wörterbuches' von Joh. Mažuranić und Jak. Užarević, als des *wichtigsten Werkes, welches in der Neuzeit die ilirische Nationalbuchdruckerei zu Agram verließ*' [kurziv od mene]. Es enthält 45.000 Wörter, ist sonach vollständiger, als jenes von Wuk Stefanović Karadžić, welches 32.000 serbische Wörter enthält. Für Freunde der ilirischen Literatur, und die gegenwärtige Bildungsstufe der letztern, so wie für Deutsche, welche die ilirische Sprache lernen wollten, wird dieses zum ersten Mal in der neuen organischen Orthographie erschienene Wörterbuch sehr entsprechend, und immerhin eine sehr willkommene Erscheinung sein, nicht so jedoch für den Gelehrten, und in Bezug auf die Anforderung, ein stehendes Bild der ilirischen Schriftsprache zu liefern. Es theilt den Vorwurf der meisten Werke dieser Art, daß es auf die technischen und reinwissenschaftlichen Ausdrücke wenig, und nicht genug erschöpfend Rücksicht nimmt, daß viele Ausdrücke nicht fest genug ausgeschieden sind, daß es unpassende Neologismen enthält, ohne ähnliche, in der ilirischen und serbischen Literatur vorkommende und sanktionierte Wörter aufgenommen zu haben. Wir verkennen jedoch keineswegs den Eifer, Fleiß und die Ausdauer, welche nothwendig war, in kurzer Zeit und bei den jeden Augenblick sich entgegenstellenden sprachlichen Hindernissen, ein Werk dieser Art zu Stande zu bringen, und wünschen vielmehr, es möchten die Herren Verfasser bei aller Bescheidenheit derselben, unterstützt durch die Kenntniss fast aller europäischen Sprachen, sich auch auf die Bearbeitung und Feststellung der in den Wissenschaften vorkommenden Ausdrücke

nymem Philoslav v čas. Ost u. West r. 1842 skrývá. Odpovídám: je to Srb Alexander Andrić, který se podpisuje v čas. Ost u. West r. 1843 jako »k. k. Verwaltungs-Lieutenant des deutschbanater Regiments«. Důvody: Tento Andrić piše v Ost. u. West 1843, str. 381, toto: Wenn man bedenkt, daß der Mangel an einem geregelten serbischen Buchhandel, wovon ich bereits in vorigen Jahren in diesen Blättern eine nähere Erwähnung machte, ein Haupthindernis des fröhlichen Gedeihens der serbischen Literatur war... Tato věta z r. 1843 vztahuje se Mittheilungen über serbische Literatur, von Philoslav, Ost u. West 1842, Nr. 66, str. 266, kde jedině je stížnost na srbské knihkupecké poměry: Es ist dies der gänzliche Mangel eines geregelten Buchhandels, der jede literarische Tätigkeit im Keime erstickt...

Milo mi je da i na ovom mjestu mogu da izrečem svoju hvalu gg. Murku i Volfu za njihovu uslugu.

verlegen. Mindestens erringen sie das Verdienst, nebst dem obigen Wörterbuche eine tüchtige Vorarbeit geliefert zu haben, bis es etwa einem sich künftig bildenden Gelehrten-Vereine zu Agram gelingt, ein vollständiges grammatisch-kritisches Wörterbuch, mit Inbegriff der Ausdrücke aller Wissenschaften und Künste zu Stande zu bringen, und somit die ilirische Schrift- und Redesprache auf eine unverrückbare Basis zurück zu führen.«

Zanimljivo je da je i domaće općinstvo naše, pošto je rječnik izišao, unekoliko bilo razočarano tim djelom, ali to se razočaranje, valjada s patriotskih razloga, nije iznosilo na javu. Bilješka o tome ima u jednome pismu što ga je Vraz pisao Erbenu. K. J. Erben bijaše naime zamolio Vraza pismom od 20 srpnja 1842: »o zasláni pěti exemplařů německo-ilyrského slowníku« [ispor. Paul, Dopisy II, str. 5] i tu je molbu ponovio 16 listopada 1842 [ibid.]; na oba mu pisma Vraz dne 3 prosinca 1842 [*Děla* V, 321] odgovara ovako: »Od Slovara poslat ću Vam ostale [valjada: eksemplare] doskora, ako Vam bude drago. *Ja se za sada nisam Bog i Bogme usudio* [kurziv ovdje i dalje od mene], jerbo *to djelo ovdje ne zadovoljava ni glede savršenosti ni glede cijene* nad kojom općinstvo vrlo tuži. Uzrok toga je istina to što *ovdje još silno vlada onaj šarlatanski duh* koji žicu nadanja napinje odviše obećavajući zlatne gradove, pa na posljetku izađe sirotinja na dan. *Tako je bilo kod leksika* To je bolest-maternica koja se je *iza Drave i Mure* k nam dotepla i koje tragovi tako se teško dadu istrijebiti.«

Čini se dakle da je zagrebačka publika u jednu ruku zamjeravala Gaju veliku reklamu što ju je činio za rječnik a koja nije odgovarala vrijednosti djela, a u drugu ruku da je bila neraspoložena zbog visoke cijene za koju se rječnik prodavao. Prema tome je razumljivo da Gaj nije više pomišljao na to da izda i »ilirsko«-njemački dio rječnika. Ali Vraz je pišući Erbenu zaboravio da je i on sâm nekad u *Kolu* i te kako »žicu nadanja odviše napinjao«! (Ispor. str. 88.).

»Philoslav« iznosi tri glavna prigovora protiv novoga rječnika: 1) da se premalo osvrtalo na tehničke i naučne izričaje; 2) da hrvatska jezična građa nije dovoljno kritički probrana; 3) da u rječniku ima mnogo nezgodnih neologizama. Može se priznati da su drugi i treći prigovor opravdani, no onaj prvi prigovor svakojako je preoštar i to stim više što se pisci rječnika ispričavaju u predgovoru baš zbog nedostatka tehničkih termina.[15] Valja držati

[15] »U nas je osobito velika nevolja kad imaš prevesti koji posebni izraz, jer se u nas dosele niti u školi niti u djelarnici ne besjeđaše jezikom domaćim ništa ili jako malo. To polje je još sasvim neobrađeno. Zato će po svoj prilici bit u ovoj knjižici najviše pogrešaka što se tiče izraza poslovnih... Što imamo dobra, to spada svekoliko u krug od običnoga svagdanjega jezika. I to je osobito ono što smo nastojali najvećom pomnjom obraditi, jer je to temelj svakoga jezika; to je korijen i stablo koje kad jača jedared, pustit će lasno i granje na

na umu da su Mažuranić i Užarević morali, da tako rečem, gotovo iz ništa stvoriti potpunu tehničku i naučnu terminologiju za narod koji dotle nije imao nikakovih svojih tehničkih izričaja osim za neke najprimitivnije seoske vještine (predenje, tkanje, ratarske poslove, opančariju i sl.). Ako im je dakle uspjelo — a to im *jest* uspjelo — da u tom pogledu postave kakav takav temelj za buduće sastavljače leksikografskoga rada svoga, onda se može reći da su — za ono vrijeme — dužnost svoju časno izvršili.[16]

Inače su nazori »Philoslavovi« posve razboriti, naročito u tom što kazuje k a k o bi trebalo izraditi jedan kritički »ilirski« rječnik.

»Philoslav«, *prosuđujući rječnik*, polazi s višeg, naučnog stajališta, no u praktičnom životu knjiga se, dajbudi izvan Hrvatske, prihvatila bez mnogo kritike i zahvalno. Tako se omladina slovačka u Levoči obraća Gaju 3 travnja 1844 s molbom da im — »nářečím slovanským dle povinnosti Slovanské učiti se chtějicim« — pošalje na dar rječnik (Paul, Dopisy II, 97—98). No najljepše su se o rječniku izjavili M. Fialka i Tomáš Burián (koji se, kao izvrstan učitelj češkoga jezika u vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu, pominje u *Danici* god. 1837 str. 142 i 156). Prvi piše Vrazu 3 prosinca 1843 (z Nového Města u Vídně): »Přenesl on [setnik Laba (muž Gajeve sestre Judite)] Burianovi od p. Gaje nový slovník německo-ilirský, *slavné a krasné dílo* [kurziv od mene] — my nemáme ve své literatuře jému podobného« (ibid. str. 11), a sâm Burián zahvaljuje Gaju 19 rujna 1844 ovim riječima: Seit einem Jahre bin ich Ihr großer Schuldner, denn vor einem Jahre hatten Sie die Güte gehabt mir durch den Herrn Kamaraden Laba das *schöne, und was mehr heißt, sehr gut eingerichtete äußerst brauchbare* [kurziv od mene] deutsch-ilirische Wörterbuch zu schicken, wofür ich Ihnen nun meinen innigsten Dank abstatte. Aufgefallen ist mir bei diesem Wörterbuche, warum dem deutsch-ilirischen Theil eine ilirisch-deutsche Grammatik vorangeht; ich hätte gerade das Gegentheil erwartet. Wird der ilirisch-deutsche Theil auch und bald folgen? Diesen brauchten wir hier

sve strane i prolistati. Kad naši budu razumjeli dobro svoj svagdanji jezik, ako budu dobro i temeljito vješti kojoj nauci i od naravi ktomu pozvani, napravit će oni lasno svekolike izraze koji su nam još potrebiti. Što ne učini jedan, hoće drugi. Samo valja da bude čvrst temelj.«

[16] O neprilikama što ih zadavaše hrvatskim književnicima nedostatak tehničkog nazivlja, znao je, kako čitamo u Spomen-knjizi Matice Hrvatske (Zagreb 1892), koješta pripovijedati i Antun Mažuranić koji je u prvo vrijeme bio glavni saradnik *Novinâ* i *Danice*, zapravo urednik njihov. »Sastavljati jedan broj političkih novina,« piše Smičiklas u biografiji Antunovoj, »to je bila velika muka. Njima [saradnicima] je teško o političkim stvarima drugačije razgovarati nego njemački; *manjkali su im hrvatski izrazi za najobičnije političke pojmove*« [str. 290; kurziv od mene]. A u svojoj »Povjesnici gimnazije zagrebačke«, tužeći se na to da su Hrvati u latinskim školama bili othranjivani na tuđinski način, Mažuranić dodaje: »Tim nije čudo što ni najbolji ni najučeniji naši ljudi nisu mogli skladno i ugladeno ni deset riječi progovoriti našim jezikom . . .« (str. 291).

[i ovo je pismo pisano »z Nového Města za Vídné«] weit dringender, wenn wir ilirische Werke lesen, in welchen uns gar manches Wort dunkel bleibt. (*Ich würde Gott danken, wenn wir Čechen ein so gutes Handwörterbuch hätten* [Paul, Dopisy II, 72; kurziv od mene]).

Od novijih kritika (koliko ih uopće ima o tom djelu) ispisujem ovdje kratku ocjenu Vatroslava Jagića, štampanu u njegovoj Enciklopediji (Энциклопедія слав. филологіи I 429), koja vrlo dobro ističe vrijednost Mažuranić-Užarevićeva rječnika: Иванъ Мажураничъ... одолжилъ славянскую филологію словаремъ который онъ сообща съ Якобомъ Ужаревичемъ издалъ еще въ 1842 году въ Загребѣ... Словарь этотъ былъ для своего времени очень полезнымъ пособіемъ, подобнаго которому не имѣла тогда ни сербская ни хорватская литература; онъ сдѣланъ несравненно критичнѣе и лучше чѣмъ напр. латинско-иллирскый или итальянско-иллирскый словарь Стулли [posvud od mene razmaknuto].[17]

*

Isporedi li se rječnik M-ev (tako ću ga nakratko nazivati) sa starijim rječnicima našim, to ćemo unatoč dosta oštroj kritici »Philoslava« i onom nekom neraspoloženju što izbija iz redaka Vrazovih kad govori o rječniku, ipak radije pristati za povoljnim sudovima Šafarika, Budmanija i Jagića te reći da taj rječnik kraj sviju svojih nedostataka uistinu obilježava znatan napredak u povijesti naše leksikografije. M-ev je rječnik svakojako prvi naš moderni rječnik: prvi u kojem se pokušavalo u cijelosti njegovoj prikazati novi jezik naše lijepe knjige, naše nauke i našega obrazovanoga društva narodnoga — jezik koji se dakako istom stvarao, no koji će doskora pobjednički ući i u zakonodavno tijelo, u urede, u poslovnice i u škole — i u kojemu se, najzad, ogleda i moderni život onoga vremena. Pisci rječnika okupljaju naime u njem, koliko im je bilo moguće, riječi koje su nikle i stvorile

[17] I Pero Budmani (u svojoj raspravi: Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835 godine [»Rad« 80]) pohvalno pominje Mažuranićev rječnik. »Ako i jest leksikografija«, čitamo na str. 183, »mučniji i nezahvalniji posao od gramatike, te se je stoga na ovom polju [od 1835 do 1885] mnogo manje izradilo nego na gramatikalnome, ipak se mogu *s pohvalom pomenuti I. Mažuranića i J. Užarevića »nëmačko-ilirski slovar« (Zagreb 1842)* [kurziv od mene], Mažuranićev rječnik uz Gundulićev Osman, Drobnićev (izrađen s pomoću A. Mažuranića) — »ilirsko-němačko-talianski rěčnik« (Beč 1846—49)...«

se pod utjecajem moderne kulture i modernih tehničkih tečevina, tako da je M. u nas prvi ogled moderne leksikografije koja je u drugih naroda već bila savršeno razvijena, ali do nas, do onoga vremena, još nije bila doprla. Prelistavamo li pored M-a naše rječnike koji su mu najbliži vremenom, morat ćemo reći da oni, ma i bili izišli poslije godine 1800, još uvijek, sa svojom skučenom zalihom riječi, zapravo pripadaju u srednji vijek, dok nas M. prvi uvodi u novo doba — u jek XIX vijeka. Pa i Vukov rječnik, premda je djelo vanredno vrijedno i dragocjeno, ne može da se mjeri s M-em u leksikografskom obziru. Vuk donosi jezično blago narodne poezije i patrijarhalnoga narodnog života, te on ima neprocjenjive zasluge za naš folklor i za našu lingvistiku, pa kao riznica čistoga štokavskog govora, no ipak, kao praktički priručnik koji ima služiti kao »vademecum« svakom obrazovanom čovjeku u dnevnom životu i radu, prirodno zaostaje iza M-a. Zar su Stulić, Voltić i Vuk mogli i da sanjaju o riječima kao što su: Briefstecher, Dampfmaschine, Dampfmesser, Fallschirm, Luftpumpe, Plattmühle, Postfrei, Preiscourant, Pressfreiheit, Proselytenmacherei, Regenschirm, Saldo, Schlagschatten, Schmelztiegel, Wechselbrief itd., da i ne pomenem specijalne tehničke izričaje kao: Heftlade, Lochsäge, Lötkolben, Luftzünder, Prägeeisen, Räumnadel, Stellrad, Schlichtfeile i dr. kojih ima gotovo na svakoj strani M-eve knjige?

Dakako, i M-ev je rječnik u prvom redu nastao onako kako su nastala i kako nastaju sva slična preduzeća: sastavljač je njegov najprije uzeo svoje najbliže prethodnike i iz njih pocrpao svu onu jezičnu građu koja je, po njegovu mišljenju, utvrđena i stalna te ne podliježe više kritičkom sudu. A budući da je M. sastavljao njemačko-hrvatski rječnik, prirodno je da je najprije i najviše posezao za onim svojim prethodnicima koji su također hrvatske riječi tumačili njemački ili njemačke hrvatski, a to su Voltić, Vuk i Ballmann-Fröhlich.[18] M. upotrebljava obilno njihovu građu, jednoga više drugoga manje, ali je nigdje ne prenosi slijepo, već je probira prema nekim svojim principima koji, uostalom, nijesu

[18] Deutsch-illyrisches und illyrisch-deutsches Handwörterbuch, zum Gebrauch der Deutschen und Illyrier... Nach den sichersten und besten Quellen bearbeitet und herausgegeben von A. F. Richter und A. J. Ballmann. Zweiter oder Deutsch-Illyrischer Theil, bearbeitet von Rud. Fröhlich (Wien 1840). O obadvije sveske toga rječnika napisao sam u Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор (XIII. 1—11) kratak prikaz u kojem sam dokazao da je djelo vrlo slabo, a naročito prva (ilirsko-njemačka) sveska da je potpuno promašena.

posvud vidni. Da ogledamo nekoliko primjerâ! Iz Voltićeva »Ricsoslovnika« (Beč 1803), na pr., potječu, bez sumnje, ove riječi:

bogoljubnost (Frömmigkeit), bogoslovac (Gottesgelehrter), cjedilo (Seiher), domorodac (Landsmann), duševnost (Gewissen), dvornost (Höflichkeit), golot (Krystall), gvozdoteg (Magnet), komorač (Fenchel), kolotečina (Erdbahn, Planetenbahn [Vo.: der Kreis oder die Laufbahn eines Gestirns]), kopnomjerac (Feldmesser), kotlovina (Kupfer), krivokletnik (Meineidiger), krošnja (Brodkorb), last (Gemächlichkeit [Vo.: Bequemlichkeit]), lutak (Sämischleder [Vo.: Gamsleder]), mačar (Schwertfeger), magnuti (winken), naravnik (Naturalist [Vo.: Naturkundiger]), nijednostran (unparteilich, neutral), odor (Beute), oklopnik (Kürassier), okosnica (Gerippe), samokres (Pistole), samoprodaja (Monopol), samodržac (Monarch), samogovor (Selbstgespräch [Vo.: Gespräch mit sich selbst]), samosilnik (Tyrann), sočivo (Hülsenfrucht), šetalište (Spazierort [Vo.: Ort zu spazieren]), škaknica (Schachbrett), štionik (Pult [s. v. Lesepult: štionac, štionik]), zapostastvo (Faktorei) itd.[19]

Naprotiv M. n i j e preuzeo, na pr., ove riječi:

gaziv (seicht; M. prevodi »seicht«: plitak), krilonog (flügelfüssig; M. nema te njemačke riječi), krinca (Schale; M.: čaša, fildžan), krivogovorac (Verleumder; M. klevetnik, ogovaralac), krivoštovanje (Aberglaube; M.: praznovjerstvo, praznovjerje), krop (siedendens Wasser; M. nema ni u njemačkom sličnoga izričaja), kruhar (Brotbäcker; M. pekar, pek), kucavica (Rülps; M.: podrig), kuka (Purpurschnecke; M. grimiz, grimizov puž), macaklica (Tarantel; M.: tarantula), odrina (Weinlaube; M.: brajda, baras veliki), oduzlati (losknüpfen; M. nema te njemačke riječi), oglobina (Überbleibsel; M.: ostanak, ostatak, kusur) itd.

Kadšto iste riječi imaju u obadva rječnika različno njemačko tumačenje. Ispor.

drvar (Vo.: Holzhacker; M.: Holzhändler), kluba (Vo.: Rollrädchen; M.: Flaschenzug), krupa (Vo.: Hagel, dok M. prevodi »Hagel«: tuča, led, grad, a riječ »krupa« pravilno donosi s. v. Graupe: tuča, krupa, grad), rogač (Vo.: Bockshörnlein; M.: Hirschkäfer, ali s. v. Johannesbrot [= Bockshörnlein]: rogač), rukobran (Vo.: Degengefäß; M. Bügel am Degen [Degengefäß: balčak]), srdobolja (Vo.: goldene Ader; M.: Ruhr) ... i možda još koja.

Tu i tamo se dešava da se riječi i tumačenje slažu, ali se ne slažu oblici hrvatske riječi. »Korkrinde« kazuje M.: pluta, a Vo.: plut, pluto. Voltićev »čun« (Kegel) M. je promijenio u »čunj«.

[19] Pripomenuti treba da mnoge riječi koje se gore navode dolaze već i u rječnicima starijim od Voltićeva (na pr. »krivokletnik« što ga poznaju već Dellabella i Belostenec), no ipak je prirodnije pomišljati da ih je M. uzimao baš iz Voltića, već zbog njemačkog tumačenja.

Zanimljiva je riječ: hodotaj (Vo.: Fürbitter.; M.: Mittelsmann, Mittelsperson, Vertreter); M. je piše »hodataj«, a u tom obliku dolazi riječ inače istom u Daničića (ARj.).

Mnogo više od Voltića mogao je M-u poslužiti, i poslužio je, Vuk sa svojim Српским Рiечником od god. 1818. Sa svim tim on i to djelo nije iscrpio onako kako bi ga mogao i kako su ga iscrpli kasniji leksikografi. Ja sam isporedio više od trista nasumce odabranih karakterističnijih riječi Vukovih s riječima u M-a i našao da je on od tog broja preuzeo samo oko sedamdesetak, dakle otprilike tek četvrtinu riječi. Da navedem, primjera radi, niz riječi što ih M. nije preuzeo. To su:

alva, alvaluk, aratos, brotnjak, brstiti, brukanje, buljioka, crvenika, ćuba, doplaćivanje, dundar, golotrb, golušav, ilidža, inoča, inokosan, ira, ispiranje, jarmak, jarmenjak, jaruga, jasak, jašterica, jedinče, jednolik, jege, jošje [Erlenbusch, ali ima: jošik Erlenwald], kašičar [ali ima: kašika], kašičara, kenjača, keruša, keša, klecati [wanken; M. prevodi njemačku riječ: dibat se, kolebat se, voškat (vožkat) se, klimat se, teturat se], kumbaradžija, kušljav, lakomica, lavež, lukovača, lužnica, mraziti, mršati, mršanje, nabocati, oplećak, opravan, osoje, papoš, paprika, papratka, papratljika, papula, pištalina, pištati [zischen; M. veli: piskati, cičati], pituljica, pizmen, pjevalište, pjevidrug, plačidrug, plačka, plamenjača, plavetnikast, podsad, podsedlica, podvlačak, pogan, popašan, povod, povraz, prokapljivati, raf, rogulje, strnjika [Stoppeln; M. = strnište Stoppelfeld], taslak, trap, trov, unka, zadobiti [no ima: dobiti] itd.

Ima u Vuka mnogo riječi koje ni sad još nijesu ušle u općeni književni jezik, pa se stoga ne ćemo čuditi da ih se M. u ono vrijeme još više klonio. To su, od navedenih, na pr. riječi: taslak (Block), trap (Rübengrube), trov (Fischköder), unka (Grenzhügel), aratos (verflucht!), dundar (Haufen Leute), kumbaradžija (Bombardier), podvlačak (Unterschindel); pa onda riječi kao: ravak (Honigfladen), rega (Knurren des Hundes), potra (Getreideschaden) i dr. Ktome valja napomenuti da M. redovno ne unosi u rječnik supstantive postale od glagola s pomoću nastavka *nje* — koje naprotiv Vuk vrlo rado unosi — pa stoga ne nahodimo u M-a ni »brukanje«, ni »doplaćivanje«, ni »ispiranje«, ni »mršanje«, ni mnogo drugih takovih riječi. Valja i na to upozoriti da Vuk često, mjesto da prevodi, samo opisuje ili tumači njemačkim riječima značenje svoje srpske riječi. Ispor.

brotnjak = der Hügel worauf Färberrot gesetzt wird
buljioka = die die Augen hervorreckt

čavka = eine Art schwarzer Traube
čavoljak = eine Art kleiner, süßer, harter Äpfel
čeljuska = die Schraube die den Flintenstein festhält
ćaija = eine Art gefüllter Kuchen
ira = gegerbte Schafhaut
jašterica = Hitzpustel an der Zunge
kalup duvana = Pack Rauchtabak
lukovača = Kukuruzbrot mit Zwiebel
oplećak = der gestickte Vorderteil des weiblichen Hemdes
paličnjak = der Bohrer zu dem Stockloch im Joche
prijesjed = Nachzucht (von den Bienen) zur Fortpflanzung
ujaračiti = (ein Pferd) zum Wettrennen vorbereiten itd.

U takovim je slučajevima M. često morao biti u dvoumici pod koju njemačku riječ (pod koje »geslo«) da smjesti one Vukove riječi. Ja stoga dopuštam da se neke i od onih riječi što sam ih netom naveo možda ipak nahode u M-evu rječniku, ali pod drugom kakvom njemačkom oznakom kojoj se nijesam mogao dosjetiti. Ja to sudim po tome što, na pr., Vuk tumači riječ »tvorilo« = Einfassung des Käselaibs, a M. je navodi uz njemačku riječ: Käseform; »čvarak« se u Vukovu rječniku tumači = die Treber des geschmolzenen Fettes, a u M-evu ta riječ (uz kajkavsku »ucvirak«) dolazi uz njemačku riječ: Griebe. Još treba i to pomenuti da Vuk — ili zapravo Kopitar koji mu je najviše pomagao pri sastavljanju njemačkog nazivlja — upotrebljava i takove njemačke izričaje za koje je M. mogao držati da su bilo s kojega razloga nepodesni, pa se zato skanjivao preuzeti ih u svoj rječnik. To bi mogle biti riječi kao ove: befressen (brstiti), Nebenfrau (inoča), Bergriese (jaruga), Katzenschinder (mačkoder), masig im Gesichte (mrasav), Klosterdorf (prnjavor), taglöhnern (nadničiti, nadničenje), äbichte Seite (naličje; uzato ima i »Rückseite«, a ovu riječ preuzima M.). Zato, kad može i umije, M. unosi takove Vukove riječi pod drugim značenjem za koje je držao da je ispravnije ili možda preciznije i točnije. Neka se isporedi:

crkavica (Vuk: ein bischen Vermögen) M.: Darbepfarre (crkavica od župe, od parokije, od plovanije)
čaklja (Haken) Kunsthaken
kostrijet (Ziegenwolle) Kamelgarn, Kamelhaar
litar (Baststrick) Halsband des Hundes
maštrafa (Glas mit Handhabe) Humpen
naglavak (Vorschuhung, Vorschub) Vorschuh

peraica (Flachsraufe) Flachskamm (s. v. Kamm)
peruška (Federwisch, Federlappen) Federbesen
pisak (Luftloch) Mundstück
pizma (Rachefeindschaft) Geifer
planina (Bergwald) Berg
polokati (ausschlürfen) aussaugen
prigati (rösten) schmoren
prisoje (sonnige Gegend) Sonnseite eines Gebirges (s. v. Getriebe). Tako i: čelopek.
račve (Zanken) Zacken
slavina (Zapfen) Hahn an einem Fasse
ujam (Mühlergebühr) Mahlgeld, Mahlgroschen
vinoboj (Alkermes) Kermes
zatočnik (Verpflichtete, Kampfheld) Kämpfer itd.[20]

Ima i takovih tumačenja u Vuka, s kojima se M. u pogledu jednakosti značenja nije mogao složiti pa ih je stoga izostavio, kao: para Atem, plaviti se schwimmen ... ili ih je držao za lokalne izričaje te im zato nije dao mjesta u svom rječniku. To bi se moglo reći za riječi kao što su:

crvenika (ovo kod Vuka znači i »roter Wein« i »rote Ziege«)
papoš (Art größerer Flußkrebse)
pandurnica (Pandurenhütte)
pjevalište (Ort wo man gesungen hat oder zu singen pflegt)
pjevidrug (Singfreund, Mitsänger)
plačidrug (Mitweiner)
plačko (Kind das gern weint, Weiner)
posinak (Wahlsohn)[21]
povraz (Henkeleisen an einem Kessel)
pričanik (Pflockfisole)
zakačka (Schneiderhaken)

i bez sumnje još koja. No i tu je moguće da je koja takva riječ ušla u M-ev rječnik pod drugim njemačkim značenjem.

Kadgod je po svoj prilici M. bio baš uvjeren da je Vuk riječ krivo preveo. »Pituljica« je kod Vuka: Krapfen — no zar je M. mogao vjerovati da su u Vukovo doba u južnoj Srbiji poznavali te specifično austrijske kolače što ih danas zovemo: pokladnice?

[20] Riječ »patoka« tumači Vuk: der Lauer vom Branntwein. Tako i M. s. v. Lauer (vom Branntwein), ali istom riječju tumači i njemačko: Lutter. — Vuk ima »jalija« = Ufer, a M. istom riječju tumači i »Kai« i »Ufer«.

[21] Ali M. ima: Adoptieren = posiniti, posinoviti — i: Adoption . posinstvo, posinovljenje.

Lako je razumljivo da ni riječi »naguzljez« (Rückgänger) i »nakurnjak« (Hosenlatz) M. nije primio u svoj rječnik.[22]

Od riječi što ih je M. bez sumnje preuzeo baš od Vuka (premda je tu i tamo koju mogao i drugdje naći), napominjem primjera radi ovo nekoliko:

broć (Färberröte), čapur (Strunk), čuvalduz (Packnadel), indat (Hilfstruppen), ispisna (Abschreibgebühr), jedek (Paradepferd), kajda (Note), kalauz (Wegweiser), kašika (Löffel), kepec (Zwerg), kestenik (Kastanienwald), kičmenica (Rückgrat), kika (Zopf), mješaja (Mundbäcker), motovilo (Haspel, Weife), nabor (Falte), nadijevati (füllen), nado (Mäuseloch), nagon (Antrieb), naizust (auswendig), nakaza (Mißgeburt), naknada (Ersatz), naloga (Gedränge), namama (Lockspeise), namet (Auflage), namjera (Begegnung, Zufall), navada (Angewöhnung), navlaka (Überzug), nazadak (Rückgang), oklagija (Nudelholz), pabirak (Nachlese), pijanka (Trinkgelage), platac (Zahler), platnar (Leinwandhändler), plavka (Blondine), pošalica (Spaß, Scherz), povlaka (Sahne), svirač ([M. ima: svirac] Flötenspieler) itd.

Najzad se M. poslužio i Ballmann-Fröhlichovim rječnikom, svojim najbližim prethodnikom, premda je i sâm morao razbirati da je taj rječnik vrlo slabo djelo. No kako je ipak zagledao u nj, nije se dakako uvijek mogao oteti njegovu utjecaju i tako je priličan broj Fröhlichovih riječi prešao i u njegov rječnik. Ispor.

F.: Buxbaum zelenika (Jambr.), šimšir, bus
Buxbaumholz zelenikovina (Jambr.), šimširovina
M.: Buchsbaum zelenika,[23] šimšir
Buchsbaumholz zelenikovina, šimširovina

—

F.: Drache aždaja, zmaj, pozoj
M.: „ zmaj, aždaja, pozoj

—

F.: Doppelflinte dvocevka (puška)
M.: „ dvocijevka [dvočevka[24]]

—

F.: Fruchtgöttin boginja ploda (Ceres kod Rimljana)
M.: „ cerera [sic], boginja od ploda

—

[22] Kome bi se M-ev izbor Vukovih riječi možda činio premalo liberalan, toga ću podsjetiti na ono što je Jagić napisao ocjenjujući Broz-Ivekovićev rječnik (Archiv f. slav. Phil. XXIII, str. 525): Auch ich bin der Ansicht, daß das Vuk'sche Wörterbuch, wenn man daraus ein Wörterbuch der serbokroatischen Literatursprache machen wollte ... manches überflüssige, manches entbehrliche, ja sagen wir es gerade heraus, manches vulgäre Wort enthält, das entfernt werden darf.

[23] Kod Vuka je »zelenika« jedna vrsta jabukâ.

[24] Vuk donosi tu riječ istom god. 1852.

F.: Fruchthändler žitar; -in žitarica
M.: „ žitar; -in žitarica[25]

—

F.: Fuchs, neuer Student im Scherz und als Schimpfwort novi đak [djak], novak
M.: „ (ein neu angekommener Student auf Universitäten) novak, diak [sic]

—

F.: Füllhorn rog obilnosti
M.: „ rog od obilnosti

—

F.: Halbmond polumesec
M.: „ polumjesec

—

F.: Kamel kamila (Vuk), velbljud (altslav.), deva
M.: „ deva, kamila, velbljud

—

F.: Labyrinth mjesto zahodljivo, zahodnjak, labirint (Stulli)
M.: „ labirint, zahodnjak[26]

—

F.: Langöhrig dugouhi
M.: „ ušat, dugouh

—

F.: Nashorn nosorog, rinoceront (St.)
M.: Nasehorn nosorog

—

F.: Qualität kakvoća (Dan[ica])
M.: „ kakvoća[27]

—

F.: Zahnschmerz zubobolja, zubobol
M.: Zahnschmerzen zubobolja.

Čini se da je M. prenosio naročito one riječi za koje mu je citat vrela jamčio da su riječi pouzdane. Ispor. ove primjere:

F.: Firmament *tvrdina* (Berlich), nebeska tvrd
M.: „ firmament, tvrđa, *tvrdina* (nebeska)

—

F.: Glockenturm *zvonik* (Lan[osović])
M.: „ *zvonik*, zvonara [Vuk]

—

[25] I Vuk ima riječ »žitarica«, ali kod njega ona znači lađu: lađa žitarica Getreideschiff navis frumentaria. Zanimljivo je da uz »Getreidehändler« ni M. više ne poznaje »žitarice«.

[26] Jednako s. v. Irrgarten.

[27] Riječ se, prema ARj., upotrebljava već od XVIII vijeka, ali je nema u starijim rječnicima.

Iz Lanosovića potječu valjada i ove riječi u B.-F-u: *otik, otka* (Pflugreute); *lemeš* (Pflugschar); *uvratina* (Pflugwende; Vuk ima oblik: uvratine); *loćika* (Salat) — a sve te riječi ima i M.

Koliko se M. poslužio Fröhlichom kad je trebalo u hrvatski govor unositi nove riječi, o tome će još napose biti govora.

Najzad treba još napomenuti da je M. iscrpljivao i sprijed (na str. 92) pomenutu »Zbirku« riječi što je izišla u *Danici* god. 1835. To je stim razumljivije ako je istina da je tu zbirku složio Antun Mažuranić, brat Ivanov. Iz »Zbirke« valjada potječu ove riječi: bakrorez (premda »Zbirka« ove riječi ne tumači; navodi se »bakrorez v. mědorez«, no riječi »mědorez« nema), časopis, dnevnik (Tagebuch), dvoboj (Zweikampf), igrokaz, jezikoslovje (Sprachforschung), kazalište, olovka, parobrod, parokrug (Atmosphäre), parovoz, sveučilište (Universität), tjednik i dr. No i kod upotrebe »Zbirke« postupao je M. kritički. U prvom je redu izostavio kajkavske izričaje (almuštvo, arkuš, banta, ladanje[28] itd.), pa onda riječi koje su valjada skovane od sastavljača »Zbirke«, a nijesu bile po volji M-u. To su riječi kao: jamožitelj (Grubenbewohner), ranovrač (Wundarzt), spanak (Zapfenstreich), suhar (Zwieback), svjetoljub (Kosmopolit [preuzeo Šulek]), svojljub (Egoist), zapećnica (Märchen) itd. Najzad je kod nekih M. promijenio unekoliko i njemačko tumačenje (blagodaran, parokrug [Dunstkreis], prvobitan itd.).

U starije rječnike hrvatske čini se da M. nije mnogo zagledao, a koliko je zagledao, najviše se ispomagao Stulićem. Njemačka riječ »Einschalig«, na pr., tumačena je u M-u: jednozijeh [jednožĕh], a tu je riječ, prema ARj., mogao naći samo u Stulića (»jednozijehan St. porta che s' apre da una parte«). Tako će isto iz Stulića potjecati i ove M-eve riječi:

dugovrat (Langhals); po ARj. riječ ima samo Stulić

evrijen (Hebräer) po Stuliću, ako ta riječ nije možda uzeta iz prve sveske B.-F-ova rječnika (evrijen, evrijenac, evrijenak = Jude, Hebräer, Israelit)

gradobrana (Garnison); po ARj. riječ ima samo Stulić

lavast (s. v. falb i s. v. rehfarben) t. j. boje kao lav; po ARj. ta se riječ nahodi samo u Dellabelle i Stulića

[28] »Zbirka« tumači tu riječ ovako: 1) rus, Land (la campagna) 2) villa, Landbesitzung. Prema tome ne stoji ono što o toj riječi nagađa Maretić (»Rad« 157, 21): »Sve mi se čini da je baš iz Miškatovićevih prijevoda Turgenjeva usla u književni naš jezik kajkavska riječ ladanje ... za njem. Land rus. деревня.“

lizimirstvo, lizimir (Frömmelei, Frömmler); riječ imaju u tome značenju samo Mikalja, Dellabella i Stulić

pa onda još riječi:

bistrovid (scharfsichtig), brojogonetka (Cabbala), ludovet (Luftschloß), lukomet (Bogenschuß), lukotvorac (Bogenmacher), malik (Poltergeist), naravoslovac (Naturforscher), petobiće (Quintessenz), potmimrak (Schleicher), pričoslovje (Mythologie), rasadnik (Pflanzschule) ... i valjada još koja.

No ima i takovih riječi u M-a kojih nema nijedan stariji rječnik, pa se mora uzeti da ih je on unio iz s v o g a materinjega govora. Takova je na pr. riječ »p o ž u p« kojom se tumači njemačko: Kirchner (= zvonar, požup, prakatur; isto s. vv. Küster i Meßner). Poslije njega prvi donosi tu riječ istom Vladimir Mažuranić u svojim »Prinosima«.[29]

Druge su takove riječi:

k o p a (Kohlenweiler) »hrpa drvja za palit uglevje«. Po ARj. tu riječ imaju samo Mikalja i drugo izdanje Vukova rječnika, ali je obadvojica drukčije tumače. Mikalja za nju veli: stog od slame, a Vuk: kopa *vide* stog. I Slovenac Murko je ima i slično tumači: Schober, eine Zahl von Vier.

m e d o p i r (Fledermaus). ARj. nema te riječi.

m j e r č i n (Messer). ARj. za tu riječ nema nijedne potvrde iz rječnikâ, ali donosi ovu bilješku: S. Ivšić (»mjernik u Grižanima u Hrvatskoj«).

(stanje) r a z i z e m l j e (Erdgeschoß); »riječ [razi] ušla [je] iz čakavskoga narječja kako se govori na Krku« (Maretić, Jezični savjetnik s. v.).

s a b l a s t (Gespenst); »bit će prov.« (Jez. savj. s. v.)

s m o ć i [nasmagati] (erschwingen); »govori se u narodu iz kojega je ušlo u rječnike M. U., Š[ulek] i P[opović]« (Jez. savj. s. v.)[30]

s p r a t (Stockwerk). O toj riječi kazuje Maretić u »Jez. savj.«: »Koliko ja znam, nema toj riječi potvrde ni iz starijega jezika ni iz današnjega narodnog, nema ga ni u jednom slav. jeziku ni u neslavenskom (na pr. u talijanskom, u turskom i t. d.) i tako se ne

[29] Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik (Zagreb 1908—1923).

[30] Broz-Iveković donosi »smoći« i »smagati« u značenju: bändigen frango; hinreichen sufficio.

može znati otkle je ušla u rječnik M. U.; *premda je teško misliti da je izmišljena ...«* [kurziv od mene].

s p u ž v a (Schwamm): »jamačno iz kojeg čakavskog narječja (D. Nemanić u svojim čakavskim studijama navodi *spužva* među riječima koje se govore u Istri)« (Jez. savj. s. v.).

Zanimljiva je riječ *menjik* kojom se tumači njem. Flurstein; tako isto s. v. Grenzstein, uz koju riječ M. dodaje »međa« [medja] dok uz »Lachstein« i »Markstein« ima tumačenje: međaš [medjaš], *menjik* (u zagradi: medjnjik). B.-F. nema riječi »Flurstein« ni »Lachstein«, ali ima riječ »Grenzstein« koja se tumači: *mejnik* (nagranični stup, anta V[uk]).[31] ARj. poznaje oblike: *menik, menjik* (samo u značenju jedne biljke [Ruta grave olens]) i *mejnik*. Za *menik* ima u ARj. ova bilješka: »Po otoku creskom, koji je sav kamenit, ima osobitih kamenitih humaka koji se katkad čine kao da je ondje ljudska ruka kamenje naslagala. Takav se humak zove ondje *menik*. Možda je od istoga korijena koji je u s p o m e n u t i, s p o m e n, s p o m e n i k? I. Milčetić. Vidi i Zborn. za nar. živ. 8, 135.« — Za *mejnik* upućuje ARj. na oblik *međnik*, gdje čitamo da je to kamen kojim se naznačuje kakva međa, a od rječnika da ga ima samo Daničićev — no pripominje da se *mejnik* govori u Bosni. — Tu je dakle dvoje moguće: ili je M. onaj B.-F-ov oblik *mejnik* smatrao pogreškom i popravio u *menjik*, ili mu je kao Primorcu bio poznat oblik *menik* te ga je unio u svoj rječnik u obliku *menjik* koji mu se možda činio pravilnijim — stim više što ga s. v. Lachstein tumači čistim štokavskim oblikom *medjnjik* (= međnjik). Svakojako je M. bio uvjeren da ono *n* u toj riječi mora zapravo biti *nj*.

»Bohuslaw« oglašujući u časopisu *Croatia*, kako je navedeno na početku ovoga članka, s velikom pohvalom M-ev rječnik, ističe da u njem nema nikakovih »neugeschmiedete Wörter«, već samo takovih koje su pokupljene iz naših starih rječnika i iz naše starije domaće literature. Tu tvrdnju »Bohuslawa« valja dakako uzeti »cum grano salis«, stim više što je ona izišla u članku koji je trebao da posluži kao reklama za novi rječnik. Ako je M. htio sastaviti m o d e r n i rječnik, on se prirodno nije mogao ograničiti na n a š e starije rječnike i n a š u stariju literaturu, jer tamo nije mogao naći riječi i izričaja za moderne pojmove XIX vijeka, već mu je bilo potražiti pomoći odruguda. To je on i učinio prema onoj maksimi Vitezovićevoj (ispor. Građa za pov. knjiž. hrv. XII, str. XXII):

Človik najdičnije svoju halju nosi,
a što doma nije, to se vani prosi!

I on se, kao Vitezović i drugi naši stariji leksikografi, ponajprije ogledao za drugim s l a v e n s k i m jezicima i što je tamo

[31] Uz »Markstein« ima samo: granični stup ili kamen, anta.

zgodno našao, to je prenio u svoj rječnik preudesivši tuđu riječ prema hrvatskim jezičnim zakonima, kako je najbolje znao i umio. Najviše se pomogao češkim, ruskim i slovenskim riječima. Te su nam pozajmice M-eve od česti već otprije poznate. Prvi ih je pokupio Tomislav Maretić u svojoj raspravi: Ruske i češke riječi u hrvatskom jeziku (Rad 108, str. 68—98). Maretić je u M-evu rječniku našao dvadeset i dvije riječi koje su po njegovu mišljenju bezuvjetno češkoga podrijetla;[32] šezdeset i osam koje su bez sumnje potekle iz ruskog jezika, pa trideset i dvije za koje se ne može odrediti jesu li prenesene iz češkog ili ruskog jezika.[33] Istaći treba da Maretić mnoge pozajmice češke i ruske ne navodi, jer je, kako veli, moguće (»i vjerojatno«) da one nijesu uzete iz pomenutih slavenskih jezika, već da su napravljene prema njemačkom ugledu. Tako riječi: lakouman, neophodan, posrednik, zaključiti (легкоумный, необходимый, посредникъ, заключить) — glasovati, polumjer, predstava, vlak (hlasovati, poloměr, představa, vlak).[34] »Gdjegod se može misliti da je ova ili ona naša riječ prevedena iz njemačkoga jezika, premda joj se nalaze družice u ruskom ili u češkom ili u ta obadva jezika [takove su u M-a riječi: zavisan зависимый, zavisný), i zastupati (заступать, zastupovati)], takovijeh riječi nijesam uzimao u ovaj popis hrvatskijeh ruskinja i češkinja ... da mi se ne bi s pravom prebacivalo da sam se previše zaletio« (str. 74).

Iz kakvog je vrela M. uzeo te tuđice, tim se pitanjem Maretić pobliže ne bavi, no uglavnom posve ispravno drži da su uzete iz rječnikâ, samo za ruske riječi kazuje: »Mnoge ruskinje u Mažuranićevu i Užarevićevu, za tijem u Šulekovu rječniku nijesu za cijelo neposredno uzete iz ruskoga rječnika, već iz srpskijeh pisaca koji su bili udomili mnoštvo ruskijeh riječi već prije hrvatskog preporoda« (str. 71).

Drugi se pozabavio inojezičnim slavenskim materijalom M-evim Anton Breznik u raspravi: Vpliv slovenskih slovarjev na srbskohrvatske (Časopis za slovenski jezik, književnost in

[32] Ja računam, od iste osnove, samo po jednu riječ, dakle: uzor, uzoran ... brojim kao jednu riječ. Kad bi se zbrojile sve riječi što ih Maretić navodi, t. j. nesamo imenice već i od njih izvedeni pridjevi, onda bi broj dakako bio kud i kamo veći.

[33] To su riječi kao: posvetiti (widmen; посвятить, posvětiti), skroman (bescheiden; скромный, skromný), slog (Stil; слогъ, sloh), sposoban (fähig; способный, způsobný) itd. Sve te riječi, osim „slog", ima i M.

[34] Od gore kazanih riječi nahode se u M-a samo riječi »neophodan«, »posrednik« i »zaključiti«.

zgodovino; VIII, 16—67). On napose ističe da se M. pored čeških i ruskih posluživao i slovenskim riječima, a od rječnika da je najviše upotrebljavao Murkov »Slovénſko-Némſhki in Némſhko-Slovénſki Rózhni Besédnik« (1833), Jungmanna »Slownjk česko-německý« (1835—1839) »in neki ruski slovar«. Zato da je razumljivo »da je segel tudi po slovenskem pripomočku. Največ slov. besed je vzel iz nem.-slov. Murkovego besednjaka ..., pregledal pa je tudi slov.-nem. del, kar dokazujejo izrazi *žerac, izjam, slovstvo* itd., ki jih ima samo slov.-nem. besednjak. Iz Murka je vzel tudi več čeških in ruskih besed, ki smo jih Slovenci že prej imeli ali pa jih je Murko sprejel v svoj besednjak« (str. 22).

Breznik ne istražuje s v e češke i ruske riječi M-eve, već navodi samo one »katerih ARj. ter Maretić v Radu [na pomenutom mjestu] nista upoštevala«. To su riječi:

dopis (iz Jungmanna), dokaz (iz Murka koji je riječ uzeo iz češkoga), časopis (Mu.; iz češkoga), ijedak [jědak] (J.), količnik (J.), listovnica (J.), napjev (J.), pisatelj (J.), pozoran (J.), skoba (J.). [Str. 22—23 pomenute rasprave.]

Napose pak, po Brezniku (koji dašto navodi »samo nekaj zgledov«), potječu iz Murka ove riječi kojima je on »prirejal ... srbskohrvatsko besedišče«:

sudnica, vez (knjiga, dio), djelaonica, djetovod, gasilo (gasionik), god, izjam, krajobraz, krsni list, nadjev (Füllsel; ali na str. 66 ispravlja da je to hrvatska riječ, jer je ima već Jambrešić [ima je i Voltić]), napitnica, obris, okolnost, otpad, pismovnik, pestinja, podrtine, površan, pravodušnost, slovstvo, strjelište, žerac. [Str. 24—29]

Breznikove su bilješke posve ispravne, no ipak treba reći da M. baš nije morao preuzeti sve navedene riječi izravno iz Murka ili Jungmanna, već da mu je u tom pogledu mogao biti posrednikom ili pomenuti Ballmann-Fröhlichov rječnik — koji Brezniku, kad je pisao onu raspravu, valjada nije bio poznat, jer on ga nigdje ne navodi — ili »Zbirka« što je god. 1835 izašla u *Danici*. Tako, na pr., riječ *opširan* koja se u M-a navodi uz njemačke riječi »weitläufig, ausführlich, umständlich«, po Brezniku potječe iz Jungmannova *Slownjka* (»obšjrný«), ali B.-F. navodi uz »weitläufig« baš oblik *opširni* (s oznakom da je uzet iz Dan[ice]),[35] a uz »Weitläufigkeit«: *opširnost*. Drugi su primjeri ovi:

[35] Riječi u B.-F-a označene kraticom »Dan.« ili naprosto »D.« uzete su u prvom redu iz pomenute »Zbirke«. No ima mnogo riječi u B.-F-a, koje potječu iz »Zbirke« a nijesu označene nikakovom kraticom, dok naprotiv ima

dopis (Correspondenz); B.-F. ima riječ *dopis* uz »Zuschrift« kao i Jungmann. (U »Zbirci« se riječ *dopis* izjednačuje sa »dosudak« = Urteil.)

dokaz (Beweis); B.-F. ima: Beweis *dokaz*, potvrđenje, uverenje, potvrda; tako isto i »Zbirka«.

časopis (Zeitschrift); B.-F. prevodi: Zeitschrift *časopis* Dan[ica], a ima i pridjev *časopisni;* tako isto u »Zbirci« nahodimo: *časopis* Zeitschrift.

listovnica (Archiv); B.-F.: Archiv *listovnica*, pisnica, »pismoscranna« (Stulli).

napjev (Gesangweise); B.-F. ima s. v. Melodie = *napev;* »Zbirka«: napjev = Melodie.

pisatelj (Autor); B.-F.: Autor *pisatelj* (tako i s. v. Schriftsteller); »Zbirka«: *pisatelj* = Schriftsteller.

pozoran (aufmerksam); B.-F.: aufmerksam *pozorni.*

skoba (Klammer); B.-F.: Klammer *skoba*, kruk, kvaka.

Isto vrijedi za neke od onih riječi koje je M. po Brezniku prenio iz Murka. Ispor.

[Band] *vez* (Einband), *knjiga, dio* (Buch, Theil). B.-F. ima s. v. Band *vez*, a s. v. Buch *knjiga, dio* (das erste Buch Moses prva knjiga, prvi dio). (I »Zbirka« prevodi *vez* = Band, ali latinski je prijevod: vinculum.)

djelaonica (Werkstätte). Murko: Werkstätte delavnica. B.-F. Werkstatt: *delaonica.*

krajobraz (Landkarte). »... naredil po Murku: sémlje obràs.« Ali B.-F. ima već gotovu riječ: s. v. Landkarte *krajobraz*, a s. v. Karte (Landkarte) *krajobraz;* tako isto »Zbirka«.[36]

okolnost (Umstand); B.-F.: Umstand okolovština Dan[ica], *okolnost*, opstojanje, sostojanje, opstojateljstvo; »Zbirka:« *okolnost* = Umstand.

pismovnik (Briefsteller); B.-F. ima i s. v. Briefbuch i s. v. Briefsteller = *pismovnik.*

---

riječi koje imaju onu kraticu a nijesu prenesene iz »Zbirke«. Te je riječi Fröhlich valjada izravno prenio iz *Danice.*

[36] Maretić (»Rad« 108, 72) iznosi mišljenje da bi to mogla biti jedina riječ koja je preuzeta iz poljskoga jezika, no dodaje: »Ali opet nije sigurno da smo tu riječ uzeli od Poljaka, jer bi mogla biti i domaća kovanica; ta je sumnja dosta osnovana zato jer u poljskom jeziku *krajobraz* znači njem. Landschaft, a rječnici Mažuranić-Užarevićev i Popovićev pišu joj značenje Landkarte.«

pestinja (Kinderwärterin). »... iz Murka: Kinderwärterin pestina«. B.-F. kazuje: »Kinderwärterin *pestinja* Dan[ica], dadinja auch«; »Zbirka«: *pestinja* = Kinderwärterin.

površan (oberflächlich). »Murko ima v slov.-nem. delu: povèrhen, kar bi se v sedanjem izpopolnjenem pravopisu pisalo *povrhnji*. Mažuranić je pa vzel obrazilo *bnъ* (srbskohrv. *-an, -na, -no*) in je moral *h* spremeniti v *š*: površan.« B.-F. ima: Oberfläche povrhnost, oberflächlich povrhnostni. Pripominjem da Voltić ima riječ *povarsni*, koju tumači: bergicht, i riječ *povarsje* = Berggipfel.

slovstvo (Literatur) »po Murku«. Može biti, ali bi moglo biti i po B.-F-u koji »Literatur« tumači: književstvo, *slovstvo*.[37]

strjelište (Schießplatz). I B.-F. kazuje za »Schießplatz« — *strelište*.

Dodajem riječ *obrez* (Schnitt eines Buches) koja možda potječe iz Murka, ali je ima već i B.-F. (s. v. Schnitt), a za *djetovod* (Pädagog) pominjem da već Dellabella ima oblik: djecovođa.

I od riječi za koje Maretić navodi da su češke pozajmice a Breznik ih ne pominje, sedam ih se nalazi već u B.-F-u, pa je prirodno pomisliti da ih je M. odavde prenio. To su riječi:

bitan, bitnost (wesentlich, Wesenheit). B.-F. prevodi: Wesenheit = bitnost; »wesentlich« mu je doduše = glavni, ali zato je »wesenlos« = bezbitni.

dosljedan (folgerecht). B.-F.: consequent = dosljedni Stipich.

podneblje (Klima). B.-F. ima uz riječ »podnebje« bilješku »Dan«.

prevaga (Übergewicht).

upliv (Einfluß). B.-F.: »upliv D.«

uzor (Muster). B.-F.: Muster zum Sticken.

zbirka (Sammlung). B.-F.: »zbirka Dan.«.

Neke od tih riječi ima i Murko (podnebje, sbérka), a riječ »primjeran« č. přiměrný, koje nema B.-F. no ima je Murko u obliku

[37] »Zbirka« nema riječi *slovstvo*, ali već u prvim tečajevima *Danice* ta se riječ općeno upotrebljava, a ima i pridjev *slovstven* = književan, literaran. Na pr. u *Danici* god. 1836, broj 29, ima članak od Jana Kollára pod natpisom: O slovstvenoj uzajemnosti medu koljeni i narječji slavenskimi, a u tečaju III (god. 1837) dolazi redovna rubrika pod natpisom »Slovstvo« (ispor. brojeve: 26, 28, 42, 47, 49, 51, 52). Uostalom, riječ »slovstvo« upotrebljava Dragutin Rakovac već godine 1831 u pismu pisanu Ljudevitu Gaju 20 veljače.

»permerjen«, možda je Murkovim posredovanjem prešla u M-ev rječnik.[38]

Ali pored riječi što ih navode Maretić i Breznik, ima ih još podosta u M-a koje su prenesene iz češkoga ili su napravljene prema češkom uzoru. Evo ih nekoliko:

čitanka (Lesebuch). Maretić je pominje kao češku pozajmicu istom u svom »Jezičnom savjetniku«.

stražnik od tamnica (Gefangenwärter; Jungmann: stražnjk; s. v. Wächter veli M.: stražar, čuvar).

smjes (J.: směs Gemengsel), ali je riječ valjada prenesena iz B.-F-a (Gemenge, Gemisch smes Dan.).

mjenik (Geldmäkler; J.: měnec, měnič). Šulek je uzeo slovensku riječ »mešetar« (od lat. messetus) koja je onda općeno prihvaćena kod nas.

živo vodokopno (Amphibium; J.: vodozemnj). Šulek je preuzeo čistu češku riječ: vodozemni (vodozemac) koja se onda udomaćila kod nas.

vodovod (Wasserleitung; ima već B.-F., a preuzeo ju je i Šulek).

vodomet (Springbrunnen; J.: wodomet; ima i B.-F. [Springbaum vodomet]). Preuzeo Šulek.

vodohod (Wassertreter; preuzeo i Šulek: vodohod, vodohodac). Prema Jungmannovu »wodochod«, ali ta riječ znači: Wasserlauf, Wasserleitung.

parobrod (Dampfschiff; možda prema češkom: parolod, ali već B.-F. ima »parobrod« s oznakom »D.« [»Zbirka«: parobrod = navis vaporacea, Dampfschiff], a uzato i »paroplov«).

parokret (Dampfmaschine; možda prema češkom (J.): parostrog [= parostroj].

vunopraljac (Wollwäscher; prema češkom (J.): wlnopralec). Šulek: perilac vune.

Riječi na *-mjer:* dahomjer (Ausdünstungsmesser), drvomjer (Holzmesser), glasomjer (Tonmesser), gustomjer (Dasymeter), kutomjer (Winkelmesser), paromjer (Dampfmesser), putomjer (Wegemesser), stopomjer (Schrittmesser), svjetlomjer (Lichtmesser), tego-

[38] No vrijedno je napomenuti da se već u vrijeme kad je Mažuranić pisao svoj rječnik, ta riječ, u obliku »primjeran« (примѣран), upotrebljavala kod Srbâ. Ispor. citat što ga navodim iz Лѣтописа na str. 89. Nahodi se i u jednom članku Šulekovu u *Danici* (1845; str. 110) u obliku »primjerniji«, ali Šulek ju je možda uzeo baš iz M-a.

mjer (Barometer), toplomjer (Wärmemesser), vjetromjer (Windmesser), vlagomjer (Feuchtigkeitsmesser), vodomjer (Wassermesser), zrakomjer (Luftmesser) i sl. mogle su nastati prema češkim (J): větroměr, vodoměr i dr. — ako nijesu napravljene prema njemačkom ugledu kako to misli Maretić (polumjer — Halbmesser).[39] Riječ: gvozdena cesta (Eisenbahn) podsjeća na češku: železná dráha, ali neposredno je valjada stvorena prema B.-F-ovoj: gvozdena kolomija. Pogrešno prevodi M. riječ: Wappenkönig = cimernik, grbovnik ... jer jamačno nije točno znao što ta riječ znači. »Wappenkönig« je sinonim za »Herold«, pa ga Jungmann i prevodi: hlasatel, herolt, a i M. s. v. Herold ispravno kazuje: telal, glasnik, navjesnik. I Šulek ne prevodi riječ točno: Wappenherold (Wappenkönig) = pregledalac grba, grboznanac.

Od ruskih i češkoruskih riječi što ih navodi Maretić u svojoj raspravi, velika većina (oko sedamdeset) nahode se već i u B.-F-a, pa ih je po svoj prilici M. odanle i izvadio. To su riječi:

basna, čaj, činovnik, dozvoliti, iskren, izraz, izvješće (B.-F.: izvješćenje), izvoliti, ljubopitan (ljubopitljiv), nacrt (načertanje), narječje, nužda, nježan (nežni), obitavati, oblast, obmana (obmanj), obrazovati (obraziti), obzor (obzorje), odobriti, opasan, oprovrći, opširan, pitomac, pokus, ponjaća (ponjatja), porok, poslovica, posvetiti, predmet, pretpolagati, prisutnost (prisutstvo), proizvod, pronicav (pronicateljni), prosvjeta (prosvećenje), prozračan, revnost, riješiti (rešiti), rukovodstvo, savjest (sovjest), savršen (sovršen), slog, sposoban, strast, strog, suglasje (soglasje), suprug, suvremen (sovremeni), sveštenik, svojstvo, točka, točan, tokar, udoban, ukus (vkus), ushititi, usluga, uspjeh (uspeh), ustav, uvažavati (uvažati = уважать), važan, vjerojatan, zanimati (zavnimati), zaraziti, zvuk ... i još neke. Mnoge od tih riječi nahode se već u »Zbirci«, i to baš u obliku što ga ima i B.-F. (na pr. prisutstvo, vkus, zavnimati itd.).

Napredak prema starijem rječniku razbira se u tome što B.-F. kadšto naprosto ispisuje rusku (češku) riječ (ispor. pronicateljni, sovjest, soglasje, vkus), dok M. nastoji da svim tim riječima poda hrvatsko lice.

Veliku čest tih ruskinja i ruskočeškinja ima i Murko (oblast, obrazovati, pitomac, predmet, prozračan — posvetiti, rešiti, strast, vkus i t. d.), ali kad ih imaju B.-F. i Murko, ja držim za vjerojatnije da su uzete iz B.-F-a (odnosno iz »Zbirke«). Naprotiv riječi kojih nema B.-F. kao:

[39] Takovih riječi ima već i B.-F.; ispor. drvomjer (Holzmesser), mokromjer, vlagomjer (Feuchtigkeitsmesser; uz »vlagomjer« ima bilješka: russ.), vjetromjer (Windmesser).

podroban umständlich подробный podrobný (Murko: podròben einzeln, „detailiert")

razjasniti erklären разъяснить (Murko: rasjáſniti erklären)

risati zeichnen рисовать rýsovati (Murko riſati zeichnen)

stolica Residenz слолица stolice (Murko: ſtoliza Residenz) mogle bi biti uzete iz Murka, ako ih nije već imala *Danica.*[40]

O tuđicama u našem jeziku Maretić (str. 75 i 76) kazuje ovaj sud: »... u primanju tuđih elemenata u književni jezik treba kao i u svakom poslu postupati prema zlatnomu pravilu: est modus in rebus t. j. uzimati samo ono što je doista potrebno i što duh dotičnoga jezika može podnijeti. Ako se na to dvoje pazi, onda primanje tuđica *nije ni nagrda jeziku ni sramota narodu koji ih prima«* [kurziv od mene].[41] S tim se sudom može svatko složiti, pa zato i M-u ne ćemo zabaviti njegove češke, ruske i slovenske pozajmice koje su dobre i koje su bile potrebne, ali mu zamjeravamo što je na pr. uz njemačku riječ »erblos« pored dobrih izričaja: *bez djece, bez nasljednika* unio još posve nepotrebni izričaj: *bez otroka* — ili što je, kako to Breznik s pravom ističe, Murkova »žreca« (shrez) [Opferpriester] — zaveden, dašto, njegovim tumačenjem: *eigentlich der Fresser* — pohrvatio u *»žerac«* i ktome još skovao femininum *žerica!*

Istom onda kad mu ni drugi slavenski jezici nijesu mogli pomoći, M. je bio prinuđen uteći se građenju novih riječi ili preuzimati nove riječi što su ih drugi književnici skovali. Ja ne ću na ovom mjestu da podrobno kritiziram taj rad njegov — ta u ono vrijeme ni on ni drugi još nijesu znali zakone po kojima se grade riječi, te su se stoga morali pouzdavati u svoje još nerazvito jezično osjećanje — već hoću samo da konstatiram da u njegovu rječniku ima neologizama koji su općeno prihvaćeni te i danas još

[40] Tri od ruskinja što ih pominje Maretić donosi prvi, hrvatsko-njemački, dio Richter-Ballmannova rječnika, ali s posve drukčijim značenjem nego što ga ima M. To su: *zavod* (M. = Anstalt; R.-B. = Irrgarten, Labyrinth), *nauka* (M. = Wissenschaft; R.-B. = Lehre); *sopstven* (M. = eigen; R.-B. = persönlich), tako da između njih valjada nema nikakove veze. Sve tri riječi ima i drugi dio rječnika (koji se citira u raspravi: B.-F.), ali tu je *zavod* = Fabrik (prema ruskom заводъ), *nauka* ima oblik *nauk* i znači također »Lehre«, dok *sopstven* ima značenje »eigen« kao u M-a.

[41] Milan Budimir u svojoj raspravi „Iz klasične i savremene aloglotije" (Споменик С. К. А. LXXVI [II] str. 37), izričući svoju sumnju o navodnoj čistoći starogrčkoga jezika, s pravom ističe da je „apsolutna idioglotija" više nedostiživ ideal nego utvrđena stvarnost koja se uvijek može provjeriti, jer *„narodi i njihovi jezici ne razvijaju se u hemičkim retortama niti se čuvaju u muzejskim vitrinama"*.

živu, a ima i takovih kojima se već davno zameo trag.[42] Prema tome navodim

(I) ovo nekoliko novih riječi koje su se održale, a koje su, koliko sam mogao utvrditi, prvi put osvanule u M-evu rječniku. To su:

a) *prave kovanice.*[43]

b r o d o l o m j e Schiffbruch (Š.: brodolom). ARj. nema te riječi.

c j e n i k Preiscourant (Š.). ARj. nema.

c r e v o b o l j a Darmgicht (Š. s. v. Darmweh koju M. prevodi: trbobolja). ARj. nema.

c r v o l i k wurmförmig (Š.). ARj. nema.

č e l o v o đ a Matador (Š.). ARj. ima uz tu riječ bilješku: »u naše vrijeme« i citira Vuka da se govori u Crnoj gori, ali u Vukovu rječniku od god. 1818 još nije bilo te riječi. Slično je napravljena i riječ r a č u n o v o đ a Rechnungsführer (Š.).

ć u d o r e d n i k Moralist (Š.). ARj. nema.

d a l e k o v i d weitsichtig; napravljeno prema »kratkovid« što ga je M. mogao naći kod Voltića. Š. ima »dalekovidan«; danas se upotrebljavaju oba oblika. ARj. nema nijednoga.

d v o s j e n beidschattig (Š.: raznosjen). ARj. nema.

g r b o s l o v j e Heraldik, Wappenkunde (Š.). ARj.: »načinjeno u naše vrijeme«.

g r o m o v o d Blitzableiter (Š.: munjovod). ARj. ima samo »munjovod« iz Šuleka.

i s t o k r a k gleichschenkelig (Š.: takmokrak). ARj. nema.

i s t o k u t a n gleichwinkelig (Š.: takmokutan). ARj. nema.

i z j e d i k n j i g a Büchernarr (Š.: jediknjiga). ARj. nema.

i z l i k a Vorwand (Š.). ARj.: »Načinjeno u naše vrijeme od pisaca«, no citira od rječnika samo: Šulek znan. naz. Prema Maretiću (Jez. savj. 34) riječ potječe iz slovenskoga jezika, ali Breznik (str. 58) drži da je i hrvatska. »Ker je beseda znana med Belo-

[42] O M-evim neologizmima moglo bi se s još većim pravom reći ono što je Jagić rekao o Šulekovim kovanicama u pomenutoj već ocjeni Broz - Ivekovićeva rječnika (str. 522): Auch dort, wo seine Vorschläge nachher durch bessere Ausdrücke ersetzt wurden, gebührt doch ihm das Verdienst den ersten Impuls gegeben zu haben.

[43] Slovo »Š.« uz riječ znači da je kovanicu preuzeo i Šulek. Gdje je Šulek M-evu kovanicu ponešto promijenio — osobito ako je onda riječ prihvaćena u promijenjenom obliku — to je napose istaknuto.

kranjci... je najbrže znana tudi čakavcem, med katerimi je bil Mažuranić rojen.«

k a l i o n i c a Bletzfaß (Š.). ARj. nema.

k i š o b r a n Regenschirm (Š.). ARj.: »načinjeno u naše vrijeme«. Riječ je preuzeo i Broz-Iveković koji je poredi s narodnom riječju »kolobran« (Wegestein) i donosi potvrdu iz Milićevića (Med. 180). — Ovamo idu i riječi: o g n j o b r a n, v a t r o b r a n Feuerschirm (Š. ima samo »ognjobran«, ali danas je valjada običajnija riječ: vatrobran; ARj. nema riječi »ognjobran«); p a d o b r a n Fallschirm (Š.; ARj. ima tu riječ i citira Šuleka) i p r s o b r a n Brustlehne, Brustwehr (Š.; riječ je preuzeo Broz-Iveković koji je prevodi: »Brustwehr an Festungen, Schanzen, Vermachung, Schutzmauer« i donosi potvrdu iz Milićevića [Zim. 65]).

k o l i č n i k Quotient (Š.). Češka riječ. Ima i ARj. s bilješkom da je riječ uzeta iz Šuleka.

k r a d i k e s a Beutelschneider (Š.). ARj. kazuje: »u naše vrijeme« i citira Terminologiju.[44] Maretić u »Jez. savj.« veli o toj riječi: »kradikesa Taschendieb; riječ nije loša: trebalo bi doduše da znači samo čovjeka koji krade kese, ali je značenje rašireno i na onoga koji sve krade što je u džepovima, dakle njem. Taschendieb...« — Kao sinonim dodana je riječ r e ž i k e s a koju ima i Š.

k r a j o p i s j e Chorographie (Š.: krajopis). ARj. nema.

k r u h o k r a d i c a Brotdieb (Š.: habikruh, kvarikruh). ARj. nema. Ovamo idu i ove M-eve riječi: d r v o k r a d i c a Holzdieb (Š.), d u š o k r a d i c a Seelenverkäufer (Š.: ljudotržica), k n j i g o k r a d i c a Bücherdieb (Š.), m a r v o k r a d i c a Viehdieb (Š.); od tih riječi ARj. donosi samo »knjigokradica« s bilješkom da je uzeta iz Šuleka.

k v a r i z a n a t Hudler (Š.: krpar, napasnik). ARj. nema.

l u t k a r Puppenkrämer, Puppenmacher (Š.) ARj. nema.[45]

[44] Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs (Deutsch-kroatisch, serbisch und slovenische Separat-Ausgabe). Wien 1853.

[45] Sličnih naziva za majstore, napravljenih s pomoću nastavka *-ar* prema istovrsnim narodnim riječima (stolar, obućar, kolar itd.), ima u M-a podosta, a neki su se i održali koliko njihov obrt uopće još postoji. Ispor.: konopar Š. (Seiler), kundačar Š. (Büchsenschäfter), lular Š. (Pfeifenmacher), oblantar Š. (Oblatenbäcker), pečatar (Petschaftstecher), taracar Š. (Pflasterer), uresar (Š.: kitničar, možda prema gore pomenutoj Terminologiji koja tom riječju prevodi njemački izričaj: Galanteriewarenhändler), utezar Š. (Gewichtsmacher), užar Š. (Seiler) i dr. Riječi »konopar« i »užar« ima i Vuk, ali istom u izdanju od 1852.

mjenica Wechsel (Š.). ARj. donosi tu riječ i citira Terminologiju i Šuleka. Riječ je prihvatio Broz-Iveković koji donosi potvrdu iz Daničića (Osn. 316).

mjestopisje Topographie, Ortsbeschreibung (Š.: mjestopis). ARj. ima »mjestopis« i citira Terminologiju i Šuleka.

močionik Netzkessel (Š.). ARj. nema.

nadorez Stahlstich (Š.). ARj. nema.

naukodajan belehrend (no ima i riječ »poučan« koju je preuzeo Š.). ARj. nema.

ognjometan feuerspeiend (s. v. Vulkan = brdo ognjometno; Š.: vatrometan). ARj. nema te riječi.

olovolijevac Bleigießer (Š.: olovar). ARj. nema.

opaska Bemerkung (Š.). Maretić (»Jez. savj.«) kazuje da je riječ načinjena prema njemačkoj riječi, no Broz-Iveković donosi je kao narodnu riječ, dakako s drukčijim značenjem (»treba obnoć opasku imati«).

parokret Dampfmaschine (Š. ima »parokret« i čistu češku »parostroj«). ARj. donosi tu riječ i citira Šuleka.

paromjer Dampfmesser (i ostale mnogobrojne kovanice na *-mjer* koje sve preuzima Š.). ARj. uz riječ citira Šuleka i Popovića.[46]

pilana Sägemühle (Š.). ARj.: »govori se i piše u naše vrijeme«.

poluprozor Halbfenster (Š.).

polusukno Halbtuch (Š.).

Obadvije riječi ima i ARj. s bilješkom da su uzete iz Šuleka.

predigra Vorspiel (Š.). Ima i ARj. s bilješkom da je riječ uzeta iz Šuleka.

prileg Coitus, Beischlaf (Š.).

prpošan naseweis (Š.). Prema Maretićevu »Jez. savj.« riječ je izvedena od imenice »prpoša« koju donosi Stulić, a imenica »prpošenje« dolazi u jednoga pisca XVIII vijeka u značenju: jogunluk.

redovit ordentlich (Š.).

rudoslovje Bergwissenschaften (Š. s. v. Mineralogie).

ruševine Ruinen (Š. donosi tu riječ u obliku: ruševina [Schutt, Trümmerhaufen]).

---

[46] Đorđe Popović, Речник српскога и немачкога језика. Pančevo 1886².

sisaljka Pumpe (Š.).

sitnozor Mikroskop (Š.). Napravljeno možda prema češkoj riječi: drobnohled (Jungmann).

sladoled Gefrorenes (Š.).

slamnat strohern. Maretić (»Jez. savj.«): bolje »slaman« — ali i tu riječ ima M. i to na prvom mjestu. Š. ima samo: slaman.

slastice Zuckerwerk (Š.).

slikati malen (Š.). »Nema nijedan od starijih rječnika« (»Jez. savj.«). Broz-Iveković ima oblik: slikovati.

spajalo Lötkolben (Š.).

steznik Mieder (Š.).

stratište Richtplatz (Š.). Prema »Jez. savj.« riječ je napravljena od glagola »stratiti« što ga donose Dellabella, Voltić i Stulić.

zvjezdarnica Sternwarte (Š.). Na tvorbu te riječi je valjada utjecala Murkova: svesdárniza.

živoder Abdecker (Š.). Tu riječ ima već Murko, ali po Broz-Ivekoviću »govori se u Hrvatskoj« što da potvrđuje vlastito ime »Živoder«.

Maretić u »Jezičnom savjetniku« navodi da su i općeno prihvaćene riječi: drzovit, drzovitost, kazalište, olovka, slovnica, srh (Kante), značaj (Charakter)... najprije osvanule u M-evu rječniku. Ali to nije točno, jer su riječi: kazalište, olovka, srh, značaj ... prvi put izišle u »Zbirci«, a riječi: drzovit (naseweis), drzovitost (Frechheit), slovnica (Grammatik)... donosi prvi put B.-F.

b) *riječi domaće uzete u nekom novom značenju.*

lomača Scheiterhaufen (Š.). ARj. ima tu riječ u tri različna značenja, ali nema je u značenju što ga donosi M.

losos Lachs; imaju već Stulić i B.-F., ali njima je ta riba = som.

močionica Netzbecher, Netzschüssel (Š.: kvasionica Netzbecken). Zapravo »močionica« znači stvar koja se moči (ARj.: svežanj lana ili kudjelje priređen da se moči) a ne spravu u kojoj se moči. U obliku »močilnica (lana)« ima tu riječ već Belostenec i tumači je: fasciculus lini aqua maceratus. M. je »močionica« povezao sa »močiti«, kako je poslije njega Šulek napravio »kvasionica« od »kvasiti«.

namira Quittung (Š.); starije je značenje: Befriedigung (ispor. ARj. s. v.).

naselac Anpflanzer, Ansiedler (Š.); starije je značenje: koji živi na selu, seljak, ratar (ispor. ARj. s. v.).

obaviti, obavljati verrichten (Š.). Maretić (»Jez. savj.«) kazuje o toj riječi: »obaviti, obavljati t. j. opraviti, opravljati, (u)činiti, svrši[va]ti (kakav posao) najprije se nalazi u MU. a ne može se znati otkle je u taj rječnik ušao glagol koga nema nijedan drugi slavenski jezik osim slovenskoga, ali se čini da su slovenski pisci taj glagol uzeli iz hrvatskih knjiga.«

oborina Niederschlag (in der Chemie) (Š.). ARj. bilježi i to značenje i za nj citira Šuleka.

poprsje Brustbild (Š.). Prema Maretiću (»Rad« 108, 91) riječ potječe iz češkoga (»poprsí«), no točnije je reći da značenje te riječi potječe iz češkoga, jer sama riječ već je bila poznata Dellabelli, dakako u drugom značenju (»pettorina, piumaccio e altro per difesa del petto«). ARj. dodaje: u današnjemu književnom jeziku je to posve obična riječ.

svjetionik Leuchtturm (Š.). Stulić ima riječ u oblicima: svjetilnik, svitilnik ... a u značenju: lucerna, candelabrum.

tražiti begehren, verlangen. Ispor. »Jez. savj.« s. v.

Riječ suncostaja nahodi se već u Belostenca, ali je, mislim, istom s pomoću M-a ušla u nauku gdje se još upotrebljava.

I riječ parovoz (Dampfwagen) [za koju ARj. citira samo Šuleka i Popovića] ulazi prvi put u M-ev rječnik s posebnim značenjem, premda je ona već otprije bila poznata (ispor. Ilešićevu raspravicu »Iz istorije naših reči II.« [Јужнословенски филолог XII, 172]), a donosi je i »Zbirka« od god. 1835: parovoz = currus vaporaceus, Dampfwagen. Razlika je samo u tom što je kod »Iliraca« (na pr. u Gajevim pismima što ih pominje Ilešić i valjada u »Zbirci«) riječ »parovoz« općeno značila u prvom redu ono što se kasnije (po Ilešiću otprilike od god. 1845) nazvalo »željeznica«, dok kod M-a ta riječ naznačuje »lokomotivu« — jer »Eisenbahn« on zove: gvozdena cesta.[47] Koliko se još danas upotrebljava »parovoz«, mislim da se upotrebljava samo u smislu »lokomotive«. I Šulek veli: »Locomotive samovoz [to bi zapravo bio »Automobil«!], lokomotiv; s[iehe] Dampfwagen — a tu je: parovoz.

[47] Možda je na tvorbu »gvozdena cesta (gvozdeni put)« utjecao i francuski izričaj »chemin de fer«.

c) *kombinacije od poznatih riječi za označivanje novih pojmova.*

krivi mjesec, krivo sunce Nebenmond, Nebensonne (Š. mjesto »kriv« upotrebljava pridjev »slijep«).

sjeverna zora Nordlicht; valjada prema francuskom »aurore boréale«. Š. nije prihvatio M-ev izričaj već kazuje: [Nordlicht] sjeverna luča, svjetlost, zažara — no i M-ev se izričaj još upotrebljava.

(II) Manje su životne snage imale, na pr., ove riječi koje su, koliko sam našao, također prvi put iskrsle u M-evu rječniku:

a) *kovanice.*

čistizahod Nachtarbeiter (Š.: zahodar). ARj. nema te riječi. Stulić ima riječ: čistiprud (electrum), Vuk: čistikuća der (die) das Haus reinigt.

istorastupan parallel (Š. usporedan — i ta je riječ pobijedila). ARj. je nema.

kakost Eigenschaft, kakovost Qualität (Š.: Eigenschaft svojstvo, Qualität kakvoća). Samo Stulić ima sličnu kovanicu: kakostvo.

kolesovati rädern (Š.). ARj. nema te riječi, premda je ima Šulek.

kopatno fossil (ima i Š.). To nije ni češka ni slovenska pozajmica; valjada je skovana prema ruskom pridjevu ископаемый [imenica je: ископаемое]. Istom se riječi prevode: »Mineral« (kopatno; Š. kopina) i »Mineralisch« (kopatan; Š.: rudan, mineralan). ARj. ne poznaje nijednu od tih riječi.[48]

krvoplah blutscheu (Š.). ARj. nema.

lamarnica Plattmühle [od »lama = gvožđe od sablje, noža ... i »lamar« = čovjek što kuje lamu (ARj.: Blechschmied)]; Š. veli: tanjilo, pljoštilo.

listobod (napravljeno prema: listober, listopad) njem. Briefstecher t. j. »šilo za probadat liste«, ali za onoga koji ne zna

[48] Dimitrije Isajlović, auktor rječnika Нѣмачко-србскій Рѣчникъ (Beograd 1847), koji se mnogo poslužuvao našim „slovarom", uzeo je mjesto M-eve kovanice originalnu rusku riječ: ископаемо тѣло, минералъ. Unekoliko je riječ „ponašio" Vuk Marinković u knjizi Естествена Повѣсница (Beograd 1851), koji zove „carstvo mineralno" također: царство ископны, a za mineralogiju kazuje da uči poznavati минерале или ископне.

o čem se radi riječ je posve nerazumljiva. Uostalom, danas se na drukčiji način spremaju listovi! ARj. nema te riječi; Š. je ima.

l u t a r Sämischgerber; riječ nije dobro napravljena, jer je »Sämischleder« = lutak. Š. je ipak riječ preuzeo, ali je nije preuzeo ARj.

l j e t o b r o j e n j e Zeitrechnung (Š.: ljetobroj). Za »ljetobroj« kazuje ARj. da je nastala »u naše vrijeme«.

m j e r i z r n o Kugelmaß (Š.: zrnomjer). ARj. nema.

m r t v o s a n e n schlafsüchtig; prema Stulićevu: mrtvosan (lethargicus); Š.: mrtvosanan, dremovan. ARj. poznaje samo Stulićev izričaj.

s a m o i s t v o, s a m o i s t n i k Egoismus, Egoist (Š.: sebičnost, samoživost; samoživ).

s a m o s o v Rüde (Š.).

s a m o ž e g Luftzünder (Š.).

s t a b l o p i s Baumbeschreibung (Š.).

š e s t o k u ć e Sechseck (Š.).

š t e d i o n i k (za svijeću) Lichtknecht (Š.: štedak). To će valjada biti moderni: svijećnjak.

t r b o s l o v a c Bauchredner (Š.: trbozborac).

v a d i m o z a g Markzieher (Š.: vadimozak). Ispor. vadidno (Bodenzieher), Stulićevo: vadizubi (indecl.) i danas običajne riječi: vadičep, vadivijek. Po istom je principu načinjena M-eva riječ: v r t i p e č e n j a = Bratenwender.

v j e r o s i l j e Glaubenszwang (Š.). Našao sam riječ upotrebljenu u jednom članku »Slavenskog Juga« (1849, br. 87).

v i d o s l o v j e Optik (Š. je nije preuzeo). Možda napravljeno prema Stulićevu: vidoznanje = ottica, scienza che tratta di cose pertinenti alla vista.

b) *kombinacije od riječi.*

g a n u t i v o b l o k Schubfenster (Š.: povlačni oblok). M. je i sâm osjećao da je izričaj loš, jer ga još napose tumači: »prozor koji se riva amo tamo«. Zacijelo se nijedan književnik nije poslužio tim M-evim izričajem!

i g l a s t o d r v j e Nadelholz, a »Laubholz« je l i s n a t o d r v j e. ARj. kazuje da je riječ »iglast« nastala »u naše vrijeme« i citira Šuleka; isto se veli za »lisnat« i citira se Vuk. No otkako

je Š. izišao sa svojom »bjelogoricom« i »crnogoricom«, ova su dva termina posve prevladali. [Ispor. moj člančić »Bjelogorica, Crnogorica« (Наш Језик IV, 137—139).]

j u t a r n j i d a r Morgengabe (Š.). Za hrvatskog čitača nerazumljivo. Danas se veli »vjenčani dar«.

n a r e d b e n i v j e t a r Passatwind; »naredbeni« znači: koji dolazi redom, po redu; ispor. ARj. s. v. naredbeni. Š. kazuje: vazdašnja ustoka. Mislim da je danas izričaj »pasatni vjetar« općeno prihvaćen.

p e n g a l a c o d p r i l i č j a Porträtmaler (Š.: obrazar). S. v. Maler M. na prvo mjesto meće riječ »slikar«, no i za »pengalac« donosi ARj. potvrde iz dva starija pisca.

s k l j i z a ć e c i p e l e Schlittschuh (Š.: kliza, lježma [ližma]).

s t v a r n a š k o l a Realschule (Š.: stvarnica, realka).

u r a s m u z i k o m Spieluhr (Š.: svirajući dobnjak).

Što M. prevodi »Kuppelpelz« izričajem ž u t e č i z m e, bit će možda kakav (meni nepoznati) narodni izričaj.

(III) Najzad još hoću da pomenem neke njemačke riječi i fraze koje nijesu baš sve tehničkog ili naučnog karaktera, ali se upotrebljavaju često u lijepoj knjizi ili u običnom govoru obrazovanih ljudi a da M. ipak nije mogao za njih naći hrvatskih izričaja u domaćim vrelima. U mnogo je slučajeva M-u uspjelo da takove riječi prenese dosta dobro odabranim hrvatskim riječima jednakoga ili barem sličnoga znamenovanja. Ispor.

E h e t e u f e l uzrok, kamen smutnje (ženidbene). Š.: smutljivac, prznica ženidbe.

G e g e n a n t w o r t odgovor na odgovor. Š.: odgovor protivnika.

K i r c h e n b u ß e pokora očita. Š.: crkvena pokora.

N o t b r u n n e n (Š. nema te riječi) požarni bunar.

P u d e l n ä r r i s c h šaljiv, smiješan. Š.: tamašan, smiješan.

R a d e b r e c h e n: *fig.* — die Wörter, die Sprache kvariti, lomiti jezik, riječi. Š.: natucati, nakrpati, štrbekati.

(K n e c h t) R u p p r e c h t: bauk. Š. nema te riječi.

K a l m ä u s e r n sanjati, živjet daleko od ljudi; skupariti, tvrd, škrt biti. Š.: samotovati, loviti mušice.

K a l t b l ü t i g k e i t mir, pokoj od duše; hladnost, studenost, mrzlina. Š.: hladnokrvnost.

K a l t s i n n i g ... neoćutan; mlak, mlačan. Š. nema te riječi.

Nasenquetsche plosnat sanduk. Š. nema.

Nichterscheinung nedošašće. Š.: nedolazak, izostanak.

Gnadengehalt mrtva plaća. Š.: milostinja.

Rabeneltern nemili roditelji. Š.: neroditelji, nečovječni roditelji.

Rabenmutter nemila mati. Š.: nemati.

Rabenstein stratište. Ima i Š.

Rappelköpfisch naprasit. Š.: sulud, ćaknut, goropadan.

Zeugungstrieb nagon rodni (Š.: rodni nagon), nagon od rađanja.

Neka budu pomenuti i ovi prijevodi:

(Absicht) in der — »cjeća«.

Bengel (ein grober Mensch) »natovari pa ošini«.

Riječ »Wildgraf« prevedena je u M-a: *vildagrof*. Ovo nije puki barbarizam, kako bi se u prvi mah činilo; »Wildgraf« je naime titula jedne stare njemačke plemićske porodice, koja se upotrebljavala i kao »nomen appellativum« (»Rhein- u. Wildgrafen«, latinski: comes silvaticus ili c. silvester, francuski: wildgrave). Ono je *a* valjada umetnuto zbog lakšeg izgovora. Slično su prenesene riječi: Burggraf = *burgrav* (franc.: burgrave), Markgraf = *margrof* (franc.: margrave), Landgraf = *langrof* (langrofica, langrofija; franc.: landgrave).

U pogledu neologizama što su prvi put osvanuli u M-evu rječniku pregledao sam dva naša najmlađa rječnika da utvrdim koliko ih, u rječnicima, živi još u naše dane. Ti su rječnici: a) Речник српскохрватског и немачког језика. Израдили dr. phil. Светомир Ристић и Јован Кангрга. Београд 1928 (leksikonski format, 1263 str.) i b) Njemačko-hrvatsko-srpski i Hrvatsko-srpsko-njemački rječnik. Sastavio dr. Gustav Šamšalović. Zagreb [1929] (velika 12°. 661 + 792 str.). Našao sam da od sprijeda pomenutih riječi prve skupine RK ima više od trideset i tri, a od onih koje su pomenute na str. 105 četiri riječi, svega dakle više od trideset i sedam riječi. To su riječi: cjenik, crvolik, čelovođa, dalekovid, drvokradica, gromovod, izlika, kišobran, količnik, kradikesa, kvarizanat, lomača, lutkar, mjenica, namira, obavljati (verrichten), opaska, paromjer (i druge kovanice na *-mjer*), pilana, poprsje, prsobran, računovođa, redovit, ruševine, sisaljka, sladoled, slikati, spajalo, steznik, stratište, tražiti (begehren), zvjezdarnica, živoder — sablast, smoći, sprat, spužva. Ša. ima više od trideset i

devet riječi iz prve skupine i pet od onih na str. 105, svega dakle više od četrdeseti četiri riječi. To su riječi: cjenik, čelovođa, drvokradica, izlika, kišobran, količnik, kvarizanat, lomača, losos, mjenica, namira, obavljati (verrichten), oborina, opaska, padobran, paromjer (i druge kovanice na *-mjer*), pečatar, pilana, poprsje, predigra, prileg, prpošan, prsobran, računovođa, redovit, ruševine, sisaljka, sitnozor, sladoled, slamnat, slastice, slikati, steznik, stratište, svjetionik, taracar, tražiti (begehren), zvjezdarnica, živoder — razi zemlje, sablast, smoći, sprat, spužva.

Već po ovom izboru — koji dakako nije potpun — može se utvrditi da je M. ne baš malenom broju neologizama utr'o put u knjigu i u živi govor. A tu treba još pridodati da mnoge njegove riječi živu ma da ih pomenuti rječnici nijesu prihvatili, ili ako ih jesu prihvatili, to su ih prihvatili u obliku Šulekovu (na pr. riječi kao: brodolom, grboslovlje, krajopis, mjestopis, vatrobran, rudoslovlje, sjeverna zora i dr.).

Što se tiče ARj-a, tu mnogih riječi M-evih dakako nema, jer su se urednici njegovi poslužívali samo sa dva novija rječnika, i to Šulekom i Đorđem Popovićem, pa kojih riječi ta dvojica nijesu preuzeli od M-a (premda su se obadvojica obilno njime poslužili), tih dakako nema ni u ARj-u.

Premda se M. u predgovoru žali da će »po svoj prilici bit u ovoj knjizi najviše pogrešaka što se tiče izraza poslovnih, a *osobito travarstva* [od mene istaknuto]; jer kako sve znanosti, tako ti je obrađena u nas i botanika, to će reć — nikako« — ipak mu je uspjelo skupiti lijep broj botaničkih termina koji su od veće česti dobre narodne riječi te su onda ušli i u Šulekov »Jugoslavenski imenik bilja« (1879) i danas se još u nauci upotrebljavaju. Evo rukovet takovih riječi:

Enzian križatica [Gentiana cruciata][49]
Feigbohne vučjak, vučji bob [Lupinus albus]
Feldkümmel kumin divji [Lagoecia cuminoides]; (Quendel) majkina dušica [Thymus serpillum]
Feldmohn turčinak [Papaver Rhoeas]
Feldröschen vjetrenica divja [Anemone]
Fench muhar [Setaria]
Fenchel morač, komorač, kopar [Foeniculum officinale]
Flöhkraut buhača [Inula conyza]

[49] U uglastim je zagradama dodano latinsko ime biljke prema Šulekovu »Imeniku«.

Kamille prstenak, raman [Chrysanthemum Leucanthemum], romanika [Anthemis nobilis]

Kannenkraut kositerna trava, konjski rep [Equisetum]

Gauchheil mišakinja [mišjakinja; tim se imenom nazivlje »Hühnerdarm«], krika [Anagallis arvensis]

Geniste žuka, žukovina [Sparthianthus junceus]

Giftkraut svolina [Conium maculatum]

Goldwurz čepljez [Asphodelus ramosus]

mogranj (Granatapfel), paprat vodena (Haarkraut), žabokrek (Hahnenfuß), kopitnjak (Haselwurz), čuvakuća, čuvarkuća (Hauslaub), podbijel (Huflattich), volovsko oko (Johannisblume), sunovrat žuti, žuta lužanja (Jonquille), črmanj (Kuhweizen), mljekosjeda (Labkraut), koštrika (Mäusedorn), neren kalоviti (Moosblume), pasvica (Nachtschatten), klokočika (Pimpernuß, Pistazie), rosopas (Schellkraut), visibaba (Schneeglöckchen) itd.

Osim hrvatskih i drugih slavenskih leksika zagledavao je M. i u jedan strani rječnik, a to je Henschelov rječnik francuskog i njemačkog jezika,[50] pa je iz toga rječnika i on u svoj rječnik umetnuo kratku njemačku gramatiku. Henschel naime ima pred obadva dijela svoga rječnika kratku gramatiku onoga jezika koji je čitaču tudi, dakle u prvoj svesci njemačku gramatiku napisanu francuskim jezikom (*Notions élémentaires de grammaire allemande à l'usage des Français*). To je prihvatio i M. te umetnuo u svoj rječnik kratku njemačku gramatiku napisanu hrvatskim jezikom pod natpisom *»Prvi početki njemačke slovnice«*, koja je puki prijevod one Henschelove gramatike. (Na pr. Tous les mots substantifs sont déclinables [Svako samostavno se more sklanjati]; Le datif du pluriel se termine toujours en *-n* [Višebrojni dajni se dokanča svigdar na *-n*]). M. to i ne taji, već u predgovoru izrijekom ističe: »Što se u ovoj knjizi govori o njemačkoj slovnici, uzeto je iz slovara njemačko-franceskoga od Henšela; njemu dakle i ukor i slava; jer mi njemački slovničari nit jesmo nit hoćemo da budemo«. Da je izišao i hrvatsko-njemački dio rječnika, u njem bi se zacijelo nahodila hrvatska gramatika napisana njemačkim jezikom.

Je li mu Henschel još u nečem poslužio, na pr. kao vrelo za njemačku jezičnu građu, teško je ustanoviti, jer ima u Henschelu mnogo riječi što ih M. nema, dok naprotiv M. ima riječi kojih nema Henschel. Ako mu je dakle Henschel i poslužio za njemačku građu,

[50] Neuestes französisch-deutsches und deutsch-französisches Wörterbuch. Zum Gebrauche für alle Stände beider Nationen. Von Henschel. (Nouveau dictionnaire français. A l'usage des deux nations. Par Henschel. Nouvelle édition ... Vienne et Leipsick 1840.)

svakojako je kraj njega upotrebljavao još i drugi koji njemački rječnik.

Štampa je rječnika čista i brižno nadgledana; štamparskih pogrešaka, koliko sam opazio, ima vrlo malo (Nachzügler dundaš mjesto: dundar). Amo tamo uvrštena je koja riječ u abecednom nizu na krivo mjesto; ispor. »durchsetzen« dolazi pred »durchschallen« i cijelim nizom riječi sa »sch«; »durchsäuern« stoji iza »durchseihen«, »durchsein« iza »durchseufzen«, »Sonnenführer« ispred »Sonnenferne, Sonnenfinsterniß, Sonnenflechten«. Veća se griješka nahodi na str. 446 koje tekst je štampan na str. 447, dok se tekst str. 447 nalazi na str. 446.

Kao leksikografski nedostatak mora se istaknuti da se kod njemačkih sinonima čitavo hrvatsko tumačenje ponovo štampa kako je to radio i Voltić. Navodim ovaj karakterični slučaj:

Durchfahrt *prolaz, prohod*
Durchfuhr *prolaz, prohod*
Durchgang *prolaz, prohod*
Durchlaß *prolaz, prohod,* propust, propuštanje
Durchlauf *prolaz, prohod;* lijavica
Durchmarsch *prolaz, prohod,* marš
Durchreise *prolaz, prohod*
Durchritt *prolaz, prohod,* projah [!], projezd, projahanje, projezdenje
Durchstrich (der Vögel) prolet, *prolaz, prohod* ptica
Durchzug *prolaz, prohod,* propuh.

Neka se isporede i ovi primjeri: Schneller — Schnippchen — Nasenstüber (skrpuša, zvrčka); Feier — Feiertag (praznik, blagdan, svetac, svetkovina), Sonnenstillstand — Sonnenwende (suncostaja), Hebelade — Hebewinde — Hisse (vito) itd. Naprotiv je leksikografski ispravno: Küfer s. Böttcher.

Kadšto, ali rijetko, njemački sinonimi nijesu posve jednako istumačeni. Ispor. ova dva primjera:

Durchfeuern (den Ofen) razgrijati, ugrijati, *ražariti,* raskuriti peć.
Durchheizen ugrijati, razgrijati, raskuriti, *raspaliti.*

—

feuerspeiender Berg gora ognjena, brdo ognjem rigajuće
Vulkan ... vulkan, gora ognjena, brdo *ognjometno,* ognjem rigajuće.
Feuerberg gora, brdo *ognjevito.*

Naposljetku još navodim neke jezične osobine rječnika, koje se danas više ne mogu odobriti.

1. M. piše infinitive glagolâ bez razlike sa *ti* ili *t* (*ći, ć*) na kraju, pa čak i običnije piše *t* (osobito kad je glagol povratan: topiti, taliti; topit se, talit se). To dakako nije bila pogreška u vrijeme kad se rječnik izdavao, jer krnji infinitivi živu u narodnom govoru a upotrebljavali su se i u književnom jeziku dugo vremena, pa se i M. posve prirodno služio njima. Ali u novije doba ti se krnji oblici konzekventno gone iz književnog jezika.

2. Po ugledu romanskih jezika (talijanskoga i francuskoga) upotrebljava M. prijedlog *od* gdje i nije potreban u hrvatskom. Na pr.: nagon *od* rađanja (Zeugungstrieb), soba *od* parade (Paradezimmer), trgovac *od* konjâ (Pferdehändler), knjiga *od* čitanja (Lesebuch), bog *od* rata (Mars), skazaljka *od* minutâ (Minutenzeiger) itd.

3. S leksikografskih razloga upotrebljava M. adv. *skrozi* na način koji nije običajan u književnom hrvatskom jeziku. Ispor.: bacit skrozi (durchwerfen), pognati skrozi (durchtreiben), usudit se skrozi (durchwagen), skočit skrozi (durchspringen), pucati skrozi (durchschießen), piriti skrozi (durchstreichen [als der Wind]). Naprotiv čitamo: durchwehen propuhivati, propirivati; durchblasen propuhati, produvati.

4. Tako su isto leksikografski obziri prouzrokovali ove jezične nezgrapnosti:

»Durchsein« *bit prošó*
»... einen guten Herbst gehabt haben« *bit urodilo vino, bit imao dosta vina*
»missen« *manjkat komu što*
»durchschneien« *propadati snijeg*
»Ekel« *dizat se kome želudac*
»nebeln« *magla biti, pasti magla*
»weghaben« *bit primio, bit dobio* ... i dr.

5. Grčke riječi s oštrim hakom pišu se obično bez *h* (imen, imeneo, imna, ipokondrik, ipoteza, idrostatika) ali ih ima i s *h*: hiperbola.

6. Još napominjem da se »Blase« kazuje hrvatski čas »mjehur« (s. v. Blase), čas »mihur« (s. vv. Hausenblase, Harnblase), a za »Familie« da dolaze oblici: obiteo, obitel, ali da ima i sasvim neobični oblik »obitio« koji ARj. doduše bilježi, ali ne navodi za nj primjerâ.

*

Rječnik je M-ev izišao na svijetlo sa dva auktorska imena. Danas više ne znamo kako su oba auktora podijelili svoj posao, a savremenici nam ništa o tom ne javljaju, no čini se da je glavni posao ipak izradio sâm Mažuranić. Tadija Smičiklas čak tvrdi da je Mažuranić sâm i zamislio takav rječnik, jer u biografiji njegovoj, koju je napisao za Spomenknjigu Matice Hrvatske (Zagreb 1892), kazuje: »U ovo doba *rodi mu se kao sama od sebe misao* [kurziv od mene] da obradi rječnik njemačko-hrvatski« (str. 114). Iz biografije pak, koju je napisao sin Ivana Mažuranića, Vladimir (Pjesme Ivana Mažuranića; Zagreb 1895), doznajemo da je Mažuranić školske godine 1839—1840 bio namjesni učitelj u zagrebačkoj gimnaziji i da je u to vrijeme, premda se pripravljao za advokatski ispit, u društvu s Užarevićem *počeo izrađivati rječnik*, a u jesen 1840, preselivši se u Karlovac, da ga je *»dovršio i izdao«* (kako je prije napomenuto, rukopis rječnika ušao je u štampu u proljeće 1841). Dok je bio u Karlovcu, Mažuranić nije mogao »dovršivati« rječnik s Užarevićem, jer je Užarević u to doba boravio ili u Zagrebu ili u Beču (gdje je 1842 svršio medicinu), pa je teret posla prirodno pao na leđa Mažuranićeva. Čini se da je on, dok je boravio u Karlovcu, izvršivao i dio korekture, ili dajbudi reviziju, štampanih araka rječnika. U sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu sačuvalo se nekoliko korekturnih stranica rječnika (str. 1—4—5—9—12—13—16) koje su kao da konačna korektura sloga, jer ima na njima malo ispravaka. Te se stranice nahode u omotu od debele žute hartije, na kojemu je naštampana ova adresa: »Sr. Hochwohlgeboren Herrn Johann v. Mažuranić, Landes- und Wechsel-Gerichts-Advokaten. Abzugeben bei Herrn Nik. Vranyiczany in Karlstadt.« Nije dakle nevjerojatno da se u takovim omotima korektura redovno slala Mažuraniću u Karlovac.[51]

Uostalom, da je — od dvojice na natpisnom listu kazanih auktora — Ivan Mažuranić uistinu bio glavni radnik u tom leksikografskom preduzeću, može se suditi i po tom što je on bio vrstan znalac tuđih jezika (prema riječima njegova sina on je, pored slavenskih jezika, poznavao još i latinski, njemački, talijanski, francuski, engleski i madžarski), a koliko se oduvijek i do konca svoga života zanimao jezičnim pitanjima, o tome ima obilno dokaza

[51] Pomenute stranice s omotom utaknute su u Babukićev primjerak rječnika o kojem će još napose biti govora.

u pomenutoj biografiji (ispor. str. XV—XX).[52] Prema tome, što ime Mažuranićevo na natpisnom listu stoji na prvom mjestu, to nije učinjeno s a m o zato što po abecedi *M* dolazi prije *U*.

No pored Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića ja sam uvjeren da je »Slovar« imao još i t r e ć e g saradnika — a to je po mom mišljenju bio A n t u n Mažuranić. O njegovu se saradništvu doduše nigdje ništa ne pominje, što je najposlije i posve razumljivo kad uzmemo na um veliku čednost Antunovu, no u drugu ruku bilo bi pravo čudo da Antun, kraj filološkog znanja i iskustva svoga, ne bi bio pomagao savjetom i djelom brata svog Ivana s kojim ga je oduvijek vezala prisna ljubav. Ktome se i Antun mnogo zanimao leksikografijom. Već je napomenuto (str. 92) da je on valjada sastavljač »Zbirke riječi« koja je izišla u *Danici* i gdje su hrvatske riječi istumačene latinski i njemački. Prema riječima njegova biografa (Tadija Smičiklas; ispor. Spomen-knjigu »Mat. Hrv.« str. 294) on je, kad je Ivan M. izdavao Gundulićev »Osman«,[53] »pomagao bratu Ivanu kod rječnika«.[54] Kad je onda sâm izdavao djela Hanibala Lucića, dodao je izdanju »velikim trudom sastavljeni rječnik sa njemačkim i talijanskim tumačem svake riječi hrvatske«.[55] Najzad pominje Smičiklas: »Radio je zajedno s Babukićem i na Drobnićevu rječniku (god. 1847—1849) koji su njih dvojica znamenito povećali, a Antun pridao i talijansko znamenovanje svakoj riječi.«[56] Ako je moje mišljenje osnovano, dalo bi se i lakše razumjeti kako se golemi posao oko »Slovara« mogao izvršiti u razmjerno v r l o kratko vrijeme.

U redu je da ovdje pripomenem da se i V j e k o s l a v B a b u k i ć mnogo zanimao M-evim rječnikom. On doduše valjada nije na njem sarađivao, ali ga je, pošto je bio štampan, marljivo proučavao i upotpunjavao, a plod toga truda njegova sretno nam se

---

[52] „Могу засвидѣтельствовать л и ч н и м ъ о п ы т о м ъ [razmaknuto od mene], что Иванъ Мажураничъ всегда настаивалъ на чистотѣ, правильности и единствѣ литературнаго языка“ (Vatroslav Jagić, Энциклопедія I, 430).

[53] Diela Ivana Gundulića. Knjiga parva. Osman. Izdano troškom narodne Matice. U Zagrebu 1844.

[54] *Osmana Gundulićeva Rječnik* (str. 1—137). Riječi su hrvatske istumačene njemački i talijanski.

[55] Hanibala Lucića Hvaranina Skladanja. Pisana 1495—1525. Novoizdana troškom Dra. Ljudevita Gaja. S predgovorom i rěčnikom od Pr. Antuna Mažuranića. U Zagrebu 1847. (I tu su, na str. 111—153, hrvatske riječi istumačene njemački i talijanski.)

[56] Ilirsko-němačko-talianski Mali Rěčnik od Josipa Drobnića. U Beču 1847.

sačuvao. U sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pohranjen je (pod sign. R 3396) Babukićev vlastiti primjerak rječnika obilno interfoliiran, a na umetnutim listovima bijele hartije nahodi se više stotina bilježaka Babukićevih, sve ispisanih vlastitom rukom njegovom, čisto, uredno i vanredno pomnjivo. Kao da je Babukić isprva mislio da će uskoro biti potrebno drugo izdanje rječnika pa je za nj pripravljao građu, no kako je on te bilješke zapisivao i poslije izdanja Šulekova rječnika, kad već nije moglo biti govora o novom izdanju »Slovara«, čini se da je on taj posao nastavljao kao svoju razbibrigu — onako otprilike kako je to radio s Drobnićevim rječnikom (ispor. u Smičiklasovoj biografiji Vjekoslava Babukića [Zagreb 1876] str. 53). Te su bilješke vrlo zanimljive te bi i danas još leksikografima mogle poslužiti.

Babukić čas umeće njemačke riječi, kojih nema u M-a, s dodanim hrvatskim značenjem ili i bez njega, čas domeće M-evu tumačenju koje novo tumačenje, čas M-evo zamjenjuje svojim tumačenjem koje mu se čini ispravnije. Tako on, na pr., umeće ove nove riječi: Abschaumlöffel pjenjača; Altmelken, altmilchen (bez tumačenja); Anleiher zajmodavac; Glimmstengel, Zigarre smotka; Bahnhof kólnjak, kôlnica (željeznice), kolodvor; Eisbär medvjed bijeli (Schmidt, lex. russ.); Belladonna (devesin); Bettleiste záklenica, lijeva i desna dugačka daska, s kojom se zaklene ili zatvori ili sastavi cijela drvenjača [M. = drvenica] — postelj; Brückenkopf mostobran [Šulek = mostovni branik]; Gebahrung, eine gute und vernünftige Vermögensgebahrung dobro i mudro ulaganje novaca; Geplätscher (bez tum.); Gelsengarn (bez tum.); Goldkrähe zlatovrana, smrdovrana; Gurkumel, kurkumel [od »curcuma« Gelbwurzel (M. = žutnjak)] žuto brašno što licitari [Babukić je sin licitara!] miješaju u prženo brašno da bude žuće i ljepše za medenjake; Schnellsieder hitrovar, brzovar [Šulek samo: brzovar] itd.

Od novih tumačenja što ih B. dodaje tumačenjima M-evim, navodim ove: Abbruch, sich — thun ne uštiti si; Abdachung (von den Gebirgen) podnožje (t. j. što ide pod nogu), trak gorski, nizbrdica; Abgenutzt otrcan (u Srijemu, Banatu i Bačkoj) na pr. otrcane karte; Abnehmen beim Stricken snimiti, snimati, rasplesti, rasplitati, — die Karten predignuti, predići, predizati; Abmüden ugnjîviti, ugnjîvati cf. Vuk **њивити, угњи́вати**; Abschüssig sein spêzati (slov.); Ackerfeld ornica (Vuk ; Ansichtig werden biti na pomol (kad bismo na pomol Beču) Vuk; Aufenthaltsort boravište; Aufsicht prismotar; Blindekuh žmîrke; Lawine ûsov, urvina, -n pl. ûsovi; Liebäugeln očijukati; Leutescheu kao vlaška mláda: Monatsfluß pranica (Dr. Užarević u Slavoniji čuo [a nije metnuo u s v o j rječnik!]); Hemmschuh lovka (čuo dr. Vancaš): Hocken zu Hause čučati kod kuće; ein schaler Trost to je jalova ili prazna utjeha itd.

Popravci su, na pr., ovi: Aalkorb [M. vrša] vršak; Abbrennen, das Gewehr brennt schnell ab [puška dobro pali] puška dobro sastavlja, das Feuer — lassen [pustiti da izgori oganj] pustiti da dogori oganj; Actie [akcija] dionica; die Buchstaben durchschießen [razmaknuti] prorijediti; Aussehen [vid; lice,

slika, obraz; koža, cera] naličje, obličje na pr. mjesto tuđega: kakova izgleda ili kako izgleda? veli se bolje: kakova je obličja, naličja? mast; Bandwurm [glista plosnata] gljista široka (Kurelac); Begriff [ideja, postig, dohit, ponjatje, ponjat, pomisao] misao, zamisao (pojam je skovano polag češkoga pojem, a ponjatje to je rusko); Beziehlich [uznosit, uznosan] odnosan; Eisenbahn [gvozdena cesta] željeznica... i dr.

B. rado citira svoja vrela gdje je našao koju riječ, a citira ih vrlo točno, čak i pedantno. Ispor. Abenteuer, auf — ausgehen obijati strane i luge Gund. XV, 108; Abenteuerer pustolovac (Slav. Jug. 1849 br. 169 str. 351), pustolovica (Palm. Krist. I, 102), tumaralo (Nar. Nov. 1869 br. 142 Vijenac [Podlistak] III stupac 12 vrsta); Abläugnung poreèenje (zbog poreèenja svoga znanja u njemačkom jeziku osuđen bude etc. Podunavka 1845 br. 20 str. 82 cijep I redak 5 odozdo); Angehender Schriftsteller namišljeni književnik Kukuljević Ivan u Danici 1847 br. 7 str. 26 lin. 33; Aussichten traurige mućak (Nov. hsd. 1849 br. 31 : 122 : II); Groll hegen mrčiti i pr̀čiti se (vidi Nar. Nov. hsd. br. 43 god. 1846 gdje stoji: »Augsburške novine općinske od nekojega se vremena jako na nas prče i mrče«); Religiös blagovjeran (благовѣранъ εὐδοξος religiosus) po crk.-slov. Miklosich Vitae Sanct. 32 itd.

Kadšto ima i etimologiziranja. Ispor. uz »breber« = Biber: Brebrovec kod Siska, Bebrine u Slav. kod Broda.

Neke su od bilješki vrlo opsežne, čitavi članci, na pr. Anstatt.

Rječnik Mažuranića i Užarevića služio je osnovom za kasnije slične rječnike naše. Poznato je svakom, tko se bavi leksicima, da su moderni rječnici književnih jezika rijetkokad posve originalni, a i ne mogu biti, jer svaki sastavljač rječnika služi se dabogme u prvom redu onim što je napisao njegov najbliži prethodnik, koliko taj rad prethodnika pripada u »gvozdenu zalihu« jezičnog blaga dotičnog jezika. Posao mlađega leksikografa obično stoji u tome da dodaje nove riječi koje su međutim iskrsle u jeziku ili ušle u nj iz narječjâ; da izostavlja eventualno riječi koje su se pokazale nevaljale ili su zastarjele ili su potpuno izumrle, i, najzad, da po mogućnosti dotjera svoj rječnik u spoljašnjem, tehničkom pogledu. A često se ne dešava baš ništa od toga, već mlađi leksikograf prosto ispisuje prethodnika te izdaje novi rječnik s razloga što starijega nema više u knjižarskom prometu a svijet ga traži.

Tako se dogodilo, i događa se, i u nas. Od prve polovice XIX vijeka potražnja je za hrvatsko-njemačke i njemačko-hrvatske rječnike postajala sve veća, pa su brzo jedan za drugim izlazili na svijet vazda novi rječnici od ta dva jezika. Tako je trud Mažuranića i Užarevića prelazio iz jednoga rječnika u drugi i vazda se ponovo, da tako rečem, preporađao do najnovijeg vremena. To je, kako sam pomenuo, bilo više manje poznato svima koji imaju posla s rječni-

cima, no zasluga je Antona Breznika u pomenutoj već raspravi njegovoj da je tu zavisnost naših rječnika jednoga od drugoga nastojao točno odrediti. Breznik je naše rječnike podijelio na dvije grupe: na rječnike hrvatsko-njemačke i na rječnike njemačko-hrvatske. »Drugačno zgodovino,« veli on (str. 19), »ima vrsta s r b s k o h r v.-nemških in drugačno vrsta n e m.-srbskohrvatskih slovarjev. Srbskohrv.-nem. vrsta se začenja z Vukom [zapravo s Voltićem], nem.-srbskohrv. pa z Mažuranićem [zapravo s Ballmann-Fröhlichom].« — Prva nas grupa ovdje ne zanima, a što se tiče druge, njemačko-hrvatske, grupe, Breznik kazuje ovako: »Srbskohrv. besedni zaklad M a ž u r a n i ć e v e g a nem.-ilir. besednjaka iz l. 1842 je služil za podlago več n e m.-srbskohrv. slovarjem. Nekoliko ga je rabil že Š a n t a l. 1847 [Нѣмачко-српскій рѣчникъ. У Београду].[57] Skoro docela pa ga je prepisal V e s e l i ć v nem.-ilir. rečniku g. 1854 [Handwörterbuch der deutschen u. ilirischen Sprache]. Besedni zaklad vseh teh treh je povabil Š u l e k l. 1860. Veselića iz l. 1854 je vzel za podlago Đorđe P o p o v i ć v nem-srb. delu (Wörterbuch der serbischen und deutschen Sprache; I. Deutsch-serbischer Theil. Pančova 1879; 2. izdaja 1886), ki ga je tako suženjsko uporabljal, da je prevzel iz njega celo njegove jezikovne (slovnične) neizglajenosti« (Breznik, str. 19—20). No Popovićev je pomenuti rječnik (izdanje od god. 1886) prema tvrdnji Breznikovoj (str. 19) služio podlogom njemačko-hrvatskom dijelu Šamšalovićeva rječnika od god. 1929, počem bi bilo razumljivo da dio truda M-eva živi još i u našem najmladem njemačko-hrvatskom rječniku.[58]

[57] To je zapravo pomenuti već „Нѣмачко-српскій Рѣчникъ“ Dimitrija Isajlovića, izdan u Beogradu god. 1847. Isajlović je preuzeo iz M-a mnoge n o v e riječi kao: bakrorez, brodolom, crevobolja, gasilo (gasionik), grboslovije, gvozdeni put, ijedak (сдкій). količnik, kakovost, kolesovati, kvarizanat, mjenica (мѣница), močionica (Netzbecher), obris, olovolivac, pravodušnost (Biederkeit), sisaljka, sjeverna zora, shodan (сходный), sladoled, sprat, sudnica, spajalo (Lötkolben; ali u obliku паяло), strelište, užar (i konopar), vatrobran, živoder itd. Neke riječi preuzima, ali im dodaje znak pitanja: kazalište (?), a neke donosi u malo drukčijem obliku; odbaviti (obaviti) = verrichten; drvo sa iglastim lišćem (iglasto drvje) = Nadelholz; poprsni obraz (poprsje) = Brustbild itd.

[58] Ovdje dodajem da su se i slovenski leksikografi obilno služili M-evim rječnikom, poglavito Drobnič (Slovensko-nemško-talianski in taliansko-nemško-slovenski besednjak. Ljubljana 1858) koji je, po riječima Breznikovim (str. 46), »pogosto rabil« M-a, zatim Janežić [sic] (Popólni ročni slovár slovénskega in nemškega jezika. Celovec 1850 i 1851) za kojega Breznik (str. 42) kazuje da je M-a »pridno rabil ob svojem besednjaku«, najzad Cigale (Deutsch-slovenisches Wörterbuch. I A-L; II M—Z. Laibach 1860).

Breznik tom prilikom ističe da je pogreška (»znanstvena napaka«) što urednici ARj-a od novijih naših rječnika upotrebljavaju samo Šuleka i Popovića, »torej čisto mehanično enega Hrvata in enega Srba«; jer kako je Popovićev srpsko-njemački rječnik osnovan na Šuleku (Breznik 20—21), to se ARj. zapravo osvrće samo na Šuleka. »Le-ta [Šulek] pa ni izviren kakor n. pr. Vuk, ampak je samo člen sklenjene verige in bi mogli [urednici] prav tako kot njega uporabljati vsak drug srbskohrv. slovar« (str. 21).

Nitko ne će Šulekovu rječniku poricati njegovu veliku vrijednost, ali ne treba ni M-evu zakratiti dužno poštovanje. M-ev je rječnik nesamo dvadesetak godina starije djelo, već i jedan od temelja na kojima je izgrađen Šulekov rječnik, naročito za onu građu koja objema rječnicima daje moderni karakter. Bilo bi dakle opravdano da je i M-ev rječnik, pored Šulekova, ušao među vrela ARj-a, ma bilo i samo zato da se i njegovu imenu oda dužna pošta.

Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423)

Napisao
Antun S. Dabinović

Primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 30. lipnja 1934.

I.

Predmet. — Literatura.

U ovoj ćemo radnji prikazati ulogu, koju je igrao Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423). Pri tome se nećemo ograničiti na prosto opisivanje političkih događaja i strateškog utjecaja kotorskog držanja na strani mletačke Sinjorije protiv Balše III, odnosno srpskog despota Stefana Lazarevića, nego ćemo nastojati da opišemo reperkusije tih događaja na socijalne i ekonomske prilike grada Kotora.

Vrijeme je drugog skadarskog rata predmet mnogobrojnih historičkih radova. Snažne studije Čede Mijatovića o Balšićima u 49 svesci Glasnika i u 25, odnosno 27 svesci izdanja Čupićeve zadužbine bile su dugo na glasu, da sadržavaju sve, što bi se dalo kazati o tom zanimljivom predmetu, pa je zato Stanoje Stanojević odbijen, kad je predao svoju studiju »Borba o nasledstvo Baošino« Srpskoj kr. akademiji nauka, prema referatu samog Čede Mijatovića, jer se »njome ne unosi nikakav nov fakat, niti nova kakva svetlost u istoriju onih događaja«. Stanoje Stanojević morao se stoga zadovoljiti, da svoju radnju izda, god. 1902, u Sremskim Karlovcima, u Srpskoj manastirskoj štampariji.

Prije Stanojevića, god. 1899, izašla je opsežna knjiga »La Zedda e la dinastia dei Balšidi« iz pera Josipa Gelcicha.

Od važnosti je za ovo doba i studija Jovana Radonića u 19 svesci Archiva für slavische Philologie (Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača, str. 380—465) i monografija Alekse Ivića o Radoslavu Pavloviću u 245 i 246 svesci Letopisa Matice Srpske.

U 18 svesci Archiva f. slav. Philol. nalazi se pak posebna studija Stanoja Stanojevića o životopisu Stefana Lazarevića, što ga je napisao Konstantin filozof. A sam je taj životopis doživio kritično izdanje Vatroslava Jagića u 42 svesci Glasnika.

Između novijih publikacija zaslužuju pažnju djelo o gradu Kotoru u god. 1420 od dra N. Ćorića (»Grad Kotor u god. 1420«, Sarajevo 1927) i vrijedne radnje lokalnih historičara Iva Stjepčevića (»Prevlaka«, Zagreb 1930), Pavla Butorca (»Opatija sv. Jurja kod Perasta«, Zagreb 1928) i Nika Lukovića (»Pomorstvo Boke Kotorske«, Kotor 1931).

Od manjeg utjecaja za naš posao bila je Klaićeva »Poviest Bosne do propasti kraljevstva«, pa i pojedine studije Franja Račkoga u I, III i IV svesci Rada Jugoslavenske akademije, premda moramo istaknuti, da su njegovi ispisi kotorskih isprava pomogli stvaranju novih i tačnijih pogleda u pitanju njihove autentičnosti. »Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke« od dra. Petra Markovića (Rad VII) ne mogu se po važnosti uporediti s dragocjenim Jirečekovim studijama, od kojih treba istaknuti »Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien« (Abhandlungen der klg. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. VI. Folge. 10 Band. Prag 1870) i »Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa« (Sitzungsberichte der klg. böhm. Ges. der Wissenschaften. Prag 1879).

Između ranijih radova obilno su nam poslužili Farlatijeva šesta sveska djela »Illyricum sacrum«, studija Flaminija Cornera »Civitas Catharus« i, naravno, Orbinijev »Il regno degli Slavi« i Lucićev »De regno Dalmatiae et Croatiae«.

Od indirektne važnosti bila je studija Jovana Radonića »Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV vijeka« (Novi Sad 1905, knjige Matice Srpske sv. 11 i 12), pa i Hopfove »Chroniques gréco-romanes« (Berlin 1873).

Od štampanih izvora služile su nam davno već poznate zbirke, Ljubićeve Listine od pete do devete sveske, Šafařikovi ispisi iz mletačkog arhiva (Glasnik XII—XV), službeno mletačko izdanje »Libri

commemoriali«, koje sadržava u suštini samo regeste mletačkih dokumenata, ali pruža priliku, da se kontroliraju i isprave mnogobrojna Ljubićeva personalna i lokalna imena. Isto tako su nam bili pri ruci Miklosicheva Monumenta serbica, Pucićevi »Srpski spomenici«, Jirečekovi ispisi sadržani u XI svesci Spomenika, Jorga »Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle« (tri sveske, Paris 1899—1902) i zbirka »Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia«, koju su izdali u Beču, god. 1913—1918, Thalloczy, Jireček i Šufflay. Od velike je važnosti i zbirka kotorskih općinskih normalija, koju sam doduše sam bio našao u kotorskoj općini, ali koja je već objavljena u 33 svesci »Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini« za god. 1928 po prikazu dra. Gregora Čremošnika.

Od manje važnosti bili su »Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae« od Gelcicha i Thalloczyja (Budapest 1887). Pa i »Monumenta Ragusina« (pet svezaka u izdanju Jugoslavenske akademije) nisu mogla biti od pomoći, jer njezin materijal dopire samo do početka XV vijeka.

Ukoliko nisu bili pri ruci arhivarski podaci, koje sam našao osobito u radnjama Iva Stjepčevića (Prevlaka) i Pavla Butorca (Opatija sv. Jurja kod Perasta), značilo je za moj rad veoma mnogo izdanje god. 1616 kotorskog statuta.

Ne smijemo zaboraviti, premda je indirektne važnosti, Restijevu »Chronica Ragusina« (Nodilo, Scriptores II).

II.

Trgovačke veze.

Promatranje drugoga skadarskog rata s kotorske perspektive nije, kako bi se moglo misliti, beskorisna ili neinteresantna zadaća. Cijela jadranska obala, od Neretve do Vojuše, činila je naime baš u ono vrijeme pozornicu jedne posvemašnje metanastaziČke promjene, koja je potpuno poremetila trgovačke veze između Primorja i daljeg zaleđa. A te su veze bile ne samo veoma stare, nego je o njima zavisjelo blagostanje pojedinih primorskih gradova. I baš sa Skadrom imali su Kotorani dugovjekovne ekonomske i kulturne odnose, koji će se ponoviti tek mnogo kasnije, kad je cijelom Arbanijom zavladala turska sila. Jednom i drugom gradu bila je zajednička vrednoća i ozbiljnost domaćeg življa. Zanati su bili u punom

cvatu, ali su već teško podnosili nestalnost suhozemnih veza s Pomoravljem i Povardarjem. Karavanski saobraćaj, koji je znao biti osobito živ s rane jeseni, prije velikih kiša, bio je jedno od glavnih zanimanja trgovačkog svijeta, a mnogo se pažnje posvećivalo sigurnosti trgovinskih povoza i putničkog saobraćaja.

Dvije su ceste (Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, str. 62—74) išle sa jadranske obale sve do trgova i rudnika unutrašnje Srbije: bosanski i zetski put. No dok je prvi polazio iz Dubrovnika, svršavao je drugi radijalno prema pristaništima i riječnim ušćima od Kotora do Drača.

Ali ni ovaj razilazni zetski put nije uvijek imao jedinstven pravac, nego se razgranjivao prema prilikama. Tri su pravca bila od veće važnosti. Prvi je išao duž sjeverne obale Skadarskog Blata preko gornjeg Polimlja u Peć, dok je drugi prelazio preko Danja (danjska carinarnica bila je sve do mletačkog vremena prilično postojano u rukama kotorske vlasteoske porodice Draga) i preko sjevernih arbanskih planina u Prizren. To bijaše još onda bogat i živ kraj. Zemlja je još uvijek bila intenzivno obrađena. Velike manastirske zgrade istočnog i zapadnog obreda opstojale su pod srpskim vladarima jedna pored druge, a da nije bilo ni težih trvenja ni međusobica. Trgovina je lijepo cvala sve do polovine XIV vijeka, a bilo je dosta njih, kojima nije smetalo nemirno stanje Trakije i Makedonije, pa su se odvažili sve do Bugarske i do pristaništa na Crnom Moru. Kao polazne tačke karavanskog saobraćaja, koji je išao u Skadar, spominju se Bar, čije je plemstvo redovno imalo pristupa u dubrovačkom velikom vijeću, samostan sv. Marije na Rtcu (de Reteço), Sv. Nikola na Bojani, Svač, Sv. Srđ. Danj je primao ponajviše putnike iz Lješa. A sva ova polazna mjesta prihvatala su robu, koja je trebala oko trideset i pet sati, dok bi prispjela u Prizren, na podnožju Šar-planine. Tu, u Prizrenu su se od davnih vremena ukrštavali kotorski i dubrovački interesi. Tu, u Prizrenu, boravili su u presudnim trenucima nedaleke prošlosti Bodin, kad je proglašen za cara (1073), veliki župan Stefan Nemanja (1186—1191). Do Prizrena su bili doprli, god. 1204, Bugari. A taj je grad među svojim zidinama dugo viđao i Milutina i Dušana i Uroša IV. Prizrenske karavane išle su dalje prema Ljubljanu, nedaleko od jadransko-dunavske vodomeđe, i zahvatile bi,

preko Janjeva, Novog Brda i Vranje, veliku moravsko-vardarsku longitudinalu.

Od iste, ako ne veće važnosti bio je za Kotor treći, zetski put. Polazne tačke bijahu za nj ne samo Kotor nego i Bar i Budva. Iz Bara su išli trgovački povozi preko Sutormana i Crmnice, a Crmnica je dugo pripadala kotorskoj interesnoj sferi. Karavane iz Budve i iz Kotora išle su mazgovom stazom uz Krstac prema cetinjskom manastiru. Planine nisu onda bile gole kao danas. Još početkom XVII vijeka opisuje naime Cisilla (Bovis aureus) bukve, jele i jasenove iz lovćenskih strana. Iz Cetinja su išle karavane u Podgoricu, koja se nalazila, tvrdi Bolica (Starine XII), dan i po udaljena od Kotora. Slikovit bijaše dalji put u Plav i u Brskovo (Ljubić I, 119—122), odnosno u Peć, ali nam izvori druge polovine XIII vijeka već opisuju opasnost od arbanaskih razbojnika.

Kasnije su opasnosti bile mnogo veće, osobito poslije poraza kod rijeke Marice i na Kosovu. To je bilo vrijeme, kad je Skadru iz dana u dan prijetilo, da će pasti u turske ruke, kad je turski kadija već sjedio u Lukavici ispod Durmitora, kad je Pasait već vladao u Skoplju i Feriz-beg u Zvečanu kod Kosovske Mitrovice. Ići preko Morače u Brskovo bilo je onda naprosto nemoguće.

Ova durmitorska cesta bila je međutim poglavlje za sebe. Išla je iz Kotora preko Dobrote i Perasta na Risan (a Risan je kasnije pripadao zahumskim velikim vojvodama, Sandalju Hraniću i Stjepanu Vukčiću), te se iz Risna uspinjala u Riđane, sjedište jednog vlaškog plemena, gdje se sada nalaze Krivošije. Put je zatim kretao odavde preko Grahova (gdje je herceg Stjepan kasnije imao carinarnicu) na Nikšiće, novije ime za stari Anagast, zatim u Pivu preko »latinskog mosta« (Dučić u Glasniku XL, 37) i kroz Drobnjake, Jezera i Taru u Plevlje i odavde u pravcu prema Podunavlju. Ali i ovdje su posljednje godine XIV vijeka značile vrijeme velikih promjena. Vlaško pleme Nikšića zauzelo je, god. 1399, ne samo okolinu starog Onogošta nego i samu gradsku tvrđavu, doskorašnju rezidenciju Uroša IV (Pucić I, 23; Miklosich 171). Time je prekinuta veza, koja je postojala veoma dugo, valjada i prije rimskog vremena. U Rogatici, na putu između Sarajeva i Višegrada, nađena je naime nadgrobna ploča, na kojoj je uklesano ime jednog risanskog centuriona (Blau u Cod. Inscr. Latinarum III, 1026).

III.

Nemiri u kotorskom zaleđu. — Vlaško-arbanaske seobe. — Zeta pod Balšićima. — Ratovi sa Kotorom. — Predaja Skadra.

S tim konstatacijama primakli smo se do pravog uzročnika prometnih smetnja, koje su bile tako važne u događajima XIV vijeka. Nema sumnje, da promjene nisu nastale odjednom. Tek u postepenom »crescendu« kroz nekoliko pokoljenja poređale su se sve teže pojave, koje su imale za posljedicu potpuni zastoj trgovačkih veza između Kotora i Skadra, odnosno između Kotora i Podunavlja. Na daleku nesigurnost trgovačkih povoza sluti međutim sam izraz »turma«, koji se redovno upotrebljava, kad je u zakonskim propisima kotorskog statuta riječ o trgovačkim vezama između Kotora i zaleđa. »Turma« je dosta stara vojnička riječ i znači u kasnorimskoj pravnoj terminologiji, u trećem i sedmom zakonu Teodozijane, vojničku pratnju ili eskortu. (Inter optimas lectissimorum militum *turmas*, neminem e numero servorum esse decernimus: lex 8 de tyronibus, citirano po Du Cange-u VIII, 213). Ta se vojnička pratnja, sastavljena obično od lokalnih odreda, navodi kod Konstantina Porfirogenita (De thematibus I, 11) i u Leonovoj, odnosno Maurikijevoj Taktici (IV, 8). Za nas je sada od važnosti da vidimo, kad su ti trgovački povozi prvi put trebali svoju vojničku pratnju.

Ako gledamo na političke događaje, rekli bismo, da se naša pažnja mora zaustaviti na vrijeme cara Samuila. Onda je naime moćni val invazije prvi put prodro neodoljivom snagom od trakijskog pobrđa do samih jadranskih obala. U sastavu Samuilove države bili su različni etnički elementi. A među njima igrale su dosta znatnu ulogu vlaške pastirske jedinice. Ti polunomadski pastiri nisu uvijek bili pouzdani, a sva je prilika, da je konačna pobjeda Vasilija II nad Samuilom postignuta time, što je vizantijski car zadobio za sebe Vlahe, podjeljujući im prilično opsežne povlastice. Vlaški pastiri se javljaju dosta često nedaleko od duklijskog Primorja u prvim godinama XI vijeka, a savremeni izvori pripovijedaju o njima kao o opasnim drumskim razbojnicima. Ako su dakle trgovački povozi jednom trebali za svoju sigurnost vojničku eskortu, ništa lakše, nego da se ta potreba pojavila baš u vrijeme Vasilija II, kad je car proputovao kroz svoju nanovo uređenu državu i nastojao da između pojedinih provincija uspostavi negdašnje trgovačke veze.

Ako je ovaj prvi dolazak Vlaha bio od razmjerno neznatnih posljedica, prilike su morale biti posve drukčije početkom XIII vijeka. Političke promjene u Vizantiji, koje su nastale poslije smrti cara Manojla Komnena, morale su vršiti svoj utjecaj na i onako labilne odnose vlaških plemena. Novi porezni zakoni cara Izaka Anđela, koji su se kosili s dotadašnjim vlaškim privilegijama, dali su povod velikom ustaničkom pokretu, koji je cijelu Trakiju preko dvadeset godina pretvarao u neprestano ratno stanje. Borbe između Grka i Latina, između Nikejaca i Epirota, tatarska najezda, kasnija pustošenja katalanskih četa, sve je to rastjeralo stanovnike negdašnje carigradske okoline, i tako se dogodi, da su vlaška pastirska plemena u laganom kretanju dospjela sve zapadnije i zapadnije do samih zidina romanskih gradova jadranskog Primorja.

No, sva je prilika, da prisutnost ovih prvih došljaka nije odmah izazvala velikih promjena. Mi vidimo iz čitavog niza dubrovačkih listina, objelodanjenih od Jirečeka i Thalloczyja, da su vlaški pastiri dosta pouzdano i poslušno vršili službu iznajmljivača teretnih životinja za trgovačke povoze. Ovaj prvi povoljni utisak nije međutim odgovarao kasnijem iskustvu. S godinama je dolazilo sve više Vlaha u okolinu Kotora i Dubrovnika. Bili su doduše prošli za nekoliko pokoljenja kroz slovensku retortu, pa se nisu razlikovali od starinaca po jeziku, nego samo po svojem pastirskom zanimanju. Ali sa svim tim možemo pouzdano vjerovati, da ovi kasniji došljaci nisu više znali za negdašnju poslušnost i pouzdanost prvih došljaka, nego da su u sve češćim razmacima pristupali djelima najkruće otimačine. Takve su pojave morale zauzeti upravo katastrofalne razmjere, kad su ove izbjeglice imale da se bore gladu i oskudicom, pa su zato bili spremni da se late posljednjih sredstava. Dosta je bilo u takvim zgodama, da su se oni nalazili pred očito slabijom trgovačkom eskortom. A sva je prilika, da se nisu ograničili na drumske zasjede, nego su išli na pljačku po osamljenim selima i kućištima. Nikakvo čudo, da je kotorsko i dubrovačko zaleđe postalo pozornicom divljih prizora, usred kojih je sve teže bilo očuvati suhozemne trgovačke veze. Ova rastvorna promjena privrednih i socijalnih prilika gradskog zaleđa morala je izazvati jednu još opasniju posljedicu: potiskivanje duklijskih starosjedilaca prema Primorju, dolazak sve većeg broja izbjeglica u Kotor i stvaranje sve opasnijeg gradskog proletarijata. Kotorske statutarne odredbe, koje su previše olakšavale dolazak novih radnih

sila u gradsku sredinu, pokazale su brzo svoju manje ugodnu stranu. Nije puki slučaj, da je u isto vrijeme, kad je u zaleđu došlo do formacije zetske države, izvršena prepadom radikalna promjena u unutrašnjem uređenju kotorske općine: počevši od godine 1361 nije se više sazivao velik zbor svih kotorskih građana na velikom trgu pred katedralom, nego je na njegovo mjesto stupilo veliko vijeće, glavna skupština starosjedilaca, čiji su preci u vizantijsko vrijeme imali pristup u gradska vijeća. Ti članovi starih porodica ogradili su se kao gradska aristokracija od pridošlica, članova gradskog puka. Ponovna organizacija gradskih kolegija posljedica je ove nagle, ali sa stanovišta starosjedilaca neophodno potrebne reforme. Dok je naime malo ili tajno vijeće kolegijalno s gradskim sucima vršilo zadaću ministarstva unutrašnjih poslova, sastojala je zadaća »vijeća umoljenih« u tome, da vrši nadzor nad svim odnosima između grada i inostranstva.

Ovo isključenje pridošlica iz gradske uprave urodilo je međutim posljedicom, da je nova, brojnija kasta kotorskog stanovništva, potisnuta iz javnog zbora, potražila druge načine za povratak izgubljenog političkog utjecaja. I budući da nije raspolagala oružanom silom, prenijela je stranka kotorskih pučana teren svoje političke borbe iz unutrašnje na spoljašnju politiku. Ona od sada čini važni faktor u svim političkim kombinacijama, koje su s temelja uzdrmale unutrašnji sastav kotorske samoupravne općine.

Međutim je u gradskom zaleđu dolazilo do osnovne promjene. Pridošlom pastirskom življu pošlo je za rukom, da zadobije odlučni utjecaj na cijeloj teritoriji, koja je promjenom svojeg stanovništva promijenila svoj stari naziv Duklje u novi naziv Zete.

Vlaško-arbanaska seoba, koja je od druge polovine XII vijeka išla u radijalnim pravcima prema Moldaviji, prema Atici i prema duklijskom Primorju, došla je time u svoju završnu fazu. Malo iza emancipacije nezavisne Zete došlo je do slične formacije u dubrovačkom zaleđu, gdje će oko devedesetih godina XIV vijeka zavladati nova dinastija Hranića, za koju se valjada može reći, kao i za Balšiće, da je vlaškog porijekla. A oko polovine XV vijeka doživjeće jedan i drugi kraj promjenu svojeg regionalnog naziva. U isto vrijeme, kad se javlja izraz Hercegovine, čuje se u kotorskom zaleđu za gornju Zetu naziv Crna Gora.

Od interesa bi bilo utvrditi, jesu li srpski vladari Nemanjićeve dinastije vodili računa o toj velikoj seobi i nastojali, da joj dadu najneopasniji pravac. Moguće je čak, da je ekspanzivna politika Uroša I, Milutina i Dušana išla za tim, da svrati vlašku bujicu u što povoljnije korito. No kad je iza Dušana došao na prijestolje sin njegov Uroš IV, pokazalo se, da se vlaška struja naprosto ne da zaustaviti. Historija je valjada prestroga, ako je raspadanje Nemanjićeve države dobrim dijelom pripisala slaboći Dušanova sina. Uistinu se uzroci toga raspadanja moraju tražiti mnogo ranije, i nema ni najmanje sumnje, da je zadatak zaustavljanja toga pokreta iz godine u godinu morao postajati sve teži. Katastrofa se naprosto nije dala zaustaviti, kad je Uroš IV napustio poprište jedne uzaludne i bezizlazne borbe, te je Srbija ostavljena svojoj sudbini.

Nije bez interesa da ovim općenim tvrdnjama podamo konkretniju podlogu. Pada naime u oči, da promjene lokalnih naziva u duklijskom Zagorju nastaju u isto vrijeme, kad su se pred vratima tesalskih varoši pojavljivala vlaška i arbanaska plemena (1337). Imena starih duklijskih župa Vrsinja, Onogošta i Papratne potiskivana su baš onda od plemenskih naseobina Zubaca, Nikšića i Mrkojevića. U okolini starih župa Trebinja, Ljubinja i Gackog spominju se, baš oko toga vremena, pored već navedenih Zubaca, vlaška plemena Banjana i Drobnjaka. Vrijeme njihova dolaska ne može se doduše tačno utvrditi, ali nam arhivarski podaci, sakupljeni od Jirečeka, dopuštaju, da slutimo čitav niz sukcesivnih seoba. Dok se naime Zupci javljaju 1305 g., Banjani 1319 g. i Drobnjaci 1354 g., spominju se Čeklići tek 1381 g., a za Nikšiće se dobro zna, da ih nije bilo u Onogoštu god. 1362, kad je tu boravio Uroš IV, dok se prva vijest o njima nalazi u kotorskom arhivu istom god. 1398. Tek dosta kasnije nailazimo na naziv Riđana u Krivošijama, dok se Bjelopavlići s Ozrinićima i Piperima spominju istom početkom XV vijeka. Za Vasojeviće se tačno zna da su ranije boravili u sjevernoj Arbaniji, nedaleko od Meduna, i da su se tek kasnije doselili u poriječje gornjeg Lima (1444), isto kao što nas jedna pretstavka stanovnika Drivosta iz god. 1442 upućuje na to, da mislimo, da su Njeguši dospjeli u krajeve poviše Kotora tek nakon dugog lutanja po sjevernoj Arbaniji (Ljubić 9, 159: item quod Niegussi non possint unquam in futurum habitare in finibus Drivasti).

Sve ove okolnosti potiču nas dakle na to, da ne prisvojimo u potpunosti mišljenje ranijih opisivača skadarskog rata, a to bi bili Čeda Mijatović (»Balšići« u Glasniku 49, 125—6) i Stanojević (»Borba o nasledstvo Baošino« 1). Obojica tvrde naime, da je od svih srpskih oblasti Zeta već odavna bila naviknuta da sama »rešava svoju sudbinu, da ne sluša zapovesti sa srpskog dvora i da se ne povodi za političkim strujama, koje su u Raškoj uticale na razvitak događaja«, i da ta ista Zeta »nije mogla stoga zaostati za drugim srpskim pokrajinama, kada je u razvitku Raške države nastupilo doba separatizma i rasula«. Ta samostalna individualnost Zete nije naime, ako uzmemo u obzir gornje navode, jedno isto u doba Vojislavljevićeve i u doba Nemanjićeve dinastije. Cijeli nacionalni supstrat ove teritorije potpuno je izmijenjen kroz vrijeme od nepunih trista godina. Izmijenjen je također vjerski karakter Zete i Zahumlja. Izmijenjeno je k tome i regionalno ime. Ona ista teritorija, koja se zvala Duklijom sve do druge polovine XII vijeka i koja se iza toga vremena nazivala Zetom, promijeniće svoje regionalno ime drugi i definitivni put u XV vijeku, kad će se za nju upotrebiti naziv Crna Gora. A ovakva jedna promjena u regionalnim nazivima uvijek je odgovarala po mišljenju najpozvanijih geografa jednoj radikalnoj političkoj i metanastazičkoj promjeni. Otcjepljenje zetske države od teritorijalne zajednice s Nemanjićevom Srbijom nije dakle neka karakteristika onog stadija razvitka ili nekog izvjesnog političkog raspoloženja, nego je konačni izraz promjene, koja se dugo pripravljala i koja je zatim zavladala elementarnom silom, kad je doseljeni vlaški element sačinjavao, ako ne brojno, to barem dinamično, najjači, najodlučniji politički i socijalni faktor u krajevima od kotorskog zaleđa do Skadarskog Jezera. Zeta se dakle nije povela za primjerom drugih srpskih pokrajina, nego im je ona baš dala prvi odlučni primjer time, što je naprosto odustala od Uroša IV. I to njezino odustajanje ne znači samo ispunjavanje političkih ambicija jedne ugledne porodice, nego je imalo svoj duboki politički značaj. Kad je naime Stefan Prvovjenčani zagospodario Primorjem nošen prvom migracionom strujom pastirskih plemena iz daljih krajeva balkanskog trupla, ustanovljena je zetska vladičanska stolica, a njoj su dosuđene teritorije oko ruševina negdašnjih benediktinskih samostana. Zetska vladičanska stolica nije međutim samo odgovarala političkim težnjama te migracione struje, nego i njezinoj crkvenoj orijentaciji. Time što su Dušan i Uroš IV oduzeli zetskim

vladikama metohiju sv. Mihajla i dosudili tu teritoriju Kotoranima, nisu oni izvršili prostu materijalnu promjenu, nego nešto mnogo krupnije: oni su naprosto prekinuli političku i vjersku tradiciju Nemanjićeve dinastije, oni su se iznevjerili jednoj tradiciji, kojoj je ta dinastija imala blagodariti svoje najveće uspjehe. Odustajanje Balšića od Uroša IV nije stoga bilo samo čin porodične samovoljnosti, nego izraz plemenske i vjerske svijesti jedne skupine, koja je s vremenom sve dublje hvatala korijen u teritoriji, gdje je sada definitivno boravila.

Pored toga faktora ne smijemo zaboraviti raspoloženje samih svetomiholjskih seljana. Odmah pošto im je dosuđena metohija, pristupili su Kotorani istoj podjeli rečenoga zemljišta u ždrebove i karate, kako je izvršena mnogo godina ranije u pogledu župe grbaljske. To je imalo za posljedicu veliku promjenu u načinu života i u radnim običajima tih stanovnika. Dok je naime zetski vladika malo zahtijevao i puštao, neka cijela površina Luštice i prevlačke okoline služi kao pašnjak, išli su Kotorani otvoreno za eksploatacijom cijele metohije u svrhu pokrića svoje prehrane. To je značilo za svetomiholjske seljane, da se nisu više mogli odavati lagodnom životu skromnih stočara, nego su morali vršiti tegotni poljski rad onako, kako su to od njih tražila gradska vlastela. A ta promjena iz lagodnog ekstenzivnog u tegotni intenzivni rad oko njiva, maslina i vinograda sadržavala je u sebi dosta velikih opasnosti za same Kotorane, a da bi oni to sve mogli pustiti s vida.

No, oni su još dugo živjeli u čvrstom uvjerenju, da je Nemanjićeva dinastija mnogo čvršće zasadena, negoli se to kasnije pokazalo. I nisu valjada računali s oštrom reakcijom sa strane prvih Balšića. Još im nije bilo jasno, da je ona mirna i radišna Duklija XI i XII vijeka sve više primala izgled nespokojne sredine, nepodesne za posredovanje privrednih odnosa između primorskih pristaništa i bogatih trgova unutrašnje Raške. Sada, pošto je istaknuta na čelu zetskog pokreta ponosna Balšina dinastija, pošto je Bar podlegao zetskim udarcima i doživio propast svoje do nedavna tako bogate trgovine, bilo je jasno Kotoranima, da imaju samo dvije mogućnosti: ili odbraniti se on napadača ili doživjeti svoju potpunu ekonomsku propast. Iz takove alternative morala se roditi borba, koja je poprimila to oštriji karakter, što je očitije bilo i za jednog i za drugog protivnika, da neće čitavi izaći iz ovog nemilosrdnog mezeva.

Dva teža rata ispunila su već ono malo godina, koje su još preostajale Urošu IV, da bar nominalno vrši ulogu cara Srba i Grka.

U prvom ratu pošlo je Urošu za rukom, da pomiri zavadene stranke i da supotpiše mirovni ugovor u Onogoštu 22 augusta 1362.

Drugi rat bio je mnogo nemilosrdniji. Do mira je došlo nakon dugih trvenja intervencijom Uroša IV, pape Urbana V i Mletačke Republike.

U Kotoru su se još osjećale posljedice velike kuge. Zagorci bijahu zauzeli cijelu gradsku okolinu. Dubrovčani uništavahu kotorska solila, buneći Grbljane, mameći Luštičane poklonima i trgovačkim povlasticama. U tim teškoćama zauze se za Kotor mletački izaslanik Gilberto Dandolo, a sva je prilika, da je Kotor već onda stupio u tješnji odnos prema Veneciji. Dvije okolnosti govore za to. U prvom redu kotorski novac u zagrebačkom arheološkom muzeju (br. 23619), na kojemu je jasno izražena podložnost Kotora Sinjoriji. Taj je kotorski novac, ako je broj tačno pročitan, iz god. 1369. A iste godine krenuo je iz Mletaka, da zauzme kotorsku biskupsku stolicu, Mlečanin Stefano de Nigris.

Ako se ova prva predaja Kotora Serenisimi mora staviti u pitanje, stvar je izvan svake diskusije u pogledu drugog slučaja, koji se desio desetak godina kasnije. Serenisima se onda nalazila u ratu protiv Ljudevita I i protiv Đenovljana. A već od god. 1371 bili su Kotorani zatražili i postigli zaštitu ugarsko-hrvatskog kralja. Time je potpuno eliminirana mogućnost dubrovačkog neprijateljstva, koje se tako neugodno osjetilo u ranijim zgodama. Ali su Dubrovčani na svaki način nastojali, da kralju dokažu, da im pripada neko nadzorno pravo u pogledu Kotora. Dubrovačko prijateljstvo s Balšićima stajalo je međutim u potpunoj protivnosti prema dobrim vezama, koje su opstojale između Kotorana i bosanskog kralja Tvrtka.

U tim prilikama nastale su u redovima Ljudevitovih podložnika dvije oprečne grupe: jedna zetsko-dubrovačka i druga bosansko-kotorska. Kad su Dubrovčani odmah na početku rata tražili, da im se povjeri neki nadzor u jadranskim vodama i da tom nadzoru budu podređeni i Kotorani, moralo je ovim posljednjim biti stim neprijatnije, što su i Balšići htjeli, kao dubrovački prijatelji, da nadgledaju svaki kotorski pokret.

Je li takvo nesnosno stanje izazvalo kod Kotorana izvjesne sklonosti prema Mletačkoj Republici, to se na prvu ruku ne da utvrditi. Činjenica je svakako, da je mletačko brodovlje doplovilo u ljetu 1378 u kotorski zaliv i da je Kotor zauzet, 14 augusta, nakon razmjerno kratke potsade. Između potsjednutih i napadača došlo je dosta brzo do sporazuma, te je tom prilikom potpisan prvi poznati nam ugovor predaje između Kotora i Sinjorije.

Nije u tim prilikama Dubrovčanima bilo teško da naiđu na povjerenje s tvrdnjom, da je ta potsada bila samo vješto udešena komedija. Time su postigli, da im je povjerena kaznena ekspedicija, koja je doista uspjela, da su kotorski pučani protjerali mletačku posadu. Ali se Mlečići vratiše u Kotor već iduće godine, u julu 1380, i ostali su u Kotoru sve do mirovnog ugovora (3 augusta 1381).

Ljudevit I došao je tako ponovo do Kotora i do njegova sreza, ali je njegova udovica, jedva četiri godine iza toga, ustupila grad i srez svome rođaku Tvrtku Kotromaniću, kralju bosanskom. Kotorska deputacija išla je sada na bosanski dvor i postigla je potvrdu starih kotorskih granica, onako kako su bile utvrđene u Dušanovoj povelji. To je trebalo značiti, da Prevlaka i njezine pripadnosti imaju doći pod kotorsku jurisdikciju, — odredba, koja se direktno kosila sa faktičnim stanjem stvari i koja je stoga izazvala protivnost zetskog gospodara Balše II. Ovaj krene doduše protiv Tvrtka i postigne, čini se, nekoliko djelomičnih uspjeha. Ali se Turci nenadno pojaviše na južnoj granici zetske države. Balša krene sada protiv njih, ali je u sukobu s njima izgubio i bitku i život.

Tvrtkova je vladavina bila za Kotorane samo kratkotrajna epizoda, ali epizoda neugodnih dojmova. Tvrtko je naime baš na samom ulazu u kotorski zaliv podigao novu gradsku tvorevinu, kasniji Herceg Novi, koji će se, malo poslije toga, ispoljiti kao opasan takmac kotorskoj pomorskoj trgovini. A iza Tvrtka došao je da vlada Zahumljem čovjek velike energije, ali isto tako slabo raspoložen prema Kotoranima, kao što su to bili Balšići: Sandalj Hranić.

U tim prilikama nije nikakvo čudo, da su Kotorani opet tražili mletačko posredovanje u pitanju svojih odnosa prema Balšićima. Za sreću je nasljednik Balše II, Juraj Stracimirović, muž Jelene Lazarevićeve, dosta teško imao da strada ne samo od Turaka nego i od svojeg nepokornog vazala, Radiča Crnojevića. Između Kotorana i zetskog gospodara došlo je pod takvim pretpostavkama

do sporazuma, u kojemu je svetomiholjska metohija potvrđena primorskom gradu. Ta koncesija bila je polazni znak za Radiča Crnojevića. U dva navrata dopro je on pustošeći i paleći gradsku okolinu sve do samih kotorskih vrata. Grad se sam nije mogao braniti i spasen je jedino ličnom intervencijom mletačkoga konzula Petra Ingenerija (Stjepčević Prevlaka 23).

Ovom zgodom pošla je kotorska deputacija u Mletke, da Sinjoriji ponudi uslovnu predaju Kotora, ali je bila odbivena. Sinjorija je naime baš onda bila u dosta delikatnim pregovorima sa Jurjem Stracimirovićem. Zetski dinast bio se jedva otresao Radiča Crnojevića u bijesnoj bici 25 aprila 1395 (Ljubić 4, 353), kad je opet nagrnula na njega turska sila. Ta ga nova opasnost navede do odluke, da Mlečanima ustupi Skadar, Drivost i Sati, »da bi tim načinom .... između svoje države i turske sile podigao jaku jednu pregradu« (Mijatović u Glasniku 49, 238; Gelcich, La Zedda 170—19; St. Stanojević Borba o nasledstvo Baošino 5).

IV.

Posljedice skadarske predaje. — Savez Kotora i Dubrovnika. — Prvi skadarski rat. — Sandalj Hranić. — Balšine pripreme. — Kotorske pripreme.

Kad je zetski gospodar potpisao svoj ugovor predaje Skadra, Drivosta i Satija, moglo mu se činiti, da je to jedini izlazak iz jedne inače bezizlazne situacije. Zetski gospodar je imao da se bori ne samo protiv Radiča Crnojevića nego protiv Turaka i protiv Sandalja Hranića. Prirodno je stoga, da se najprije htio riješiti najveće brige, a zatim pristupiti rješenju ostalih pitanja. Stvari su međutim dobile sasvim drukčiji izgled, kad se u jeseni 1402 god. prosula po zapadu vijest, da je Bajezid I, 28 jula, zarobljen od Tamerlana kod Angore. Sada nije više opstojala za zetske dinaste doskorašnja potreba mletačke prisutnosti u Skadru. Zato nije nikakvo čudo, da je prva misao Jurjeva sina Balše III i njegove ponosne majke išla za tim, da povrati pod zetsku vlast ove dragocjene krajeve.

Jedan kotorski korak odvrati ga međutim za neko vrijeme od zamisli mletačkog rata. Mladi napuljski kralj Ladislav stigao je u Zadar u augustu 1403 god., a njemu u susret pošao je Bosanac Hrvoje. Izaslanici primorskih gradova došli su u poklone pretendentu

na ugarsko prijestolje, a tom su prilikom primljeni od njega i Kotorani, kojima je Ladislav izdao, nesačuvanu, povlasticu, u kojoj im je svakako potvrdio iste teritorijalne granice, kakve su opstojale pod Dušanom, Urošem IV, Tvrtkom Kotromanićem i Jurjem Stracimirovićem.

Potvrda svetomiholjske metohije Kotoranima nije mogla s formalne strane vrijedati Balšu III, ali je bez sumnje izazvala njegovo neprijateljstvo prema Kotoranima. Grad sv. Tripuna nalazio se opet u velikoj stisci i opet je njegova deputacija stigla u novembru 1404 u Mletke, da Sinjoriji ponudi uslovnu predaju Kotora. Ali Sinjorija se pokaza još nepristupačnijom negoli ranijim prilikama (Ljubić 5, 48).

Kotoranima nije preostalo drugo, no da se obrate Dubrovčanima. Oba su grada imala da se brane od nastojanja zahumskog vojvode Sandalja Hranića. To je stvorilo podlogu za savezni ugovor, koji je u nacrtu sastavljen u novembru 1404 g., dakle u isto vrijeme, kad je kotorska deputacija boravila u Mlecima. Kotorani su, prema tome nacrtu, imali priskočiti u pomoć Dubrovčanima u slučaju rata sa Sandaljem, a pošto bude dobivena pobjeda, Dubrovčani će pomoći Kotorane protiv Balše III. Da se Balša drži na miru, trebalo je da mu Kotorani svake godine plate onoliko, koliko su i onako plaćali Sandalju, naime po hiljadu dukata. U nacrtu saveznog ugovora predviđen je i slučaj, da bi Balša opet krenuo protiv Kotorana. Kotorani su tada imali prijeći u ofenzivu, pustošiti zetsko primorje, zatvoriti svoj trg Balšinim ljudima i raspisati nagradu za onoga, koji bi ili ubio ili inače nagrdio Balšu (fare a coloro che vogliono guastare le nostre libertati et uxurpare el nostro dominio imponere tache cum promesse de dinari non de picola quantitade a chi occidissi et guastasse in persona: Jorga II, 106).

Sporazum se nije mogao postići, formalno, na takvoj osnovi. Ali nema sumnje, da je time postignuto onda i kasnije, da je Balša postupao obzirnije prema Kotoranima. Stvar se međutim opet stala kvariti, kad je Kotor, usprkos suprotnim dubrovačkim nagovaranjima, ponovo stupio u vezu s Ladislavom Napuljskim. U zbirci anžuvanskih isprava napuljskog arhiva nalazi se naime pod brojem 369 privilegija ovoga kralja od 30 marta 1408 (Jorga II, 115). To i nije jedina povelja napuljskog pretendenta: Gelcich (Biblioteca storica della Dalmazia br. 1) i Rački (Rad XXVI, 185) poznaju dvije Ladislavljeve povelje, jednu iz god. 1403, a drugu iz god. 1407.

Početkom 1405 god. buknuo je prvi skadarski rat. Stanoje Stanojević misli, da je iza leđa Balše III stajao njegov ujak Stefan Lazarević (Die Biographie Stefan Lazarević's u Archivu für slav. Philol. XVIII, 434). Despot je naime boravio u Zeti u novembru 1404, a u januaru 1405 došlo je do ustanka protiv Mlečana u Skadru (Ljubić 5, 47, 49 i 51). Radonić čak misli, da je ovom prilikom cijela sjeverna Arbanija dospjela u Balšine ruke (Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača u Arch. für slav. Philol. XIX, 402).

Sada je Mlecima doista moglo biti do toga, da im Kotorani priteku u pomoć i da privuku k sebi, koliko budu uzmogli, Balšinih sila. No baš kad je trebalo zapodjenuti ozbiljne pregovore, javi se u Mlecima izaslanstvo bosanskoga kralja Tvrtka II i vojvode Hrvoja (Ljubić 5, 63). I Sandalj poruči u Mletke, da je spreman vojevati protiv Balše, ako mu Sinjorija dopusti, da uzme za nagradu Ulcinj, Bar i Budvu (Ljubić 5, 63—4). Ovom prilikom isticao je zahumski vojvoda prvi put svoje pretenzije na Kotor (Ljubić 5, 80—1). Njegova teritorija se prostirala u ono vrijeme na krajeve, koji nisu bili daleko od neposrednog kotorskog zaleđa. Onogošt ili Nikšić, prolazište kotorskih karavana za Podunavlje, bio je u njegovim rukama (Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 405).

Situacija je za Sinjoriju oko svršetka god. 1408 bila veoma delikatna. Teški su se pregovori vodili s Ladislavom Napuljskim u predmetu dalmatinskih gradova. A na političkom nebu živo je sijevalo s turske strane. Srbija je bila u plamenu bratskih nesuglasica. Sigismundova je vojska ušla duboko u Bosnu. Nikakvo čudo, da je u tim prilikama Sinjorija težila ozbiljno za tim, da likvidira već i onako tegotan rat s Balšom.

U mirovnom je ugovoru Balši dosuđena cijela metohija sv. Mihajla, dakle teritorija, kojom Sinjorija nije imala prava da raspolaže na svoju ruku. Pitanje je sada, kako su na to reagirali Kotorani. Za njih je taj ugovor mogao da znači samo jedno: pošto su kroz cijelo ratno vrijeme vjerno stajali uz Sinjoriju i svakako nastojali da prave smetnje Balši, prepuštala ih je Sinjorija, samo da ima slobodne ruke u dalmatinskom pitanju, osveti Balšinih četa i obećavala je čak samome Balši, da ne samo neće stati na put njegovu pohodu protiv Kotora, nego će mu biti na pomoć u njegovim nastojanjima oko metohije sv. Mihajla.

Posljedice toga ugovora mogu se utvrditi već malo mjeseci kasnije — u maju 1409 javlja se opet pred Sinjorijom kotorsko izaslanstvo: Kotorani su izvijestili Serenisimu, da Balša nije iskren, nego da pripravlja novi rat. U tom novom ratu nuđali su Kotorani svoju pomoć i tražili su u zamjenu, da im Sinjorija prizna pravo na svetomiholjsku metohiju, a oni će joj svake godine plaćati po hiljadu dukata (Ljubić 5, 165—6 i 170).

Ponovni vapaj za pomoć s kotorske strane odjeknuo je u mletačkom senatu tačno godinu dana kasnije (Ljubić 6, 91). U februaru 1411 imalo je čak doći do formalnog ugovora predaje između Sinjorije i Kotora, ali je Sandalj sve spriječio svojim protestom (Ljubić 6, 140 i 149—154). Kad je Sinjorija pokušala da posreduje između Kotorana i Sandaljevih izaslanika, pokazaše se prvi uvrijeđeni: Kotor je tražio sporazum s Venecijom, ali nije trebao njezino posredovanje (Ljubić 6, 158 i 170).

Malo poslije toga dođe do preokreta. U decembru 1411 bavi se dubrovački senat pitanjem, da otpremi lađu, koja je imala dovesti Sandalju njegovu zaručnicu, Balšinu majku Jelenu (Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 420). Vjenčanje je imalo za posljedicu zetsko-zahumski savez i Sandaljevu intervenciju kod Sinjorije za reviziju mirovnog ugovora od 1408 god. Balša je sada dobio Budvu i Ulcinj i godišnju proviziju od hiljadu dukata (Ljubić 7, 24—8). Ugovor je potpisan u Mlecima 26 novembra 1412 i ratificiran s Balšine strane 30 januara 1413 (Ljubić 7, 68—70), ali je prije toga došlo do ponovnog neprijateljstva između Sandalja Hranića i Kotorana.

Već u januaru 1412 nastoje Kotorani da postignu dubrovačku preporuku kod kralja Sigismunda. U augustu je Sandalj pustošio gradsku okolinu. Zahumske i zetske čete pokušale su da zauzmu Kotor, ali su suzbijene. Kotorani su se međutim nalazili u tolikoj stisci, da im nije drugo ostalo, nego pristati i na najteži mir. Sandalju je ustupljena carina od soli, a Kotorani su se obavezali, da će mu platiti naknadu za ratne troškove u iznosu od dvanaest hiljada dukata. Kao jamci za tu isplatu morala su ići Sandalju četiri kotorska vlastelina (Ljubić 7, 152: kotorska pretstavka od 5 juna 1414). Preko devet godina čamiće oni s okovima na nogama i na rukama u Sandaljevu zatvoru (Ljubić 8, 88). Sandaljev carinik boravio je neprekidno pred gradskim vratima, a u gradu je Sandalj imao svoju kuću.

Zahumski vojvoda nije mogao načiniti Kotoranima većeg zla, nego im ga je ovom prilikom načinio. Bosanski nemiri, turske prijetnje, Sigismundovo ratovanje protiv Hrvoja, komplikacije, koje su nastale poslije smrti Pavla Radenovića — ispunjaju iduće godine. Međutim je Venecija lagano i sigurno izvršivala svoj politički program osvojenja istočne jadranske obale. Počelo se s ugovorom od 9 jula 1409. Oprezno i lukavo išlo se od etape do etape.

Ratovanje između Petra, odnosno Radoslava Pavlovića s jedne strane i Sandalja Hranića s druge vodi se s promjenljivom srećom sve do god. 1421, a nije isključeno, sudeći po nekim kasnijim kotorskim izjavama, da su Kotorani svojski pomogli povećavanju Sandaljevih neprilika. Početkom 1417 god. prodrli su Trebinjci sve do samih Konavala i do Dračevice u blizini Herceg Novog. Sandaljeva je stvar stajala iduće godine tako slabo, da mu je sada bila od prijeke potrebe Balšina pomoć. Tako je Zeta bila zabavljena teškim ratom sve do predvečerja velikog razračunavanja sa Sinjorijom (Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 432—4).

Takvo je razračunavanje pretstojalo sa dvije strane. S jedne strane se veoma dobro očekivalo, da će kralj Sigismund prije ili kasnije zagaziti u rat protiv Sinjorije zbog dalmatinskih gradova. A jednaki se rat Balše protiv Venecije sigurno očekivao za isto dogovoreno vrijeme. Zetske su aspiracije išle, to je znao cijeli svijet, u pravcu prema Skadru i prema Kotoru.

O blizini ratnih operacija svjedočile su Balšine pripreme. Mletački trgovci, koji su pratili svoju robu po karavanskim cestama, žalili su se sve više radi smetnja sa strane zetskih vlasti. U Skadru pak i u Drivostu, koji su opet bili u mletačkim rukama, mogao se jasno opažati, jednako kao i god. 1404, podzemni rad Balšinih emisara. Suprotna agitacija mletačkih i Balšinih povjerenika izlazila je na vidjelo u pograničnim turskim provincijama. Osmanlijski namjesnici u Skoplju i u Bitolju dobivali su najlaskavije poruke s jedne i s druge strane. Balša je otvoreno isticao, da bi sto puta radije pristao uz sultana negoli uz lakomu Sinjoriju. Mlečići bijahu opet obilni novčanim obećanjima. Zetski i arbanaski velikaši salijetani su pozivima, da Balši uskrate posluh i da se dignu protiv njega. Mlečani nisu prezali ni od toga, da Balši rade o glavi. U mletačkom senatu vodila se debata o tome, da Balšin doglavnik Stefan de Maramonte bude zadobiven za to, da Balšu preda Sinjoriji živa ili mrtva. Za nagradu je Stefan imao da primi,

po traženju nekoliko senatora, ne samo cijeli kraj do Bojane s Ulcinjem, Barom i Budvom, nego i novčanu nagradu od osam hiljada dukata (Glasnik XII, 387: debeant reducere Stefanum Maremonte, attinentem dicti Balse, quod det dictum Balsam in manibus nostri dominii, aut faciat ipsum mori, promittendo dominium Dulcigni, Antibari, Budue et aliorum locorum ... Boiana citra, et alterius ducatos quatuor milia. Si autem non videretur posse obtinere dictam intentionem, debeant dare taleam ducatorum octo millium dicto Balse).

Sve su te pojedinosti držane doduše u najvećoj tajni, ali nema sumnje, da je ratna opasnost bila dobro poznata i Dubrovčanima i Kotoranima. I sve svjedoči za to, da su se Dubrovčani držali, ako ne javno, a ono potajno, Balšine strane. Prodavali bi zetske proizvode na dubrovačkom trgu i kupovali bi, kad su to htjeli, za razmjerno jeftin novac u Dubrovniku sve, što im je trebalo za ratovanje. Balšine aspiracije na Kotor nisu doduše u posljednje vrijeme izlazile na vidjelo, ali je cijeli svijet dobro znao, da opstoje. Bude li on izašao kao pobjednik iz rata sa Sinjorijom, moglo se pouzdano računati s time, da će Kotorane držati u stalnom strahu i da će oni zbog toga biti upućeni na dubrovačku zaštitu. A pogotovu je Balšina pobjeda mogla biti od presudne važnosti za uspjeh rata o dalmatinskim gradovima, što ga je kralj Sigismund revnosno pripravljao za proljeće 1420 god. A nije moglo biti sumnje, da bi Sigismund, u slučaju pobjede, imao sto razloga, da nagradi vjernost Dubrovčana prema sebi i ugarsko-hrvatskom vrhovništvu.

Ako su Dubrovčani imali svojih razloga, da se nadaju uspjehu mletačkih protivnika, stvar je stajala baš obrnuto, kad su dolazili u pitanje kotorski interesi. Za Kotorane je Serenisima bila gotovo sedamdeset godina doduše neaktivni, ali pored sve neaktivnosti dragocjeni prijatelj. U nekoliko navrata bijaše Kotoranima pošlo za rukom, da se odbrane od neprijatelja pozivajući se na problematičnu pomoć republike sv. Marka. Da taj toliko korisni politički faktor bude potisnut sa svojeg dotadašnjeg položaja, nije moglo stajati u interesu samih Kotorana.

Politička opreznost tražila je međutim i od Kotorana i od Dubrovčana, da ne izađu na javu sa svojim sklonostima i antipatijama. Zato je njihovo držanje kroz cijelo rečeno vrijeme veoma obzirno. Kao primorski gradovi, koji su imali svaki dan da brane

svoju nezavisnost od zagorskih napadača, vladali su se i Kotor i Dubrovnik kao da su zadojeni istim željama, istim političkim težnjama: da štite jedan drugog i da žive u najvećoj slozi i ljubavi. Uistinu su njihove želje išle dijametralnim pravcima. Ali mi bismo pogriješili, kad bismo tim težnjama pridavali preisključivi značaj. U Dubrovniku i u Kotoru bilo je različnih političkih mišljenja. A osobito je u Kotoru bilo dosta ljudi, koji su smatrali, da je najbolje čekati i vidjeti, kakav tok će zauzeti doskorašnji događaji. Kasnije će mletački sindik Giustiniani naglasiti, da je u Kotoru, god. 1419, bilo dosta Sigismundovih pristalica i da je još uvijek bilo nekoliko njih, koji su polagali svoje nade u Ladislava Napuljskog.

Balša se pripravljao za rat već u septembru 1418. U ovo vrijeme upravi on naime molbu dubrovačkoj vladi, da mu ustupi oružja i posudi nekoliko lađa za prijevoz životnih namirnica. Oba su traženja odbivena (Jorga II, 164: 18 augusta i 20 septembra). I oružje i žito bili su Dubrovčani pripravni da ustupe Balši šest mjeseci kasnije (Jorga II, 169: 13 marta 1419), što se bez druge može smatrati kao jasan znak, da je situacija krenula odlučnim pravcem.

Gotovo u isto vrijeme obratili su se Kotorani Sinjoriji i ponudili svoju uslovnu predaju, ali dobiše odgovor, da vrijeme nije zgodno za takav pothvat. U mletačkom odgovoru došlo je međutim do izraza očekivanje, da nije daleko trenutak, kad će se moći »pomoću Isusa Krista pristupiti poslu, koji će biti Republici za čast a Kotoranima za radost« (Glasnik XII, 215—6: nam per gratiam Jesu Christi presto .... poterimus attendere ad ea, que erunt cum honore nostro et contentamento suo).

U aprilu 1419 krene Balša protiv Drivosta. Zapovjednik toga dobro utvrđenog, ali vojskom slabo oskrbljenoga grada popusti nenadano brzo svježem zetskom nasrtu. Osokoljen tim uspjehom, htio je Balša da napadne na Skadar, čije se stanovništvo već počelo kolebati. Mlečani bijahu u velikoj brizi, jer se očekivala ofenziva kralja Sigismunda u Furlaniji. Otpremiti u Arbaniju i najmanju četu činilo se Sinjoriji neoprezno. U tim prilikama bila im je dvostruko dragocjena vjerojatnost kotorske pomoći. Ali ni Kotorani nisu htjeli da se previše izlažu, jer su dobro znali, što ih čeka u slučaju mletačkog poraza.

U svojoj neodlučnosti Kotorani se ograničiše na dva oprezna koraka. Zamoliše Dubrovčane za poveći zajam. Kad je zajam do-

biven, usve 600 perpera, zamoliše opet Dubrovčane, da im budu pri ruci u pregovorima s Luštičanima. Luštica je, kako znamo, bila sastavni dio svetomiholjske metohije. Sporazum, koji je postignut, 19 augusta 1419, između Kotorana i Luštičana (Gelcich, La Zedda e la dinastia dei Balšidi 310) sadržavao je po svoj prilici klauzulu, da će se Luštičani držati neutralno u ratu, koji je bio započeo, i da neće ništa uraditi na zlo Kotoranima.

Ako je već ovaj prvi korak išao za tim, da oslabi veze između Balše III i Luštičana, imali su mnogo krupniji značaj pregovori, koji su se baš onda vodili neslužbeno između braće Drago i zetskih velikaša Alekse i Jurja Jurasa ili Đuraševića.

Porodica Drago bijaše već od rana poznata zbog svojih zetskih veza, pa se dobro znalo za njezine članove, da vode pokatkada politiku, koja se nije uvijek slagala sa službenim koncepcijama kotorske gradske uprave. Zato su se Kotorani uvijek mogli izgovarati, da braća Drago rade sasvim na svoju ruku i na svoju odgovornost.

To službeno neznanje nije međutim stalo na put novome kotorskom izaslanstvu, koje je s pozivom na uspjehe postignute kod braće Đuraševića opet zamolilo Sinjoriju, da primi Kotor pod svoju zaštitu. Braća Juras ili Đuraševići držali su kao Balšini vazali dosta znatnu teritoriju poviše Budve i Paštrovića. Ako su doista pristali na kotorsku ponudu, moglo se od njih očekivati, da će odvratiti Balšu od energičnog nastavljanja svoje uspješno započete ofenzive.

Premda su Kotorani ovaj put pristupili Sinjoriji s dosta primamljivim argumentima, glasio je mletački odgovor još uvijek odgodno, ali nije, kao prvašnji odgovori, zatvarao put daljim nadama. »Blagodarimo«, poručila je Sinjorija, »kotorskoj općini za njezinu dobru namjeru. Mi joj savjetujemo, neka samo ustraje u svom dobrom raspoloženju, a već će doći vrijeme ... da je obavijestimo o svojim odlukama« (Glasnik XII, 390: et regratiamur dictae communitati de eorum bona intentione, sed potest ... dictam communitatem nostra parte hortari, ut velit perseverare in hac sua bona voluntate, et dicere, quod disposuimus ... eos informare de intentione nostra).

Doista je prema kraju god. 1419 donesena kotorskom vijeću umoljenih poruka iz Mletaka, da je Sinjorija spremna primiti Kotor i njegovu okolinu pod mletačku vrhovnu zaštitu.

V.

Mletački povjerenici u Kotoru. — Misija Antona de Puctija. — Kotorska oklijevanja. — Pregovaranja Ivana de Luxije. — Ugovor o predaji. — Sandaljeva ponuda. — Predaja Kotora Veneciji.

Balša bijaše bolestan. Dubrovačko veliko vijeće otpremilo mu je, 5 januara 1420, liječnika Ivana Ankonskog (Jorga II, 180: magister Joannes de Anchona ziruicus). Kotoranima se pak poručivalo iz Dubrovnika, neka ne slušaju mletačkih nagovaranja, jer će Dubrovčani braniti Kotorane, kad bi Balša njima radio na štetu. Kasnije, kad su pozvani na odgovornost sa strane Sinjorije radi svojih represalija protiv Kotorana, navešće Dubrovčani za svoje opravdanje, da su Kotorani isposudili od njih 600 perpera, da su dubrovački trgovci orobljeni od Balše radi dubrovačkog prijateljstva prema Kotoranima i da su Kotorani posve zaboravili ta dobročinstva (Jorga II, 199: 19 juna 1421).

No, ako su poslije pripisivali samim Kotoranima njihovo kasnije držanje, u onom trenutku, polovinom januara 1420 god., mislilo se o tome u Dubrovniku sasvim drukčije. Nisu to bili Kotorani, koji su težili za mletačkim vrhovništvom, tvrdili su Dubrovčani, nego se s mletačke strane vodi živa agitacija protiv Balše (Jorga II, 180: dopis upravljen kralju Sigismundu 15 januara 1420). Ta tvrdnja neće valjada biti posve neosnovana: Mlečići su imali u Kotoru u onom očajnom trenutku dvostrukog rata sa Sigismundom i s Balšom III svoje političke povjerenike. Osim braće Drago, koji su vodili posve na svoju ruku političku agitaciju iza leđa Balšine vojske, bio je veoma aktivan u mletačkom interesu jedan dosta imućan trgovac: Marin Druško.

Zanimljivo je u tim prilikama utvrditi, da je na mletačku izjavu, da je Sinjorija spremna primiti Kotor pod mletačko vrhovništvo, odgovoreno s kotorske strane tek nekoliko mjeseci kasnije. Istom 2 februara 1420, o predvečerju sv. Tripuna, okupiše se naime najprije malo, a zatim veliko vijeće, da odluče o otpremanju kotorskog punomoćnika za sklapanje ugovora o predaji Kotora Serenisimi.

Nije teško pogoditi, zašto su Kotorani toliko oklijevali u tom presudnom poslu. Svakako su vršile svoj učinak dubrovačke prestavke. A Balšina bolest oslabila je vjerojatnost življe akcije sa zetske strane. A opet je neposredno prijetila Sigismundova ofenziva u sjevernoj Italiji. Moguće je također, da su Kotorani osjećali

nek'u unutrašnju potrebu, da se u tom odlučnom trenutku uteku svome nebeskom zaštitniku. Moguće je i to, da je odluka gradskih vijeća lakše mogla ostati nezapažena, kad bi se zborovanje vršilo usred velikih svečanosti u počast sv. Tripuna.

Tripunj dan značio je za Kotorane ne samo svetkovinu gradskog zaštitnika nego u isto vrijeme godišnjicu najslavnije epizode kotorske prošlosti. Prije sv. Tripuna svetkovali su Kotorani sv. Jurja. Izbori za gradske vlasti vršili su se, sve do pada Sinjorije, svake godine o Đurđevu danu. Promjena zaštitnog sveca izvršila se, veli gradska tradicija, god. 809, kad su preneseni iz Carigrada u Kotor smrtni ostaci sv. Tripuna svakako po naređenju i crkvene i svjetovne vlasti. Da je ta translacija imala ne samo religiozni nego i politički značaj, dalo bi se izvesti iz okolnosti, da ista tradicija veže prijenos sv. Tripuna uz osnivanje kotorske mornarice. Sva je prilika, da je Kotor podignut na stepen ratnoga pristaništa istočne carevine u jadranskim vodama nakon toga, što su za Vizantiju izgubljene i Ravena i Venecija. I značaj grada zaslužio je onda to odlikovanje. Kotorski manastir u Carigradu bio je naime kroz IX vijek umni rasadnik, koji je snabdijevao cijelu Dalmaciju odličnim crkvenim poglavicama ili vizantijskim agentima. Dolazak vizantijske helandije, predaja svetačkih ostataka, osnivanje mornarice svetkovali su se svake godine tri dana prije i tri dana poslije 3 februara javnim igrama, pjesmama i zajedničkom gozbom, čije se pojedinosti frapantno podudaraju sa sličnim svečanostima mediteranskih varoši, a osobito stare Grčke. 2 februara 1420 išli su po svoj prilici po jedan vlastelin i jedan građanin iza svečevih moći u dugoj povorci do katedrale, kako je to bilo određeno odlukom velikog vijeća od 17 januara 1417. A dan ranije predala bi se — mi doduše ne znamo, da li već onda ili tek u XVI vijeku — izvršna vlast u gradu i u okolini oružanim odredima kotorske mornarice, kojima su se ovom prilikom povjeravali ključi gradskih vrata i ujedno ključi gradskih zatvora.

Toga istog dana sakupi se na poziv velikog zvona s katedrale u općinskoj kancelariji »iuxta lugiam et viam publicam« na tajno zasjedanje najprije malo, a zatim veliko vijeće uz učestvovanje gradskih sudaca Nikole Bolice i Ivana Tripova Buće, auditora Pavla Buće i zakletog notara kotorske općine Pavla ser Vanis de Abrianis de Monte Elbaro te odlučiše, da pošlju u Mletke »mudrog i opreznog čovjeka Antona Puctii de Actis de sancto Genesio«, da

kao kotorski izaslanik pregovara u Mlecima o predaji Kotora Mletačkoj Republici (Ljubić 8, 7—8; Glasnik XIII, 9—13).

Anton de Puctii nije išao sam. Po svoj prilici je sve za putovanje već bilo spremljeno od već spomenutog Marina Druška. Kad su naime preko Trojice i Mrčevca dospjeli čamcem prema suprotnoj luštičkoj obali, čekala je pred Rosama mletačka galija, koja ih je smjesta odvela u Mletke, gdje su obojica, Anton Puctii i Marin Druško primljeni, 7 marta 1420, u svečanoj audijenciji pred Sinjorijom.

Na njihovu izjavu, da je Kotor pripravan podložiti se Sinjoriji, odluči mletačko veliko vijeće sa 94 protiv 18 glasova, da prihvati kotorsku ponudu. Po uzoru ugovora sklopljenih s drugim gradovima istočne jadranske obale sastavljen je zatim, 15 marta, formalan ugovor predaje Kotora Serenisimi sa strane notara »imperiali auctoritate« Đakoma Michielija. Ugovor je zatim potpisan, 16 marta, od Albana Badoera i Marina Rossija za Sinjoriju i od Antona Puctija za kotorsku općinu. Potkapetan Jadranskog Mora Marko Bembo dobio je zatim nalog, da primi na galiju, koja je išla u Skadar, Antona Puctija i kasnije mnogo spominjenog Ivana de Luxiju. Ovaj je imao da primi Kotor pod vlast Sinjorije, da prihvati zakletvu vjernosti Kotorana i stanovnika kotorske okoline i da na mjesto zastave sv. Tripuna razapne zastavu sv. Marka.

Galija je stigla pred Kotor koncem mjeseca, a već sutradan, 1 aprila, održana je sjednica malog i zatim velikog vijeća. Ovoj posljednjoj sjednici prisustvovala su sto i dva vijećnika.

Anton Puctii iznese pred sakupljenim vijećnicima ugovor, što ga bješe potpisao u Mlecima. U njemu bijahu sadržane ove odredbe: kotorski gradski dug imao je da bude podmiren iz redovnih gradskih prihoda, pošto bi se metnula na stranu plata gradskoga kneza, zapovjednika gradske tvrđave i drugih lica, kojima su bili povjereni nadzor i odbrana grada (deputati castri). Tek poslije toga svake će se godine odvojiti iznos od hiljadu dukata do konačnog podmirenja kotorskog gradskog duga, što će ga preuzeti mletačka vlada u iznosu od 6000 dukata. Zatim će doći na red plate gradskih činovnika, a preostatak će se upotrebiti za dalje podmirenje gradskog duga i za ostale gradske potrebe. Gradski statut s njegovim dopunama i drugi gradski zakoni ostaće dalje na snazi. Osim toga su se Mlečići obavezali, da će povratiti pod vlast kotorske općine, čim dođu u njihove ruke, sve krajeve nepravedno (tirannice) oduzete Kotoranima od njihovih neprijatelja.

Pošto su tako saslušali Antona Puctija, odlučiše kotorski gradski vijećnici gotovo jednoglasno (non obstantibus aliquibus balottis modicis in contrarium inventis) »u imenu Gospodina Isusa Krista i svetog Tripuna, mučenika i zaštitnika ovoga grada«, da se ima sastaviti odbor od dvanaest ljudi, koji će s vladom i s malim ili tajnim vijećem raspolagati tolikom vlašću, silom, odlukom i tolikim sudskim punomoćjima (bailia) u lakim i u teškim općinskim poslovima (factiones), koliko cijela kotorska općina i svi skupa njezini građani i seljaci, tako da svi budu za sva vremena obavezani na sve, što ova dvanaestorica nađe za zgodno da odredi i zaključi. U taj su odbor izabrani »plemeniti i oprezni ljudi« Drago Drago pok. Luke, Mihajlo Pelegrina, Nikola Marinov Buća, Mato Bizanti, Mato Palma, Nikola de Glavatis, Marin Pachi, Tripo Mihajlov Buća, Ivan Lukin Drago, Ivan Tahov de Biste, Alojzije Nikolin Bolica i Drago Drago pok. Marka.

Jasno je, da Kotorani nisu bili zadovoljni s ugovorom, što ga je u njihovo ime potpisao Anton de Puctii. Odbor je stoga odlučio, da zatraži od Sinjorije, neka pristane na dva dalja uslova. U prvom redu imala se Sinjorija obavezati, ne bude li mogla ili htjela čuvati Kotor pod svojim okriljem, da ga neće ustupiti kojemu drugom teritorijalnom gospodaru, nego da će ga povratiti u onu istu slobodu, u kojoj se nalazio, kad je dobrovoljno pristao, da se podloži Sinjoriji (et si dicta Eccellentissima Dominatio Venetiarum nollet alique tempore dictam civitatem, castrum, comitatum et districtum Cathari cum hominibus et personis tam nobilibus quam cuiuscumque conditionis sub dictae Dominationis umbra tenere, eandem Cathari civitatem, castrum, comitatum et districtum cum omnibus superius dictis alicui Dominio vel Domino non obligavit vel submittet, imo et potius quam alicui de eis facere aliquam obligationem, quandem civitatem in eandem libertatem, cum qua sub umbra dictae Dominationis se supposuit et submisit, reducere procurabit, ac faciet cum effectu). Osi mtoga imala je Sinjorija da preuzme cijeli kotorski dug, dakle ne samo u iznosu od 6000 nego od 10.000 dukata.

Nema sumnje, da su Kotorani u onom trenutku mislili na to, što im se bilo dogodilo god. 1382, kad je grad povraćen ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu I. Slična je situacija bila i početkom god. 1420. U Furlaniji se spremala ista velika ofenziva protiv Mletaka, koja je četrdeset godina ranije tako lijepo uspjela samom Ljudevitu I. Ako kralj Sigismund doista iznese pobjedu, mogli

su Kotorani očekivati od njega, da će biti dovedeni pred njegov sud isto tako kako su bili dovedeni, četrdeset godina ranije, pred sud Ljudevita I. Jer, mi ne smijemo zaboraviti, da se kotorski savez s Dubrovčanima, pa bio on zaključen formalnim, svečanim ugovorom ili samo usmenom ili neformalnom pismenom obavezom, tumačio kao pristajanje Kotorana uz ugarsko-hrvatskog kralja. A to je mišljenje bilo u tolikoj mjeri prihvaćeno sa same kotorske strane, da je baš god. 1419, u isto vrijeme, kad je Luštica sklopila sporazum s Kotoranima, kovan u kotorskoj kovačnici novac, koji se nalazi u zbirci prof. Rešetara i koji nosi na naličju sliku s natpisom kralja Sigismunda.

Da je doista opstojala, god. 1420, »ugarska« stranka u Kotoru, za to ima dosta znakova. Sam kasniji sindik Giustiniani navodi u svome izvještaju od god. 1553 (Ljubić Comm. II, 237—247), kako je u odlučnoj sjednici, kad je imalo da se definitivno odredi, hoće li Kotor svakako pripadati Mletačkoj Republici, pao prijedlog u prilog kralja Sigismunda. Prijedlog nije bio dovoljno zastupan, ali — tvrdi Giustiniani — nema sumnje, da je kralj Sigismund imao u Kotoru nekoliko pristalica.

Ova je Sigismundova stranka bila čak tako jaka, da je ne samo izradila odgodu predaje Kotora Sinjoriji nego je po svoj prilici podržavala tajnih veza s Dubrovnikom, jer su Dubrovčani, kako ćemo jasno vidjeti kasnije, vjerojatno posredovanjem nekih porodica, koje su se tokom prošlih godina bile doselile iz Kotora u Dubrovnik, veoma dobro bili obaviješteni o svemu, što se u Kotoru radilo.

Čvor kotorske odluke stajao je u pitanju svetomiholjske metohije. Sva je prilika, da se s dubrovačke strane mislilo, prilikom ranije spomenutog ugovora s Luštičanima, kako bi mogli posredovati između Balše i Kotorana na taj način, da Balša ostavi Kotoranima Prevlaku i da u zamjenu dobije kotorsku pomoć za rat oko Skadra. Pomisao bi se valjada i dala ostvariti u tom pravcu, da nije bilo u Kotoru ne samo mletačkih agenata nego i pojedinih građana, koji su očekivali dosta jaku ekonomsku korist od privilegija, koje bi za svoje usluge mogli dobiti na mletačkom trgu.

Stajale stvari kako mu drago, nema sumnje, da je mletački povjerenik, vješti Ivan de Luxia, razmjerno brzo bio načistu, na kakav način bi se mogla ukloniti kotorska oklijevanja. Sam dužd Toma Mocenigo upravio mu je naime ovu poruku: »Ivane, primismo

od tebe pismo, u kojemu nam jasno i razgovijetno javljaš sve, što si učinio i dovršio u Kotoru, kako je ona općina tebi odgovorila ugodno i povoljno i kako si se sporazumio s njezinim sindikom i izaslanikom (Anton de Puctii), koji nam je predao grad, tvrđavu, cijelu zemlju i oblast kotorsku. Za revnost Kotorana prema našoj vlasti nalažemo ti, da odmah, pošto primiš ovo pismo, pođeš pred poštovanog i odličnog kneza, pred suce i pred članove malog i velikog vijeća i posebnog odbora i da ih zgodnim i učtivim riječima obavijestiš, kako si primio naš odgovor. Javićeš im, da je naše gospodstvo našlo za zgodno, da se po želji Kotorana odlaže podizanje znakova sv. Marka, dok ne budu spremljeni i vino i žito (donec recolligent vinum et bladum). U međuvremenu smatraćemo ih svojim milim podanicima (subditi) i pružićemo im najobilniju zaštitu. A što pak traže za slučaj našeg mirovnog ugovora s ugarskim kraljem ili s kojim drugim vladarom, da im nikako iz svoje odluke ne ustupimo Kotor, nego da ga povratimo u prvašnju slobodu, javi im, da za takvo traženje ne treba odgovora, jer ih primismo kao svoje ljude, pa ćemo ih braniti s Božjom pomoću protiv svakog neprijatelja. Ali da se smire, neka im bude onako, kako oni traže. A što se tiče posljednje tačke njihova traženja, da preuzmemo dug njihov do iznosa od deset, a ne šest hiljada dukata, spremni smo da im budemo po volji, dosljedni svojim dosadašnjim običajima. Razumjesmo i to, što nam javljaš o nastojanjima gosp. Draga Draga oko braće Aleksa i Jurja Jurasa, zetskih velikaša. Izjavi im našu blagodarnost i obavijesti nas tačno i savjesno o svemu, što budeš uradio« (Glasnik XIII, 17—8).

Iznos od deset hiljada dukata imao je da služi za otkup Kotorana, koji su čamili u okovima Sandalja Hranića.

Iz ovoga pisma vidimo, da ne možemo jasnije, kako su pristalice kralja Sigismunda, ne osjećajući se dovoljno jakima, da otvoreno nastupaju protiv mletačke stranke, — nama nije teško pogoditi razlog za to, kad držimo u pameti, da je ovakva oprečnost Kotorana prema Mlecima god. 1379 imala za posljedicu potsadu grada i spaljivanje kotorskih najuglednijih kuća, — nastojali na svaki način, da odugovlače cijelo pitanje, ne bi li u međuvremenu stigla kakva vijest o Sigismundovim pobjedama.

Za Mlečiće je sada bilo jasno, da moraju stati na put svim ovim odgodnim argumentima, jer im je inače prijetila opasnost

gubitka Skadra i svih njihovih položaja u sjevernoj Arbaniji. Zato su oni odmah dali napisati novi ugovor o predaji, koji je sastojao od ovih tačaka:

1) Mletačka Republika neće nikada iz svoje pobude otkinuti od svoje vrhovne vlasti ni grad ni srez kotorski. Ne bude li pak htjela ili mogla čuvati ih pod svojom zaštitom, povratiće ih u onu istu slobodu, koju su imali, kad su se dobrovoljno podložili Sinjoriji.

2) Statut i ostale pravne uredbe (ordinamenta) kotorske općine imali su ostati na snazi (observentur) i pod mletačkim vlastima.

3) Zemlje nepravedno (tirannice) oduzete Kotoranima, — pod tim nazivom zamišljena je svetomiholjska metohija, — imale su im biti povraćene, čim bi došle pod mletačku vlast.

4) Od prihoda, carine od soli (gabellae) i od drugih carina (datii) imale su se najprije podmiriti plate gradskoga kneza, zapovjednika gradske tvrđave i drugih namještenika te tvrđave. Poslije toga imale su doći na red plate općinskih činovnika i troškovi oko javnih radova, popravljanja gradskih zidina i drugih gradskih potreba.

5) Od preostalog novca (quae superabundabit) imalo se odvojiti svake godine po 1000 dukata za podmiru gradskog duga.

Taj brzo sastavljeni ugovor potpisan je na to u najvećoj tajni. A 13 maja 1420 položili su novoizabrani pretstavnici gradske vlade, — nije isključeno, da su izbori za novu vladu veoma energično forsirani sa strane mletačkih agenata, — zakletvu vjernosti Sinjoriji u ruke mletačkog punomoćnika Ivana de Luxije u općinskoj kancelariji »iuxta lugiam et viam publicam«.

Ovo naglo sastavljanje ugovora o predaji, koji je predložen hitnom odobrenju novoizabrane vlade, — izbori za gradske vlasti vršili su se naime svake godine 23 aprila, — a da nije za to pitan odbor dvanaestorice (o sastanku toga odbora u svrhu odobravanja tako važnog ugovora nema u izvorima ni najmanjeg pomena) — sve nam to sluti na prepad sa strane mletačkih pristalica.

Situacija je nosila u sebi dosta povoda za uznemirenje. Sinjorija nije naime bila kadra da pomogne Kotoranima u slučaju, kad bi neprijatelj navalio na njih, a već se s dubrovačke strane nastojalo, da se Kotoranima spremaju smetnje. Tu se naime veoma pažljivo vrebalo na sve, što se radi u Kotoru. Anton de Puctii bijaše jedva stigao u Kotor iz Mletaka, jedva je bilo došlo do prvih sjednica

gradskih vijeća, a Dubrovčani su brzo javljali Sandalju Hraniću, kako se mnogo govori o nekim novotarijama u pogledu Kotora i kako Kotorani izbjegavaju svaki odgovor, kad se za to pitaju (ut notificent novum quod dictum est de Catharo nunc, videlicet quod se dederint Venetiis, et quod non dicant hoc novum affirmative: Jorga II, 181).

Zahumski vojvoda nije htio da propusti ovu priliku. Brzo je otpremio svoje izaslanstvo u Mletke i nudio je Republici svoju pomoć protiv Balše. Kao naknadu je tražio, da se Serenisima odreče svih svojih pretenzija na Kotor.

Sandaljeva ponuda nije se mogla uzeti ozbiljno u trenutku, kad je izrečena. Zahumski vojvoda nalazio se već petu godinu u borbi sa svojim susjedima. A ta je borba bila osobito žestoka baš poslije smrti Petra Pavlovića, otkad je Travunija došla pod vlast mlađeg sina Pavla Radenovića, Radoslava. Početkom 1420 godine bio je već nadomaku rat između Sandalja i bosanskog kralja Stjepana Ostojića, a već se govorilo, da će u tom ratu učestvovati Turci na Sandaljevoj strani. Teški je nemir vladao u ovim krajevima baš u vrijeme dubrovačkih poruka. Stoga nije nikakvo čudo, da Sinjorija nije reagirala na Sandaljeve poruke, kao što nije reagirala na ponude bosanskoga kralja (Aleksa Ivić »Radoslav Pavlović« u Letopisu Matice Srpske knj. 245, str. 14—21).

Situacija se u gornjoj Italiji medutim povoljno razvijala za Mlečane, pa je stoga naređeno zapovjedniku Jadranskog Mora, neka sa svojom galijom zaplovi u Trogir, Split i Skadar.

U instrukcijama, koje su mu izručene pri odlasku iz Mletaka, sadržan je nalog, da se nemaju dalje nastaviti pregovori s Balšom, ako su uopće započeti. Samo u jednom slučaju moglo se dalje pregovarati sa zetskim dinastom: ako on pristane na povratak Drivosta, što ga je još uvijek držao u svojim rukama. Putem do Skadra imao je kapetan Jadranskog Mora da svrne u Kotor i da se dogovori s tamošnjim građanima o načinu, kako bi se najuspješnije nastavilo ratovanje s Balšom (Glasnik XIII, 21—3).

Kako se vidi iz svega toga, Sinjorija se sada osjećala veoma jakom poslije svojih uspjeha u Furlaniji i čvrsto je odlučila, da iz rata izvuče svu korist, koja se iz njega mogla izvući. Nikakvo čudo, da je zapovjednik Jadranskog Mora, Pietro Loredan, negdašnji pobjednik nad Turcima u bici kod Dardanela (1416), energično prionuo uza svoj posao.

9 jula pristane on pred Splitom i primi taj grad u podložnost prevedroj mletačkoj vlasti. Zatim krene u Kotor. Na str. 321—342 izdanja iz god. 1616 kotorskog statuta opisano je u potankostima sve, što se odigralo u Kotoru dana 20 jula 1420. Pošto je »magnificus et victoriosus vir« Pietro Loredan, generalni zapovjednik zaliva i kopnene vojske prevedre i preuzvišene mletačke vlasti, pristao uz obalu, dođe mu ususret poklonstvena deputacija kotorske vlastele i građana. Kroz grad je išla procesija noseći pred sobom moći svetog Tripuna. Sa glavne standarte na velikom trgu pred katedralom skinuta je velika zastava sv. Tripuna, a na njezino mjesto podignuta je zastava sv. Marka. Zatim je ispjevana velika, svečana misa u katedrali, a pri kraju mise ispjevane su, po vizantijskom običaju, hvale (laudes) u počast mletačkog dužda i mletačkog prevedrog gospodstva.

Mučno je moralo biti prisutnoj kotorskoj gospodi, kad je iza dopjevane mise ustao usred crkve Pietro Loredan i pozvao prisutne, i među njima kneza, suce, članove velikog i malog vijeća, da dadu vidljiv znak svojim podaničkim osjećajima sada, kad je odlučena sudbina rata na furlanskim ravnicama i kad se Kotorani nemaju bojati osvete ugarskog kralja. To se imalo dogoditi na taj način, da su svi pojedince izrekli zakletvu vjernosti pred moćima sv. Tripuna i pred sv. evanđeljem.

Na ove Loredanove riječi ustade sam gradski knez Pavle Buća, gradski suci Marin Bizanti i Luka Drago i napokon prisutna vlastela Mihajlo Pelegrina, Ivan Biste pok. Jakoba, Ivan Buća pok. Tripa, Junio Mekša, Drago pok. Marka Draga, Marin Lukin Sisoe, Dabre Bizanti, Mato Bazilijev Palma, Tripo Buća pok. Mihajla, Tripo Pasquali, Mato Bizanti, Zincije Lukin Drago, Marin Mekše, Andrija Bolica, Lampro Bolica, Tripo Lukin Drago, Zinko pok. Marina de Primutis, Frano Buća pok. Ivana, Nikola de Passera, Rafo i Urban braća Mekša, Stefan Zaguri, Zizik Buća pok. Frana, Tripo Lukin Bolica, Nikša Pasquali, Nikša Bolica, Bazilije Bizanti, Grubeša Marinov Pasquali, Bazilije Marinov Bizanti, Luka Dragov Drago, Urban Drago pok. Marina, Medo (Orsat) Buća, Gabrijel Vraćen, Miho Pasquali, Drago Bolica pok. Nikole, Nikola Grubov Pima. Iza njih odazvaše se pozivu mletačkog vrhovnog kapetana redom pretstavnici građanstva i stanovništva okolnih sela, te se svi zarekoše, — stoji u dotičnoj verziji gradskoga statuta, — na evanđelje, dotakavši se relikvija gradskoga zaštitnika sv. Tripuna,

da će za svu budućnost vjerno, odano, s ljubavlju slušati prevedru mletačku vlast i njezine pretstavnike.

Ovako je stvar prikazana u izdanju kotorskog statuta iz god. 1616. Ali mi nećemo biti daleko od istine, ako smatramo, da je taj prikaz hotimice zgotovljen za lakovjerne kasnije podanike Mletačke Republike. Dvije su okolnosti ovdje od većeg interesa. U prvom redu način, kako je Loredan obrazložio svoj prijedlog upravljen kotorskom knezu i članovima velikog i malog vijeća. »Sada, gdje je sama Božja providnost odlučila o sudbini mletačkog oružja«, imali su Kotorani pristupiti odlučnom činu. Loredan ne očekuje dakle od Kotorana, da će svojom javnom i svečanom zakletvom zadovoljiti svoju sklonost, nego da će poslušati ono, što Francuzi nazivaju »la raison d'état«. Kotorani su imali izabrati manje zlo, a to je manje zlo bilo, po Loredanovu mišljenju, pristajanje uz Mletačku Republiku. Druga je prilično značajna okolnost u tome, da se Loredan nije zadovoljio podizanjem zastave sv. Marka na glavnoj standarti, pa niti pjevanjem lauda za svečane službe Božje. On je k tome zatražio, premda je zakletva vjernosti već bila izrečena u neformalnom obliku u općinskoj kancelariji, javno polaganje zakletve i to na način, koji je poštovaocima sv. Tripuna morao biti osobito težak: doticanjem svetačkih moći. Kad uz to promislimo, da je Loredan to zatražio od članova vlade, koja je bila izabrana nedavno pod preduslovima, koji su imali obezbijediti neku prednost mletačkih pristalica, moramo doći do nužnog zaključka, da je Loredan bio ili sam veoma nepovjerljiv čovjek, ili da su Kotorani svojim dotadašnjim neodređenim držanjem izazvali nepovjerenje mletačkih pretstavnika. Jedna dalja okolnost vrijedi da se posebno istakne: mali broj članova velikog i malog vijeća, koji su prisustvovali službi u katedrali i svečanom polaganju zakletve u ruke Pietra Loredana. Od preko sto vijećnika, koji su imali učešće u izboru odbora dvanaestorice, došli su da prisustvuju tom važnom činu samo četrdesetorica, dakle tačno onaj minimalni broj, koji je u Kotoru činio ‚quorum' svake pravovaljane sjednice. Mi dolazimo do zaključka, da se većina velikog vijeća namjerno apstinirala od ove cerimonije. To pada stim više u oči, što je ta ista većina gradskog velikog vijeća stajala u sistematskoj opoziciji prema takozvanoj mletačkoj stranci sve do god. 1448, to jest do trenutka, kad je Sinjorija odredila, da novoizglasani kotorski statutarni zakoni nemaju stupiti na snagu prije, nego što su dobili izričitu potvrdu sa strane Sinjorije.

VI.

Izgredi. — Anton delle Boccole. — Balšina ofenziva. — Budva. — Pitanje metohije sv. Mihajla.

Nije bez interesa da proučimo neposredne reperkusije predaje Kotora Sinjoriji.

Toga istog dana, kad je na kotorskom glavnom trgu podignuta zastava sv. Marka, kao da je došlo do prilično burnih demonstracija po kotorskim ulicama. Sva je naime prilika, da su Mlečići imali mnogo odanijih pristalica u redovima kotorske buržoazije negoli kod vlastele. Kasnije će Giustiniani navesti, u svome ranije citiranom izvještaju iz god. 1553, da su u Kotoru vlastela nepouzdana, ali da je puk mnogo otvoreniji i vjerniji mletačkoj Sinjoriji.

U instrukciji izdanoj sa strane Sinjorije, 6 augusta 1423, njihovu izaslaniku Ivanu Georgiju (Ljubić 8, 247) stoji, da se ne mogu vratiti Sandalju Hraniću kuća i dobra u Kotoru, jer su posve porušeni i od nikakve koristi. Kad držimo pred očima, da je do 20 jula 1420 Sandaljev carinik svakako boravio u Kotoru, čini nam se vjerojatno, da je baš toga dana gomila izvršila prema tim imovinskim predmetima djela nasilja i da su i kuća i dobra tom prilikom nastradali.

Vijest o predaji Kotora u ruke Pietra Loredana stigla je dosta brzo u lagune, tako da je Sinjorija mogla pristupiti izboru novoga kotorskog kneza u sjednici 19 augusta 1420. Za taj položaj je imenovan Anton delle Boccole (Antonius ab Oculis) s nalogom, da otputuje iz Mletaka kroz mjesec dana, pošto mu bude izručen dekret imenovanja. Knez je imenovan za dvije godine, a plata mu je imala iznositi po 600 dukata na godinu, a isplaćivaće mu se u dva obroka. Od plate imao je knez da namiri ne samo trošak za pratnju i konje nego i za notara i jednog pratioca (nodarius et unus socius), čije je prinadležnosti utvrđivala sama Sinjorija (Ljubić 8, 36).

Anton delle Boccole nije odmah krenuo u Kotor, nego su se nastavili pregovori s Balšom. Zetski gospodar nije bio najboljeg zdravlja, pa je stoga razumljivo, da mu nije bilo do toga, da rat svakako produžuje. Ta, bio je već u januaru zatražio od Dubrovčana, da mu pošlju liječnika (Jorga II, 180).

Pregovori su se međutim vodili s mletačke strane u dva pravca. U jednu je ruku Sinjorija živo radila na tome, da potpuno

upropasti Balšu. To se imalo postići zadobijanjem Koje Dukadžina, Ivana Kastriota i braće Alekse i Jurja Jurasa ili Đuraševića. Ovim posljednjima je Sinjorija bila čak pripravna da ustupi Budvu (Ljubić 8, 36). Samo nije nikako pristajala, da im ustupi uz Budvu i solila oko Prevlake, jer su ti krajevi već bili rezervirani za Kotorane.

Pregovori s Balšom nisu imali uspjeha. Zetski gospodar nije nikako htio pristati na to, da se odreče Luštice i svetomiholjskih solila, a mletački povjerenik nije htio da nastavi razgovore, jer nije imao dovoljnih instrukcija. Drukčije su stvari stajale krajem novembra. Laurencije Vitturi dobio je nalog, da izvijesti zapovjednika Jadranskog Mora, da nastoji doduše oko upropašćivanja Balše, ali da za to ne odustane od svakog pregovora. On je čak mogao i pristati na to, da uzme u pretres i položaj Luštice, a u najkrajnjem slučaju imao je pristati, da se Balši plati godišnja provizija od hiljadu do hiljadu i dvije stotine perpera, ako ne bi dobio ove krajeve (Ljubić 8, 56—8).

Balši je sada bilo jasno, da mu sve teškoće dolaze s kotorske strane. Zato odluči, da preduzme protiv grada oštru, nemilosrdnu ofenzivu. Balšine čete su se pojavljivale već na planinama poviše Kotora u jeseni 1420 god. U decembru je boravio već u Mlecima Anton de Puctii i bogoradio je kod Sinjorije, neka bar pošlje strijela, lukova, mačeva i balista u Kotor, da ljudi ne budu primorani braniti se goloruki od navala Balšinih četa (Ljubić 8, 69).

Međutim je Anton delle Boccole već bio stigao u Kotor. Sinjorija stoga odredi, da se pošlje u Kotor u ruke gradskoga kneza 500 mačeva, 500 štitova (clipeos sive targetas) i 5000 strijela. Uz to je delle Boccole dobio nalog, da nabavi iz kotorskih prihoda onoliko kruha i vina, koliko mu se čini od potrebe za ratovanje, i da uzme pod svoju platu, također iz gradskih sredstava dvadesetak valjanih momaka, koji će stražariti na gradskim zidinama (Ljubić 8, 69—70).

Ako hoćemo odgovoriti na pitanje, kako se svršila Balšina ofenziva protiv Kotora, moramo uzeti u pretres kotorsku pretstavku iznesenu pred Sinjoriju od kotorskih izaslanika Nikole de Glavatis, Pavla Buće i Mihajla Pelegrine dana 21 aprila 1421. Kotorani su bili čuli, da se vode tajni pregovori sa Balšom i to sa dvije strane, u Mlecima, gdje su bili stigli Balšini izaslanici, i na galiji Pietra Loredana u blizini zetske obale. Ti su pregovori imali za posljedicu

primirje, koje je produženo u nekoliko navrata i, posljednji put, 7 aprila 1421, u Mlecima (Ljubić 8, 81 i 83—4). Uznemireni zbog toga, molili su i navaljivali sada kotorski izaslanici, da se nikako ne sklapa mir sa Balšom. U prvom redu stoga, što u Balše nema stalnosti, kao što je to ustanovila, tvrdili su Kotorani, sama Sinjorija. A naročito stoga, što je Balša u nezgodnom položaju. Ostao je bio bez novaca, izgubio je pred Kotorom oko hiljadu ljudi, mnogo ih je pobjeglo u Rašku, a ostali će poginuti od gladi (Ljubić 8, 87).

Gelcich (La Zedda str. 329 i 331) misli, da je pod kotorskim zidinama bila prava bitka, da je u toj bici izginuo cvijet Balšine vojske i da je čak sam Balša tako teško ranjen, da je malo nedjelja poslije toga i umro. Stanojević opet misli, da kotorski izvještaj ne opravdava Gelcichevo mišljenje i da je po svoj prilici pretjeran. To se vidi, misli Stanojević (Borba o nasledstvo Baošino str. 10—11), iz samoga hladnog odgovora Sinjorije, koja je dobro razumjela, da se Balša ne može tako lako uništiti, kao što to Kotorani »zamišljaju i žele«.

Sva je prilika, da se istina nalazi negdje u srijedi između ova dva suprotna mišljenja. Jer, ako se Gelcicheva verzija nikako ne može primiti, jer je u protivurječju s utvrđenim činjenicama, opet nema ni Stanojević pravo, kad misli, da se u mletačkim krugovima nije vjerovalo u mogućnost definitivne Balšine propasti. Instrukcije upravljene još u septembru 1420 zapovjedniku Jadranskog Mora svjedoče o odluci Sinjorije, da svakako izazove Balšinu propast (quod intentionis nostre foret, si possibile est, videre totalem ruinam et destructionem dicti Balse cum favore et subsidio dominorum circumstantium; Ljubić 8, 44). A u septembru nisu Kotorani još bili postigli nikakva uspjeha, čak su se, tri mjeseca kasnije, žalili, da nemaju ni oružja ni municije za ratovanje. Uz to se dobro znalo u Mlecima, da je Balša teško bolestan, štoviše i na umoru, jer se u pregovorima početkom aprila 1421 naglašuje, da uslovi mira, koji se budu utvrdili s Balšom, moraju vrijediti u slučaju, ako bi Balša međutim preminuo, i za nasljednika mu Stefana de Maramonte (Ljubić 8, 84: Item declaretur, quod si Balsa obiret et relinqueret suum heredem Stefanum de Balsis, quod predicta pacta intelliguntur esse firma cum Stefano predicto). Sve te okolnosti ne dopuštaju nam, da prihvatimo Stanojevićevo mišljenje.

Kotorska pobjeda imala je naprotiv upravo katastrofalan učinak na stratešku poziciju zetskoga gospodara. Potisnuti u svoje

planine, bili su Balšini ljudi ostavili cijelo Primorje kotorskim četama. Sada su one zauzele ne samo sva sela svetomiholjske metohije nego uz Loredanovu pomoć i samu Budvu (Ljubić 8, 83: quod remaneat nostro dominio Budua, Lusticia et omnia alia, que nunc possidet et tenet nostrum dominium), dakle za tadašnje prilike upravo golem teritorijalan kompleks. I sama je mletačka vlada u tolikoj mjeri priznala tu kotorsku zaslugu, da je 28 aprila 1421 izdana znamenita velika povlastica dužda Toma Moceniga, u kojoj su Kotorani dobili tako opsežne granice, kako ih nikad ranije nisu imali, bar u tom pravcu. Sinjorija je naime odredila, da se Kotoranima imaju podrediti Budva i cijela svetomiholjska metohija (Ljubić 8, 89—92).

Još jedna okolnost svjedoči za to, da je Sinjorija ne samo vjerovala Kotoranima nego čak finansirala njihov glavni pothvat, konačno razračunanje s Balšom. Sve novčane nagrade, koje Kotorani bijahu stavili u izgled Balšinim ljudima, da ih zadobiju za svoju stvar, preuzela je Sinjorija pod jamstvom svoje vlasti (dicte expense facte et que fierent... fiant ad expensas nostri dominii). Kao polazna tačka za dalje operacije imala je služiti Kotoranima budvanska tvrđava. A, »budući da se u ovim krajevima mnogo lakše ratuje novcem negoli ljudima«, pristala je Sinjorija na to, da se za 500 dukata nabavi čohe i da se 500 dukata u gotovu preda gradskom knezu za slučaj, da se rat protiv Balše nastavi. Mletačkim je rektorima u Draču i u Lješu naređeno, da po traženju kotorskog kneza stave Kotoranima na raspoloženje svaku količinu žita (sumus contenti, quod possint extrahere de flumariis nostris Albanie de anno in annum frumentum necessarium pro usu civitatis nostre Catari. Et sic scribemus rectoribus nostris Durachii et Alexii). A na kotorsko traženje, da se u grad otpremi potrebna množina oružja i municije, glasio je odgovor, da je Sinjorija već ranije izdala nužna naređenja i da će se sve već staviti kotorskom knezu na raspoloženje (Ljubić 8, 87—92).

Ako je mletački odgovor glasio dosta povoljno, ukoliko su dolazile u pitanje ratne operacije protiv Balše, stvar je stajala nešto drukčije u pogledu kotorskih aspiracija na metohiju sv. Mihajla.

Ne smijemo naime zaboraviti, da je Balšin neuspjeh pred Kotorom ponajviše prouzročen držanjem samih svetomiholjskih seljana, koji su već od augusta 1419 počeli odustajati od zetskoga gospodara. Da se to postigne od njih, morala su im se davati pri-

lično primamljiva obećanja. Sada međutim, kad je pobjeda bila izvojevana, bila je prva briga Kotorana u tome, da povrate ono isto pravno stanje, koje je opstojalo u ono vrijeme, kad je svetomiholjska metohija njima posljednji put oduzeta. Tu su se međutim ukrštavali ne samo gradski nego i crkveni interesi. Dosta nam je držati u pameti, da je ta metohija glasom darovnice iz god. 1124 ili 1125 bila dosuđena kotorskoj katedrali sv. Tripuna, odnosno njezinu biskupu Ursaciju.

Sada su se odmah nakon dolaska kneza Antona delle Boccole javili pojedini kotorski prebendari i tražili, da im Sinjorija dosudi ona nepokretna imanja, što su ih oni smatrali svojim beneficijama. Mi ne znamo tačno, kakav uspjeh su imala ta traženja, ali je jedno izvan sumnje: s kotorske strane se s pouzdanjem mislilo, da je Sinjorija već izdala svoje odluke. Kotorani su stoga tražili, neka budu obaviješteni o tim odlukama (che ne concedati la copia de la parte prexa, che aveti de li clerixi de li lor beneficij, a zo scandalo non abiamo ni la nostra citade, che no vada uno contra al altro impetrando i suo beneficij). Na potvrdni odgovor Sinjorije Kotorani nastaviše s daljim traženjem, da im ne priznaju i sela i zemlje poluotoka Luštice sa svim predašnjim granicama i sa solilima napravljenim na kotorskom zemljištu po naređenju susjednih uzurpatora (e saline fate sora el nostro terren occupado per i tiran cerchavexini nostri). Te su granice i ta su solila pripadali, tvrdili su Kotorani, njima samima glasom povelja predašnjih vladara. Te povelje bijahu, po tvrđenju samih Kotorana, predane Sinjoriji na odobrenje već ranije prilikom uslovne predaje Kotora, pa je Sinjorija potvrdila te povelje metnuvši na njih propisnu pravnu klauzulu i pečat sv. Marka (dadi a nui per i nostri signori passadi, cosi como apar per li privilegij acopiadi soto bola de san Marco, produti ala vostra gratia, e per la vostra dogal signoria a nui per vostro scrito confermadi). Na osnovu te potvrde tražili su sada Kotorani od Sinjorije, da im u potpunosti dosudi sva sela i sva solila, tako da ih Kotorani uzmognu podijeliti među sobom na isti način, kako su podijeljeni ranije. A što se ticalo soli iz rečenih solila, bili su Kotorani voljni, da je ustupe Sinjoriji za običajnu cijenu.

Odgovor Sinjorije glasio je doslovce ovako: »Zadovoljni smo, što kotorskoj općini pripadaju i Luštica i njezina teritorija onako, kako je došla u naše ruke. Isto tako smo sporazumni, da zemljišta i solila budu dosuđeni onima, kojima po zakonu pripadaju, pa bili

to pojedini građani ili općina kotorska (et quod territoria et saline perveniant in illos, quibus de iure pertinent tam civibus quam comunitati Catari). Isto tako želimo, da svi posjednici budu obavezani, da ustupe sô, što je dobivaju iz ovih solila, našemu gospodstvu za onu cijenu, koja se običava davati za drugu sô u kotorskoj carinarnici.«

Odgovor Sinjorije kotorskom izaslanstvu oglašen je odmah po cijelom Kotoru. Duždeva je povlastica izdana, čini nam se, bar u dva egzemplara, jedan za gradskoga kneza, a drugi za kotorsku općinu. Prije međutim no što je ta povelja oglašena, održana je sjednica velikog vijeća, i tu je odmah pala odluka, da se Luštica i druga svetomiholjska sela imaju podijeliti između Kotorana isto onako, kako je u svoje vrijeme podijeljena grbaljska župa, i da se izvršenje te podjele ima povjeriti: pitanje je, da li lanjskom, da li novoizabranom odboru dvanaestorice. Sva je prilika, da je ta podjela na snazi sve do god. 1403, kad je Luštica posljednji put bila izgubljena za Kotorane. Kotorani su dakle htjeli, da stupe van snage, kao da nisu nikad opstojali, svi pravni odnosi zasnovani na stanju poslije god. 1403. To je značilo ljuto razočaranje za one seljane, koji su se dobrovoljno bili pridružili Kotoranima za samog rata u sigurnom očekivanju, da će se takvo držanje njima uračunati u korist.

No ako su Kotorani doista računali s najpotpunijom pripravnošću s mletačke strane, ljuto su se prevarili. U svojem odgovoru na kotorsko traženje izrekla je naime Sinjorija doduše, da Luštica i ostala rečena sela imaju doći pod vlast kotorske općine, ali je odmah k tome dodala, da pojedina zemljišta moraju pripadati onima, kojima su do toga vremena i pripadala. Ako su Kotorani mislili, da tu rečenicu mogu tumačiti kao potvrdu svojih starih prava, nije bio istog mišljenja gradski knez Anton delle Boccole. Koji su motivi njega naveli na to, da se protivi gradskoj vlasteli, za to će nam dati neki putokaz jedna afera, koja je izbila na površinu malo nedjelja poslije toga.

Prva vijest o velikoj privilegiji 28 aprila 1421 morala je izazvati utisak, da pretstoji naprosto ukidanje svih seljačkih prava na rečenim zemljama. Svakako su tome pomogli neki kotorski građani, kojima je bilo do toga, da se za jeftin novac dostanu povećeg imanja. Između ljudi, kojima je pošlo za rukom da nagovore seljake, da se oslobode mučne neizvjesnosti, nalazio se već ranije

spomenuti Marin Druško. U dogovoru sa gradskim kancelarom Antonom de Puctii stao je da obilazi seljake otoka sv. Gabrijela i naveo ih je na to, da su mu prodali cijeli otok. Sada, kad je kupovina bila gotova, izdao je gradski knez, po svoj prilici po nagovoru ovih spekulanata, javni poziv na sve seljane negdašnje metohije sv. Mihajla i, naravno, na sve kotorske plemiće i građane, da mu u neki određeni rok donesu sve isprave o svojim pravima.

Te isprave su sada donesene u općinsku kancelariju, a sva je prilika, da se među njima nalazila i osnova podjele metohije sv. Mihajla iz god. 1390.

Kotorska vlastela mislila su stoga, da će gradski knez njima doista dosuditi sve rečene zemlje. Ali se dogodi nešto sasvim neočekivano. Gradski kancelar Anton de Puctii obrati se Sinjoriji s molbom, da mu potvrdi kupovinu izvršenu u pogledu otoka sv. Gabrijela. A, kad su Kotorani pokušali da dokažu svoja već ranije stečena prava, bile su nestale iz gradske kancelarije sve dotične isprave. Na njihovo pitanje odgovoreno im je, da su te isprave metnute na stranu po naređenju same Sinjorije. Ta ih poruka zaprepasti. Je li u njihovim redovima bilo ljudi, kojima nije savjest bila odveć čista s političke strane? Jesu li ti nedovoljno ispravni mletački podanici strahovali pred mogućnošću jedne neugodne ankete? Teško je odgovoriti na ta pitanja. Svakako se vidi iz kotorske pretstavke od 15 jula 1421, da su se vlastela bojala Sinjorijine nemilosti (Ljubić 8, 97: le quali carte ... adesso ... non le trovemo, per che chason son reservate, e non savemo esser questo, non se truova, zoche disemo, che siamo in desgrazia della vostra Signoria).

Sada se tek Kotorani dosjetiše, da moraju nastojati da zadobiju gradskoga kneza ekonomskim argumentima. To ih je bez sumnje navelo na pomisao, da traže ne samo potvrdu svojih prava na metohiju i na solila nego i ponovno uređenje kneževskog položaja. Njegova se plata imala povećati od šest na osam stotina dukata, a za pokriće kneževe plate služiće prihodi svih solila, bez razlike, da li su prije pripadala kotorskoj općini ili metohiji sv. Mihajla. Ovi zajednički prihodi nisu imali da služe samo za pokriće povećane kneževe plate nego i za sve pristojbine zapovjednika gradske tvrđave (kastelana), njegove lične pratnje od pet oružanika, stražara gradskih zidina, liječnika, dvojice kancelara, specijara, brijača i, napokon, školskog učitelja.

Ali ta vlasteoska darežljivost prema gradskom knezu dolazila je i prekasno i u nevrijeme. Moguće je i to, da je izazvala dosta opravdano nepovjerenje same Sinjorije. To se jasno vidi iz okolnosti, da je njezin odgovor glasio na cijeloj liniji odrečno. Sinjorija nije nikako htjela pristati na to, da Kotoranima budu dosuđene sve metohijske zemlje, odnosno metohijska solila, nego je svaki pojedinac morao dalje raspolagati onim istim pravima, kojima je raspolagao sve do dobrovoljne predaje Luštice i okolnih sela. A što se ticalo kupovine izvršene od Antona de Puctija i Marina Druška, nije Sinjorija nikako htjela pristati, da se izmijeni njezina odluka, prihvaćena malo ranije po molbi samih ovih interesenata. I plata gradskoga kneza činila se Sinjoriji dovoljna za njegove potrebe, pa se odrešito ogradila od toga, da pristane na ikakvu povišicu, koju bi knez imao blagodariti vlasteoskim nastojanjima. Jedna jedina stvar bila je po volji Sinjoriji: da se odvoje od zemljišta pridržana za novu crkvu sv. Marka u Kotoru neke zemlje na Prevlaci, jer se na tim zemljama imala sagraditi tvrđava, »koja će kao u kliještima zahvatiti Budvu i metohiju« (a far una forteza . . ., unde questo luogo fosse forte de qua, e de la si e Budoa, siche el nostro contado serà quasi in una clave).

No ako je Sinjorija izrijekom prezala od toga, da pristajući na molbe kotorske vlastele izazove nezadovoljstvo jedva zadobivenih svetomiholjskih seljana, stvar se nije dala zabašuriti. Moguće je čak i to, da je sam vlasteoski prijedlog povišice kneževske plate izazvao kod građana i kod stanovnika gradske okoline utisak, kao da se knez znao zadobiti za vlasteosku stvar.

Sve ove pojedine okolnosti imale su i morale imati za posljedicu duboko nepovjerenje jedva zadobivenih svetomiholjskih seljaka prema kotorskoj vlasteli i prema samim mletačkim vlastima. U kojem se pravcu izrazilo to nepovjerenje, koje su posljedice nastale iz njega za cjelokupnu situaciju, to ćemo vidjeti u idućem poglavlju.

VII.

Balšina smrt i njene posljedice. — Pregovori sa Đuraševićima i sa Sandaljem. — Nemiri u kotorskoj okolini. — Despot Stefan Lazarević. — Seljačka buna. — Poruka Turcima.

Velika povlastica dužda Toma Moceniga izdana je Kotoranima dana 28 aprila 1421. Tog istog dana preminuo je, ne znamo tačno gdje, ali svakako kod despota Stefana Lazarevića, posljednji

Balšić (Glasnik uč. društva LIII, 81; Spomenik III, 133; St. Stanojević Borba 11). Balša nije ostavio za sobom muških potomaka, nego su za njim ostale samo kćeri, od kojih se jedna, Jelena, udala docnije za Stjepana Vukčića Kosaču.

Mlečići su veoma okretno iskoristili Balšinu smrt. Jedva petnaest dana pošto je preminuo zetski gospodar, ušle su mletačke trupe u Drivost (10 maja 1421: Jorga I, 311), a malo poslije toga pali su u mletačke ruke Ulcinj i Bar (Ljubić 8, 94). Cijela teritorija od morske obale sve do Skadarskog Blata pokazivala je izvjesnu sklonost, da se podredi Sinjoriji. Iz Mletaka su stoga određeni kao provedituri za Dalmaciju i Arbaniju, 3 jula 1421, Andrija Foscolo stariji i Marko Miani. Instrukcije su sastavljene 27 jula. Oba proveditura imala su ići najprvo u Zadar, Šibenik, Trogir i Split i odavde direktno u Skadar. Tu im se imao pridružiti kao treći proveditur Đakomo Dandolo, čovjek oprobana iskustva, koji je dugo vrijeme boravio u Arbaniji kao skadarski kapetan. Kao četvrti imao je da sarađuje s njima tadašnji skadarski kapetan Anton Barbaro (Ljubić 8, 99—103). Zadatak im bijaše, da se obavijeste o prilikama u Skadru, Ulcinju i Baru, o poreznim dužnostima tih krajeva, o ratnoj spremi tamošnjih tvrdih položaja. »U Skadru i u Drivostu trebalo je potvrditi pronije pronijarima, a slobodne pronije imale su se dati vjernim pristalicama Republike pod običnim uslovima. Osim toga je trebalo izmiriti neku vlastelu arnautsku sa rektorima Skadra i Drivosta. Osobito je preporučeno provediturima, da porade oko toga, da Balšin tast Koja vrati Mlečanima Danj, koji upravo pripada Skadru. Ali ako je Koja voljan da se miri s rektorima Skadra i Drivosta, a neće da preda Danj, neka mu ga ostave, samo da se izmiri sa pretstavnicima mletačke vlasti u Zeti« (St. Stanojević Borba 15).

Ako je ovaj dio instrukcija jasno pokazao, da je situacija u Arbaniji bila dosta povoljna, slika postaje sasvim drukčijom, netom uzmemo u dublje razmatranje uputstva, koja su imala za predmet kotorsku situaciju.

U Kotoru je naime bilo došlo, između početka maja i svršetka juna, do otvorenog konflikta izmedu gradskoga kneza Antona delle Boccole i braće Đurđa i Lješa Đuraševića. Mi ne znamo tačno za povod ovog konflikta, ali nećemo biti daleko od istine, ako mislimo, da su oba zetska velikaša bila teško razočarana u svojem očekivanju, da će kao nagradu za svoje držanje dobiti Budvu i

budvansku teritoriju. Kad je naime Ivan de Luxia krenuo iz Mletaka za Kotor, izdan mu je nalog, da obeća Đuraševićima Budvu, samo da odlučno krenu protiv Balše III (in commissione data Johanni de Lusia continetur, quod si Alexius et Georgius Juras barones Xente, vellent esse cum omnibus gentibus suis contra Balsam, ipse Johannes possit promittere dictis Georgio et Alexio Juras castrum Budue: Ljubić 8, 21). A sva je prilika, da su se oni smatrali prevarenima, jer je Budva, poveljom od 28 aprila 1421, dosuđena Kotoranima.

Druga briga, koja je tištila i Sinjoriju i Kotorane, imala je za predmet raspoloženje zahumskog vojvode Sandalja Hranića. Sandalj se nalazio cijelu godinu 1420 u stalnom neprijateljstvu s Radoslavom Pavlovićem. Premda se tvrdo mislilo, da je ovaj posljednji mnogo slabiji od svoga suparnika, i premda su Dubrovčani išli u svakom pogledu na ruku Sandalju Hraniću, ipak se Radoslav veoma dobro držao i čak je pravio Sandalju dosta teških neprilika. Kotoranima je mnogo bilo do toga, da se to neprijateljstvo produži, pa su zato i molili Sinjoriju, neka sokoli Radoslava svojim pismima (suplichemo la vostra gratia chel ve plaza scriver una lettera a voivoda Radoslavo Paulovich .... per che mostra esser amigo ed è confinator nostro: Ljubić 8, 91).

U pogledu braće Đuraševića imali su mletački povjerenici na svaki način nastojati, da dođu do nekog sporazuma s njima. Teritorijalno su im imali potvrditi u ime Sinjorije sve krajeve, koje oni bijahu oduzeli od Balšine teritorije. Osim toga su ih imali zadobiti provizijom od sto do dvije stotine dukata na godinu iz skadarskih prihoda.

Teže je bilo sa Sandaljem Hranićem. Zahumski vojvoda kao da nije odmah uzeo kotorsku stvar previše ozbiljno, valjada zbog toga, što su i Mlečani pokazivali izvjesno oklijevanje pri odašiljanju svojeg čovjeka u Kotor. Štoviše, kad su baš bili u punom jeku pregovori o miru između Balše i Sinjorije i kad je Sandalj poslao izaslanika mletačkom namjesniku Skadra, stvar se činila sasvim bezazlena Sinjoriji, koja je na molbu Sandaljevih ljudi odvratila, neka samo otpremi svoje izaslanstvo u Mletke, gdje će naći Sinjoriju uvijek dobro raspoloženu za sve, što se njoj bude činilo prikladno i razložito (respondemus, quod potest mittere suos ambassiatores de eius intentione informatos ad plenum cum mandato

et libertate in forma sufficienti et opportuna, nam inveniet nostrum dominium ad honesta et rationabilia continue et benigne dispositum: Ljubić 8, 58).

Sandaljevi izaslanici su se doista javili, 10 marta 1421, pred Sinjorijom. Putem su ih Dubrovčani obilno oskrbljivali savjetima i uputstvima, ali su se u samim Mlecima čuvali, da izazovu nepovjerenje u Sinjorije. Pred samim senatom izjavili su Sandaljevi ljudi po prilici ovako: »Doznali smo to, što nismo nikad smatrali za moguće: da je vaš zapovjednik jadranske eskadre došao u Kotor i uzeo taj grad pod okrilje Sinjorije. Tu istu zemlju kotorsku ste nam međutim vi sami priznali u ranije vrijeme kao našu potpunu svojinu, a mi smo u tom pogledu dobili dosta vaših izjava, tvrdih i valjanih, usmenih i pismenih, a da bi se stvar mogla s vaše strane dovesti u sumnju. Sada bismo htjeli jednom da saznamo, te vas ozbiljno pitamo, jesu li vaše ranije izjave još uvijek valjane i tvrde, kao što su bile, kad ste ih sami izrekli i napisali. Jer, ako se doista hoćete izgovarati time, da je Kotor nekad vama pripadao, odvratiću vam, da ne znam doduše, otkada postoje Kotor i Venecija, ali da morate dobro znati, jer nije od toga prošlo ni 25 godina, da ste nam ranije potvrdili i zemlju i grad i tvrđave i sva pokretna i nepokretna dobra toga kraja i da ste nam izdali tu svoju izjavu ne iz nevolje, nego po svojoj slobodnoj odluci.« U daljem razgovoru trudio se Sandaljev govornik da dokaže, da njegov gospodar nije zaslužio ovakvo postupanje, jer se za cijeloga rata držao veoma korektno. Ako nije spriječio Balšinu ofenzivu, nije mu opet dao nikakve pomoći. Ako se pak Sandalj nije otvoreno združio sa Mlečićima protiv Zete, nije tomu bila uzrok njegova nesklonost, nego nestašica svake pobude sa strane mletačke vlade ili njezinih pretstavnika. Što je Sandalj htio, nije bilo teško pogoditi. Ako Sinjorija doista prihvati njegovu ponudu, moraće ujedno pristati i na njezine preduslove, a prvi je od njih bio baš u zahtjevu, da se Sandalju izruči Kotor.

Sinjorija se stoga nije dalje upustila u takvo razlaganje, nego je naprosto izjavila, da se Republika nije odazvala kotorskim molbama iz osvajalačkih težnja, nego iz prostog razloga, što su Kotorani gotovo svakodnevno (dietim) imali da podnose nasilja i otimačine (infestationes et damna) od Balšinih ljudi i to tolike, da se to više nije moglo podnositi. Drukčije su stvari stajale sa Sandaljevim pravima na Kotor. U tom pogledu Sinjorija mu ih

ne samo nije htjela prikratiti, nego je bila spremna, da mu dopusti, neka samo dalje utjeruje svoje prihode onako, kao što ih je i ranije utjerivao, ali sve to pod jednim uslovom: da Republici ne čini nikakvih daljih teškoća (Ljubić 8, 73—5).

Četiri mjeseca kasnije, 13 jula 1421, javio se opet Sandaljev izaslanik pred Sinjorijom. Ljudi su pitali, poslije Balšine smrti, ko će naslijediti njegovu teritoriju, a već se očekivalo, da će se pojaviti desno i lijevo pretendenti na Balšino nasljedstvo. Dubrovčani su dugo vrijeme podržavali potajne veze sa doskorašnjim Balšinim doglavnikom Stefanom de Maramonte, a i braća Đuraševići jasno su pokazivali težnju, da već onda ujedine pod svojom vlašću cijelu gornju Zetu, kasniju Crnu Goru, Bar i Budvu. Je li Sinjorija — pitao je sada Sandaljev izaslanik — do toga, da u toj borbi raspolaže odanim i snažnim pomagačem? Sandalj joj se sada nuđao za to. Ali je u zamjenu tražio, da mu Republika ne samo prizna stara prava na Kotor, to jest potpuni, neograničeni suverenitet nad tom općinom, nego i posjed Bara, Budve i gornje Zete. U tom se slučaju Sandalj obavezao, da će krenuti sa svim svojim silama protiv mletačkih neprijatelja u onim stranama. Ali je Sinjorija i ovaj put odgovorila nepovoljno: da ne može dati Sandalju ni Kotora, ni Bara, ni Budve, ni gornje Zete, jer su se ovi krajevi njoj predali dobrovoljno pod tačno određenim uslovima i jer Republika nije voljna da prema njima postupa neispravno (Ljubić 8, 95).

Sandaljevi izaslanici nisu umjeli prikriti svoje negodovanje zbog nepovoljnog odgovora Sinjorije. To je valjada prouzročilo nekakvu zabrinutost u Mlecima, pa su stoga Andrija Foscolo i Marko Miani dobili nalog, 27 jula, da za svoga boravka u Kotoru sami pozovu k sebi uglednije kotorske građane i da zatraže od njih informaciju, može li Sandalj doista ozbiljno naškoditi Kotoranima i orobiti njihovu teritoriju, da li je u potvrdnom slučaju grad spreman na to, da se sam brani od Sandalja, i napokon da li je bolje odmah isplatiti Sandalju neku poveću svotu iz kotorskih prihoda, samo da on otada živi s Kotoranima u miru (et convocare illos cives nostros Catarinos, qui vobis videbuntur, et ab eis scire, si dictus Sandali est potens ad offendendum civitatis Catari, et damnificandum territoria civitatis predicte; et si esset modus deffensionis contra Sandali predictum, et si utile esset contribuere dicto Sandali aliquam quantitatem denariorum de introitibus deinde, ut haberet causam cum dicta communitate vivendi pacifice et quiete: Ljubić 8, 102).

Međutim, dok su Andrija Foscolo i Marko Miani još bili na putu, bila je već u punom toku akcija kotorskih protivnika. Dubrovčani su već ranije počeli svoje represalije protiv kotorskih brodova, koji su sada u većem broju izlazili na otvoreno more. Moguće je čak, da je od tih represalija stradalo oskrbljivanje skadarske tvrđave, za koju su bili zaposleni u prvom redu kotorski povozi. Činjenica je svakako, da su se prve pritužbe protiv Dubrovčana čule baš sa strane skadarskog kneza, koji je stvar iznio ne samo pred Sinjoriju nego i pred samu dubrovačku vladu. Interesantno je, da Dubrovčani ne poriču osnovanost mletačkih navoda, po čemu bi se moralo zaključiti, da su bili posve osnovani. U svojem dopisu upravljenom samom mletačkom duždu dana 19 juna 1421 trude se opravdati svoje postupanje. »Represalije protiv Kotora, stoji u tom dopisu, posve su opravdane. Mi smo u prošlo vrijeme uvijek bili Kotoranima dobri prijatelji, pa smo im čak posudili 600 dukata (u istinu samo 600 perpera, to jest po prilici treći dio), koje nam nisu vratili. A baš smo se zbog njih izložili Balšinu neprijateljstvu, te su po njegovoj zapovijedi oduzeti nekim dubrovačkim trgovcima, koji su putovali kroz Zetu, i cijeli povoz i svota od 600 srebrnjaka (Jorga II, 199).

Ali da dođe do nemira u svetomiholjskim selima, nije trebalo dubrovačkih nagovaranja. Spekulacije Antona de Puctija i Marina Druška, nastojanja kotorske vlastele, kolebljivo držanje Antona delle Boccole, njegov konflikt s braćom Đuraševićima morali su pridonijeti sve nemirnijem držanju jedva zadobivenih svetomiholjskih seljana. Iz jedne kasnije pretstavke kotorskih izaslanika Ivana de Biste i Ivana Buća vidimo, da su Kotorani izgubili dva puta očekivani prihod od zemlje, u god. 1421 i u god. 1422 (Glasnik Zem. muzeja u BH XXXIII, 117). Kad jednom znamo, da se ljetina u Boki pobira između polovine jula i početka augusta, morali bismo iz toga zaključiti, da je neposredno prije toga došlo do ustanka prevlačkih seljaka i valjada do nekoliko oružanih sukoba između ustanika i Kotorana, kojima su još uvijek bili pri ruci stanovnici neposredne gradske okoline, seljani već od starih vremena privrženi kotorskoj vlasteli.

U instrukcijama izdanim 27 jula Andriji Foscolu i Marku Mianiju bilo je rečeno, da Đakomo Dandolo ima smjesta krenuti iz Kotora u Mletke, da referira o rezultatima njihova rada (Ljubić 8, 102; St. Stanojević Borba 15). Dandolo je stigao u Mletke

početkom septembra. Njegova je poruka već nagoviještala čitav niz novih teškoća. Sinjorija je doznala iz nje, da je despot Stefan Lazarević »dojahao« u Zetu (cavalchato in Zenta) i da je tamošnji narod redom prešao na njegovu stranu. U Dubrovniku se doznalo za despotov dolazak oko svršetka augusta, pak je s te strane krenula ususret srpskom despotu deputacija, koja će ga pozdraviti. Isto tako je i Đakomo Dandolo imao krenuti ususret despotu kao pretstavnik Sinjorije, ali je putem imao nastojati da zadobije za Sinjoriju dva arbanaska plemena, Hote i Mataguže. Njegova se misija imala izvršiti najhitnije pod kaznom od hiljadu dukata u slučaju zakašnjavanja, i to sve po mogućnosti u dogovoru s Andrijom Foscolom i s Markom Mianijem (Ljubić 8, 109—110).

Istoga dana, kad je izdano naređenje za Đakoma Dandola, pojaviše se pred Sinjorijom dva izaslanika samoga despota. Poručili su, da je Balša prije svoje smrti sve svoje zemlje ostavio srpskom despotu, da te zemlje pripadaju njemu i da se stoga moraju njemu izručiti sa strane Mletačke Republike, ukoliko je ona međutim došla do njih. Izaslanici despota Stefana pokazali su ovom prilikom razmjerno veliku odrešitost, što se već vidi po okolnosti, da su od Sinjorije tražili odgovor bez oklijevanja (dicunt quod loca olim Balse post mortem illius sibi spectant, que loca petit ... requirunt p r e s t a m responsionem: Ljubić 8, 110). Sinjorija im je odvratila s opsežnim historijatom skorašnjih događaja, u kojemu je pretstavljen u najnevinijoj svjetlosti način, kako je Sinjorija došla do tih krajeva. I poslije prilično obilnih pozdravnih formula i iskaza velikog poštovanja prema despotu ne samo s obzirom na njegovu ličnost nego i s obzirom na tijesne odnose njegovih predaka i prethodnika i Republike, odgovori Sinjorija despotovim ljudima, da će već otpremiti despotu svoje posebno izaslanstvo.

Istoga dana, 9 septembra, sastavljeno je poslije saslušanja despotovih izaslanika posebno uputstvo Đakomu Dandolo, kojim je određen za poslanika despotu. Sam je imao potražiti despota, ako ne boravi dalje od četiri dana hoda od mletačke granice. Ako boravi dalje, imao mu je pisati i zamoliti ga za sastanak. U pregovorima s despotom trebalo se držati uglavnom onoga, što je već sama Sinjorija odgovorila despotovim izaslanicima. Ako bi despot tražio pojedine gradove, koji bijahu došli pod mletačku vlast, imao mu je Dandolo objasniti, da su odnosna mjesta sama iz svoje slobodne odluke pristala uz mletačko vrhovništvo, da Republika stoga

ne može njima raspolagati bez njihova pristanka i da je, kad bi to htjela i mogla, ovo stanje prouzročeno samom Balšinom krivicom, koja je nanijela Republici osjetljivih troškova, za koje bi ona imala pravo da traži veliku naknadu (Ljubić 8, 111—2; St. Stanojević Borba 17—8).

Sutradan, 10 septembra, kao da je Sinjorija primila nove nepovoljne vijesti, jer je nanovo pozvala k sebi Đakoma Dandola i izdala mu nova, mnogo opsežnija uputstva. Dandolo je imao potražiti despota, koji je međutim već bio prešao granicu, i sjetiti ga staroga mletačkog prijateljstva prema njegovim prethodnicima i pritužiti se, što su njegovi ljudi s neprijateljskom namjerom ušli u mletačku teritoriju i orobili tamošnje stanovništvo (discurrerunt territoria nostra, damnum facientes). U slučaju da bi Dandolo doznao, da je despotova vojska u punom ofenzivnom napretku prema mletačkim krajevima, imao je učiniti sve, što je bilo u njegovoj vlasti za njihovu odbranu. A despotu je imao poručiti, da će Sinjorija već držati na umu njegovu popustljivost i da će već voditi brigu o Balšinim kćerima, koje su posljednjom Balšinom preporukom povjerene despotovoj brizi. Za njih, odnosno za despota bila je Sinjorija spremna da svake godine isplati iznos od hiljadu dukata iz skadarskih prihoda (Ljubić 8, 113—5; St. Stanojević 18—20).

Po onome, što je dosad rečeno, moralo bi se zaključiti, da se despotova ofenziva ograničila na skadarsku stranu. Stanojević naglašuje upravo, da je despot Stefan prešao granicu u drugoj polovini septembra i udario na Drivost i potsio Skadar, Ulcinj i Bar. No ta navala nije mogla činiti predmet poruke, koja je stigla Sinjoriji 10 septembra. Mi uzimamo stoga, da je prva navala despotove vojske izvršena u pravcu prema Kotoru. Dandolo je čak imao da najprije ide u Kotor i da se obavijesti o događajima, koji se bijahu zbili u onom kraju (volumus quod vadas Catarum et similiter te informes de factis dictarum gentium). »Ako se to čini zgodnim tebi i knezu kotorskom, sakupite nekoliko čamaca, a ti uzmi koju poveću lađu i idi s njom u Skadar ili, ako ne možeš u Skadar, u Ulcinj i, ako ne možeš ni u Ulcinj, onda ostani u Kotoru i izvijesti nas odavde o svemu, što se tamo dogodilo« (Ljubić 8, 115).

Mi doduše ne znamo za tačnu sadržinu vijesti, što ih je Sinjorija dobila iz Kotora ili iz Skadra, ali se po svemu čini, da

je despotova vojska bila u očevidnom napredovanju koncem septembra 1421. Sinjorija je naime otpremila, 10 oktobra, dalje uputstvo svome bailu u Carigradu, Benediktu Aymu ili Emu, s nalogom, da potraži novog osmanlijskog sultana (dominum Turchorum) i da ga sjeti obećanja njegova nedavno preminulog prethodnika, koji je u svoje vrijeme zajamčio Serenisimi nesmetani posjed Skadra i sjeverne Arbanije. Sada, kad je raški despot krenuo protiv mletačkih krajeva, imao je Emo zamoliti turskog vladara, da zapovjedi susjednim turskim namjesnicima, neka budu pri ruci mletačkim rektorima u njihovim pothvatima protiv despota (Ljubić 8, 116—7). Taj je poziv ostao, čini nam se, bez jačeg uspjeha, jer se novi sultan Murat II imao za duže vrijeme boriti protiv najmlađeg Bajezidova sina Mustafe.

Događaji, koji su se odigrali u vrijeme od septembra do oktobra, mora da su bili nevjerojatno teške prirode, jer su potpuno zaprepastili Dandolove drugove, proveditore Andriju Foscola i Marka Mianija. Obojica su boravili u Kotoru, te su odavde upravili hitnu molbu samom despotu, neka samo stupi u pregovore za mir s njima. U tom pothvatu imali su doista toliko uspjeha, da se despot napokon upustio u pregovore, u kojim su mu ponuđeni Drivost i Ulcinj (Jorga I, 339; St. Stanojević Borba 21). Nezadovoljna je bila s time Sinjorija. »Ako se, stoji u njezinu odgovoru, bojaste, da će ta mjesta pasti u despotove ruke, onda ste ih trebali ostaviti sudbini, a ne predati ih neprijatelju bez borbe na veliku našu štetu.« I, ako su baš htjeli dati nešto despotu, da miruje, imali su mu radije ustupiti Budvu, a ne Ulcinj, jer je Ulcinj od velike strateške važnosti za Skadar. A najviše se Sinjorija bunila protiv toga, da se despotu predalo predgrađe Drivosta, jer »Skadar bez Drivosta malo vrijedi« (Ljubić 8, 118; St. Stanojević Borba 21).

Stanojević primjećuje, da su Foscolo i Miani bili toliko zbunjeni napredovanjem despotovim, da su sasvim izgubili glavu. Značajno je međutim za nas, da se ta zbunjenost pojavila kod spomenutih proveditura tek pošto su oni s Dandolom prispjeli u Kotor i ovdje se zadržali, da prisustvuju daljim događajima. A kad uz to utvrdimo, da je despotova ofenziva u Arbaniji započela istom u drugoj polovini septembra, odnosno da je na tom bojištu napredovanje despotove vojske bilo razmjerno skromno, — ta zauzeo je jedva koji važni položaj, jer su mu Ulcinj i Drivost predani samo od proveditura Foscola i Mianija, — onda dolazimo do zaključka,

da se najkrupniji dio despotovih operacija bez sumnje odigrao u neposrednoj kotorskoj okolini i da su te operacije bile u svojoj cjelokupnosti tako strašne i porazne, da su živci mletačkih proveditura potpuno popustili.

I doista, drukčije nije ni moglo teći. Poučen od Balšina iskustva u ranijoj fazi ovog skadarskog rata, gdje su zetske operacije potpuno pometene kotorskom intervencijom i kolebljivim držanjem braće Đuraševića, morao je Stefan Lazarević uvidjeti, da se ratne operacije protiv sjevernije Arbanije ne daju dovesti do kraja, a da nije odmah spočetka isključena i osujećena svaka mogućnost pobočne akcije s kotorske strane. U drugu ruku mu je i moralo biti do toga, da sebi osigura pristanak braće Đuraševića, za koje se dobro znalo da su se zavadila s kotorskim knezom i s kotorskom vlastelom. Iskoristiti povoljnu situaciju, koja je bez sumnje opstojala na onoj strani zbog ovog konflikta i zbog ustanka svetomiholjskih seljaka, to je morala biti jedna od najprečih briga srpskog despota. A nije isključeno zbog tajnih veza, koje su u ranijim i kasnijim prilikama bile između Luštičana i Dubrovčana, da su ovi posljednji pridonijeli svoje, da despot bude podrobno obaviješten o situaciji u kotorskom primorju i upozoren na korist, koju bi on mogao izvući za svoju stvar energičnim zahvatom u kotorske stvari. Osobito su mletačka nastojanja, da izmire konflikt između braće Đuraševića i Antona delle Boccole, morala svratiti na sebe pozornost Dubrovčana i srpskog despota. A nije nemoguće, da su Grbljani i Luštičani sami otpremili svoje ljude despotu, kad se pojavio u Primorju, od straha, da bi inače Kotorani mogli povratiti pod svoju vlast sve one krajeve, na koje su mislili da imaju najpreče pravo.

Sva je prilika stoga, da su se despotove operacije odigrale u dvije faze. U prvoj fazi je vođena ona strašna ofenziva protiv kotorskog primorja, koja je toliko prenerazila Foscola i Mianija. A tek poslije toga, kad su ovi provedituri stali da traže primirje i uz najteže uslove, okrenula se pažnja despotova na skadarsku stranu.

Što se dogodilo u prvoj fazi despotovih operacija, navedeno je u izvorima, kako smo već primijetili, samo u veoma općenitim izrazima. Sva je prilika, da se mletačka rečenica »discurrerunt territoria nostra, damnum facientes« izravno odnosi na njegove operacije u kotorskoj okolini i da su baš ove operacije djelovale po-

tresno i na same mletačke pretstavnike. Pojačanja, koja se u ovo vrijeme otpremaju iz Mletaka, idu ravno u Kotor. S galijom, koja je donosila u Kotor Sinjorijinu poruku od 30 oktobra 1421, išlo je 60 strijelaca pod tri vođe i 12 bez vođe. A kotorski je knez trebalo da ih podijeli po Kotoru i po drugim mjestima, ako ne bi međutim došlo do primirja između despota i Sinjorije (Ljubić 8, 118).

Između informacija o kotorskim stvarima, koje su Dubrovčani priopćivali ne samo despotu nego i zahumskom vojvodi Sandalju Hraniću, nalazi se jedna, koja može veoma lako stajati u nekoj vezi s događajima u kotorskoj okolini. Gelcich (Arh. dubr. Lettere e commiss. Levante 1420—22, fol. 140 i 142—3) i Jorga (Notes II, 211: dopis od 25 januara 1423) navode neku dubrovačku vijest o »Vlasima, koje je srpski despot doselio u kotorsku blizinu«. Vrijeme te seobe pada baš u jesen 1421 god., jer nije prilika, da je moglo doći do te seobe poslije primirja između despota i Sinjorije, kad je bar u izvjesno vrijeme utvrđeno posjedovno stanje ugovornih stranaka. A nije isključeno, da promjena lokalnih naziva u kotorskoj okolini pada baš u ovo vrijeme. Selo Surana, u neposrednoj kotorskoj blizini, nazvano je naime u kasnijim izvorima novim imenom Škaljara u isto vrijeme, kad se za stari Darantum oko crkve sv. Petra nedaleko od Orahovca udomio novi naziv Ljuta.

No, ako su Andrija Foscolo i Marko Miani toliko izgubili svoju prisutnost duha, te su ponudili despotu i Drivost i Ulcinj, Sinjorija je sada kategorično zatražila od Đakoma Dandola, neka nastoji da zaključi primirje na taj način, da despot dobije mjesto Ulcinja Budvu (Ljubić 8, 118), jer je — misli St. Stanojević — za Mletke Ulcinj mnogo važnija strategijska tačka zbog Skadra no Budva (Ljubić 5, 84—6; Stanojević Borba 21).

Uistinu nam se čini, da su ovdje igrali odlučnu ulogu mnogo krupniji razlozi. Sinjoriju nisu onda mučile brige zbog Skadra, koji uopće nije bio ugrožen u tom trenutku. Za nju je mnogo više značio odnos između despota i Đuraševića s jedne strane, i despota i Sandalja Hranića s druge. I Đuraševići i Sandalj Hranić bili su bacili već odavna svoje poglede na Budvu. Time što je ta varoš bila u mletačkim rukama, — a Mlečići su jamačno očekivali, da despot neće bez kompenzacije pustiti iz ruke ovo za njega važno pristanište, — bila je mnogo lakša mogućnost za Sinjoriju, da zadobije za sebe i Đuraševiće i Sandalja Hranića ili bar jednog od njih.

Njima je naime moralo biti do toga, da pripreme sebi teren za ponovnu despotovu ofenzivu, koja se očekivala odmah pošto primirje isteče. Jer da će doći do kompromisa između oprečnih stanovišta despota i Sinjorije, za to su izgledi već spočetka bili dosta slabi. Obadvije protivne stranke imale su naime dosta slobodne ruke. Sinjorija se nije trebala bojati Sigismunda, jer je imao baš onda pune ruke posla u husitskom ratu. A despot Stefan nije imao uzroka, da se premnogo boji Turaka, jer je baš onda bjesnio ljuti rat između Murata II i Mustafe, najmlađeg sina Bajezida I.

Da je ipak došlo do primirja oko polovine novembra 1421, za to su po svoj prilici bile opravdane nade jedne i druge strane, da će biti potpuno spremne za odlučan udarac u proljeću iduće godine. Primirje je naime imalo da traje, ako ne dođe do produženja, samo do 15 maja 1422 god.

VIII.

Vojvoda Vitko u Mlecima. — Misija Marka Barbariga. — Pregovori sa Sandaljem. — Marin Druško.

Primirje nije još bilo isteklo, a već se u Mlecima javio despotov izaslanik vojvoda Vitko, jedan dosta ugledni gospodin, spomenut i hvaljen od Konstantina filozofa kao čovjek blagorazuman i oštre svijesti (St. Stanojević Borba 25). Doplovio je na dubrovačkom brodu, koji je čekao na njega, da ga natrag povede u Dubrovnik, pošto bude izvršio svoju misiju (Pucić I, 163—4). U Mletke je stigao Vitko početkom aprila, a 4 aprila vodi se u mletačkom senatu debata o odgovoru, što će ga Sinjorija dati na njegovu notu, u kojoj je Vitko u ime despota tražio smjesta odgovor, da li je Republika spremna, da mu ustupi Skadar.

Stanoje Stanojević opisao je dosta opširno u dva maha, u Arch. f. slav. Philol. (XVIII) i u svojoj »Borbi o nasledstvo Balošino« (str. 26—36), pregovore između vojvode Vitka i Sinjorije. Dosta će biti stoga za naš prikaz, da se ograničimo na glavne momente. U dugom nizu konferencija, čija je sadržina obilno iznesena u Ljubićevim Listinama (8, 152, 156—164), bile su se ugovorne stranke zbližile utoliko, što je vojvoda Vitko odustao od toga, da traži Skadar, ali je izrijekom tražio Bar (koji je međutim bio već pao, vjerojatno neposredno prije primirja 15 novembra 1421, u

mletačke ruke) i Drivost i teritoriju više Skadra (contrata de supra Scutari) i, osim toga, Ulcinj ili Budvu i godišnji danak od hiljadu dukata iz skadarskih prihoda.

Za posljednje faze pregovora javi se pred Sinjorijom Marko Barbarigo s ponudom, da će sam ići povjerljivo vojvodi Vitku i nastojati da izvede pregovore sa mrtve tačke. I doista Vitko mu je izjavio, da bi se vrlo rado sporazumio s Republikom i da bi najbolje bilo, da Sinjorija pošalje despotu izaslanika i da se primirje produži, dok se mletački izaslanik ne povrati (St. Stanojević Borba 32: nije međutim tačno, što Stanojević tvrdi, da je Barbarigo kao bivši kotorski proveditur dobro poznavao one lokalne prilike, jer je Barbarigo krenuo tek kasnije, u jeseni 1422, kao proveditur u Kotor).

Sinjorija će na to, da je zadovoljna, da se produži primirje za naznačeno vrijeme, ali tako, da ona stranka, koja ima tvrđave, drži u svojim rukama i okrug (Ljubić 8, 162; Et sumus contenti treugas, que sunt inter dominium suum et nos, prorogare et per illud tempus, quod sit iustum et rationabile, per illum modum, quo consuetum est treuguas facere, videlicet, quod qui tenent fortilicia, teneant districtus, confinia et pertinentias terrarum et fortiliciorum que tenent). To je trebalo značiti: ne samo da je cijela skadarska okolina imala doći u mletačke ruke, nego po svoj prilici da se to isto imalo dogoditi i s okolinom kotorskom. Vitko će na to odgovoriti, da on može produžiti primirje samo pod uslovima, pod kojima ga je despot sklopio, dakle tako, da i skadarska i kotorska okolina ostanu u despotovim rukama (Ljubić 8, 163: dictus ambassiator responderit, dictas treugas elongare non posse nisi per modum, quo facte fuerunt per dominum suum). Sinjorija je na to odlučila, da pošlje despotu poslanika, da pregovara za mir, i da će njezin poslanik čekati na despotov »salvum conductum« u Skadru. Sutradan, 28 aprila, održana je pak sjednica pojačanog vijeća (collegium domini et consiliariorum, capitum de XL ac sapientium consilii terrarum aquisitarum de novo et ordinum) te je na njoj izabran kao izaslanik despotu ranije spomenuti Marko Barbarigo kao čovjek dobro obaviješten o svim prilikama interesiranih krajeva Arbanije (qui sit informatus de iurisdictionibus et partibus Albanie et practicus in dictis partibus).

U isto vrijeme, kad su se pregovori između vojvode Vitka i Sinjorije primicali kraju, nalazili su se u Mlecima izaslanici San-

dalja Hranića (Ljubić 8, 165—6). Ali ni oni ne bijahu dobre sreće. Kad zamoliše u ime svoga gospodara, da mu Sinjorija povrati Kotor, kotorsku okolinu, kuću, što ju je Sandalj imao u Kotoru, pa i sve njegove pokretne stvari, odvraćeno im je, da Sinjorija nije primila Kotor pod svoju zaštitu iz težnje za širenjem svoje vlasti, nego iz pukog milosrđa, jer je bio izložen svakodnevnim otimačinama sa strane svojih nemirnih susjeda. Serenisima mora stoga čuvati riječ svoju zadanu samim Kotoranima, pa je stoga zahumski vojvoda zamoljen, neka ubuduće odustane od takvih zahtjeva (rogamus dictum dominum quod a tali requisitione se removeat). Kad su pak Sandaljevi izaslanici tražili, da im se izruči polog, što ga bijahu povjerili mletačkoj državi u iznosu od 12.000 dukata Sandalj i njegova prva žena, banica Jelena, dobili su isto tako negativan odgovor (o tom pologu Ljubić 6, 253 i 256, odnosno 7, 31—2). Četiri Kotorana nalazila su se u uzama Sandalja Hranića. Neka ih vojvoda povrati u slobodu, glasio je odgovor Sinjorije, a tek onda biće govora o povratku pologa od 12.000 dukata. Zahumsko se izaslanstvo već htjelo povući potpuno praznih ruku, kad mu se nađe u nevolji Francesko Foscari s prijedlogom, da se Sandaljevim ljudima izruči ono, što preostane od četvrtog dijela cjelokupnog traženja Sandalja i banice Jelene (quod restabit de quarta: Ljubić 8, 165—6).

Radonić misli, da je Sandaljevo izaslanstvo izvršeno u sporazumu sa srpskim despotom. St. Stanojević nije doduše jednako uvjeren o toj okolnosti, ali drži, da je taj sporazum moguć (Radonić u Archivu XIX, 447; St. Stanojević Borba 14: može lako biti, da je Sandalj, kao što Radonić pretpostavlja, »radio u Zetskom Pitanju dogovorno sa Despotom Stevanom«). Stvar mi se međutim ne čini vjerojatnom u ovom trenutku drugog skadarskog rata. Sandalj Hranić bijaše jedva postigao izmirenje sa svojim ljutim susjedom Radoslavom Pavlovićem (Jorga II, 198; Pucić I, 155; Al. Ivić u Letopisu Mat. Srpske 245, 20), a već su se počeli pooštravati odnosi između Radoslava i Dubrovčana. Sada, kad je zahumski vojvoda imao dosta slobodne ruke, mogao je on misliti, da je došlo vrijeme, da povede do kraja svoju davnašnju ekspanzivnu politiku u pravcu prema Budvi i Baru i, naravno, Kotoru. Prilika za takav pothvat davala mu je bez sumnje vjerojatnost daljeg razračunavanja između despota i Sinjorije. Zato je Sandaljevo izaslanstvo imalo po svoj prilici pored svoje službene i svoju neslužbenu zadaću: da u samim

Mlecima utvrdi, je li diplomatska misija vojvode Vitka doista popraćena definitivnim uspjehom. Ako je naime uistinu dolazilo do neprijateljstava, mogao se Sandalj nadati, da će izvući veliku i trajnu korist time, što bi se u odlučnom trenutku opredijelio ili za despota ili za Sinjoriju. Zato smo skloni mišljenju, da je zahumski vojvoda koncem aprila 1422 još uvijek vodio politiku slobodne ruke.

Dolazak zahumske deputacije u Mletke urodio je, čini nam se, jednim dosta zanimljivim plodom: da je Marko Barbarigo ostao u Mlecima još nekoliko dana i da je otpremljen tek 16 maja, to jest tek pošto je istekao posljednji rok primirja, i to s instrukcijama, koje jasno ukazuju na to, da su se Mlečani ozbiljno nadali povoljnom preokretu u ratnoj situaciji.

Barbarigo je imao sa sobom povesti tri sluge, jednog notara sa slugom, a iz Skadra uzeti tumača (et unum truzimanum, quem accipiat Scutarum: Ljubić 8, 166). U instrukciji mu je naređeno, da ide despotu kao poslanik i da mu izjavi žaljenje Sinjorije, što je napadao na mjesta i podanike mletačke. Senat se nije doduše mogao složiti s vojvodom Vitkom, ali biće ga ovaj već izvijestio o mirovnim uslovima Sinjorije. Ona je spremna ustupiti despotu Drivost i Bar, a on će za to plaćati hiljadu dukata godišnje. Mlecima su imali ostati Ulcinj, Budva i Skadar, kao što su ih dobili od Đurđa Stracimirovića. Barbarigu je predana kopija toga ugovora, da je pokaže despotu. No dok bude ovako pregovarao sa despotom, imaće budnim okom pratiti situaciju. Ako naime mletačka vojska zauzme Drivost i Bar ili jedno od ta dva mjesta, onda je Barbarigo morao tražiti energično za Sinjoriju sve, što je osvojeno, a mogao je obećati godišnji danak od 600 dukata za Drivost i od 400 dukata za Bar. Međutim, i ako se ta mjesta osvoje, a despot bude navaljivao, da mu se vrate, imao ih je Barbarigo ustupiti, ako mletački rektori nisu obećali tamošnjem stanovništvu, da ga neće predati despotu; u protivnom slučaju, nije nikako smio da ih ustupi. Ako se nikako ne uzmogne pogoditi sa despotom, imao je pristati na primirje, ali samo pod uslovom, da stranka, koja drži tvrđave, dobije i njihovu okolinu. Ako despot na to ne pristane, neka mu kaže, da nema instrukcije za dalje pregovaranje. Kad dobije od despota dopust za povratak, imao se Barbarigo vratiti u Skadar i izvijestiti tamošnjega gradskog kneza o svemu, što je uradio i opazio. Uopće je imao dati što opsežnije

informacije svim mletačkim dostojanstvenicima u onim krajevima i zatim vratiti se u Mletke (Ljubić 8, 171—4; Stanojević Borba 35—6).

Izbor Marka Barbariga izvršen je nakon njegova razgovora s vojvodom Vitkom, valjada po samom njegovu savjetu, a svakako u očekivanju, da će despot biti pristupačniji mletačkim razlozima, nego što je to mogao ili smio njegov punomoćnik. Ali kad tamo, dogodi se Barbarigu nešto sasvim neočekivano. Pošto je javio despotu svoj dolazak, postigao njegovu propusnicu s jamstvom nesmetanog povratka u Skadar i došao k despotu, napadnut je Barbarigo i zlostavljen, konji su mu oduzeti, pratnja mu je zarobljena i čini nam se, čak stavljena na muke, da iskaže svakako, što je Barbarigu moralo biti neugodno, da despot dozna (Ljubić 8, 194: de iniuriis et extortionibus et molestiis tibi et familie tue [riječ »familia« znači ovdje po mletačkom dijalektu »fameglio« = sluga] illatis, de equis tibi ablatis tempore reversionis tue contra suum salvaconductum).

Ako hoćemo tražiti razloge za ovakvo neobično postupanje, čini nam se, da je najvjerojatnije, da je despot slučajno ušao u trag nekoj podzemnoj akciji, koja je imala za svrhu potpuno potkopavanje njegova autoriteta u krajevima, za koje su Mlečići mislili da moraju doći pod njihovu vlast. Propaganda protiv despota vodila se međutim ne samo sa strane mletačkih službenih pretstavnika nego naročito s kotorske strane. Kotorski emisari su svakako oblijetali travunjskog velikog vojvodu Radoslava Pavlovića. Za takva nastojanja svjedoči ne samo prijedlog upravljen od Kotorana Sinjoriji u aprilu 1421, da se svakako dovede u vezu s travunjskim vojvodom (Ljubić 8, 91—2), jer je on prijatelj i dobar susjed Kotoranima (per che mostra esser amigo, ed è confinador nostro), nego i cijelo držanje travunjskog vojvode u vrijeme između novembra 1421 i maja 1422. Radoslav se naime poslije izmirenja sa Sandaljem veoma oštro stao protiviti Dubrovčanima u konavoskom pitanju, tako da su početkom 1422 god. bila započela neprijateljstva duž cijele dubrovačke granice (Jorga II, 200; Pucić I, 159; Al. Ivić u Letopisu Mat. Srpske 245; 24—5).

Prilike su se razvijale tako, da je u jeseni 1422 pretstojao rat između Radoslava s jedne, a Dubrovčana i Sandalja Hranića s druge strane. Dubrovčani su tada otvoreno naglasili, da su svi ovi nemiri nastali zbog podzemne radnje mletačkih emisara. Oni

čak Sandalju svjetuju, da bude oprezan pred Kotoranima, i nagovaraju ga najlaskavijim riječima, da njima nikako ne da pristupa u svoju zemlju (Jorga II, 208—9). Interesantno je zabilježili, kojim su se izrazima poslužili, da Sandalja pritegnu na svoju stranu. »Vi ste naš građanin, glasi njihova poruka, naš najodličniji i najugledniji savjetnik. Vama treba samo zapovijedati, a mi ćemo vam najpripravnije biti po volji. Samo se čuvajte, zaklinjemo vas, mletačke ruke. Ne može vam naime biti nepoznato, da su mletački emisari rovarili po Zahumlju i nagovarali taj narod, neka se buni protiv vas. A kome, ako ne njima, imate zahvaliti ponovni rat s Radoslavom? Zar ste zaboravili, da je Balša životom stradao zbog njih, da su vam Mlečići oduzeli Kotor na pravdi božjoj?«

Rezultat ovih dubrovačkih pretstavnika bila je blokada karavanskih cesta sa Sandaljeve strane. Kotoranima je moralo biti veoma tijesno početkom god. 1422, kad se gradski knez Anton delle Boccole našao prinuđen, da zamoli Dubrovčane, neka dopuste, da se izvozi žito za Kotor iz zaliha dubrovačkog fontika. Dubrovčani pristadoše doduše na tu molbu, ali će dodati u svojem odgovoru od 20 januara 1422, da Kotorani ne zaslužuju nikakvog obzira od Dubrovčana, jer su isposudili prije dosta vremena 1500 perpera, a i ne misle na povratak te svote (Jorga II, 202). Sva je prilika, da ovdje dolazi u pitanje zajam od 600 perpera, koji je s vremenom narastao na gotovo trostruki iznos.

No ako su Kotorani po svoj prilici bili dosta aktivni u svojim nastojanjima prema Radoslavu Pavloviću, čini nam se, da je njihova aktivnost bila još veća u krajevima oko Budve i pojedinih seoskih župa nedaleko od obale kotorskog zaliva. U jednoj bilješci, koja potječe po svoj prilici iz prve polovine 1422 god., navedeno je jedno potraživanje kotorskog vlastelina Draga Draga u iznosu od hiljadu i pedeset perpera, te je izdan Antonu delle Boccole hitan nalog, da taj dug namiri. A za Draga Draga se dobro zna, da je zajedno s bratom Lukom vodio dosta uspješne pregovore s braćom Duraševićima kroz cijelo vrijeme između jeseni 1419 i proljeća 1421 god. (Ljubić 8, 135: Senato misti, vol. 54, fol. 24 pro 1422—3: mandatum comiti Cathari).

Ličnost jednog i drugog brata iz porodice Draga ostaje međutim u dosta dalekoj pozadini prema jednom pravcatom »self made man-om« toga vremena, čija je okretnost bila stim vrednija, što je njegova odanost prema Sinjoriji stajala izvan svake sumnje. Taj

je neobični čovjek — podatke o njemu imamo zahvaliti Stjepčevićevoj radnji »Prevlaka« (str. 45—7) — već prije spomenuti Marin Druško.

Otac mu se zvao Druško de Cranze, po našem pisanju Kranjčić ili Kranjčević, i bio je plaćeni palikuća. U vrijeme, kad su Kotorani imali izdržati nekoliko potsada, jednu opasniju od druge, sa strane Radiča Crnojevića, povjerili su glavni zapovjednici Kotora Marko Pasquali i Marko Drago nekoj četi sastavljenoj od Druska de Cranze, Palutina Ivana, Zunka de Nenada i nekih drugih, da se usprotive kotorskim neprijateljima i da napadaju na seljake, koji bi pristajali uz gradske neprijatelje, odnoseći im motike, ili, ako su se bavili ribarstvom, mreže, a općina se imala pobrinuti za njih, ako se slučajno dozna, da su ubili čovjeka ili orobili cijelu njegovu imovinu. Ali to časno zanimanje nije bilo kadro, da starijeg Druška spasi od duga. Kad je on naime preminuo, oko sredine godine 1399, odreče se sin njegov Marin očeve ostavštine i posveti se pomoću materine svojte trgovini. Tako se on dostao golemih zarada u vrijeme novčane inflacije, kad je perper pao na treći dio svoje prvašnje vrijednosti. Trgovac je, kaže Stjepčević, u svim granama. Njegovo područje bile su Zeta, Arbanija, Grčka, Italija. Dosta je svijeta u Zeti dugovalo njemu prilično velikih svota, a kotorski sudski spisi spominju mu dužnike iz Podgorice, iz Ridana, iz Drobnjaka, iz Luštice. Jesu li ove veresije samo slučajne ili odgovaraju duboko smišljenoj kreditnoj politici, to je teško utvrditi. Svakako se vidi iz poznatih nam podataka, da je Marin Druško u poslovanju bio blizu svim političkim pothvatima, koji stoje u vezi s mletačkom ekspanzivnom težnjom u ovim krajevima. Kad je, u februaru 1420, Anton de Puctii krenuo iz Kotora u Mletke, išao je s njim Marin Druško. A kad je, poslije pobjede protiv Balše i povlastice 28 aprila 1421, teška zabrinutost prevladala u krugovima svetomiholjskih seljaka, ističe se kao kupac rečenih zemljišta pored Antona de Puctii niko drugi nego glavom Marin Druško. Marin Druško bijaše učesnik i valjada glavni korisnik privilegije izdane na ime Antona de Puctii, što se vidi po tome, da je njegova porodica sve do god. 1813 posjedovala te jeftino nabavljene krajeve.

Ne vjerujemo stoga, da smo se premnogo udaljili od istine, ako mislimo, da je Barbarigova misija stajala u dosta tijesnom kontaktu sa podzemnom propagandom s kotorske strane i da je ta propaganda usko povezana s ličnošću Marina Druška.

Deset dana pošto su izdane instrukcije Marku Barbarigu, prihvati Sinjorija odluku, da otpremi kao svoga izaslanika bosanskom kralju Tvrtku II Đovana de Georgio ili Zorzija (26 maja 1422). Zorzi je imao ići u poklone bosanskom kralju, pa je imao upotrebiti priliku, da se nađe sa Sandaljem Hranićem i da ga zamoli, da se okani zatvaranja karavanskog saobraćaja Kotoranima. Zorzi je imao spomenuti Sandalju, koliko mu je Sinjorija išla u susret u stvari njegova potraživanja od mletačke države. O zarobljenim Kotoranima imao je Zorzi govoriti samo uzgredno. Glavno je bilo, da zahumski vojvoda ne čini smetnja u pogledu mletačkog vrhovništva prema Kotoru. U tom slučaju bio je Zorzi ovlašten, da mu obeća godišnju penziju od 1000, kad bi ustrebalo 1500 ili čak 2000 perpera iz prihoda kotorskih solila, samo da dopusti slobodan prolaz kotorskim karavanama. U slučaju teškoća imao se zamoliti za posredovanje sam bosanski kralj. Ako se Sandalj ne bi nalazio na bosanskom dvoru, a bio bi nedaleko od njega, do dva dana puta, Zorzi će ga potražiti (Ljubić 8, 174—8; Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 447—8).

Sinjorija je dobro bila obaviještena, kad je mislila, da će Sandalj doći na stanak kralja Tvrtka II (Pucić I, 169). Zahumski vojvoda se zadržavao međutim nedaleko od dubrovačke teritorije. Njemu je sada Zorzi otpremio pismo, na koje je dobio odgovor od 23 augusta. Sandalj se izjavio spremnim, da otkloni svaku smetnju karavanama, koje su išle u Kotor (Ljubić 8, 196), ali se dobro čuvao, da išta progovori o političkoj pripadnosti Kotora. Sinjorija će na to Zorziju, 4 oktobra 1422, neka samo nastoji, da joj Sandalj prizna vrhovništvo u pogledu Kotora i da otpusti iz ropstva četiri kotorska vlastelina, pa bilo to uz obećanje penzije od 1500—2000 perpera (Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 448).

Ova mletačka nastojanja stajala su u vezi s konstatacijom, koja je veoma uznemirivala same Kotorane: što je duže rat trajao, što je manje bilo nade, da će Sandalj imati pune ruke posla s trebinjske strane, to je vjerojatnije postajalo, da će se Sandalj sporazumjeti sa srpskim despotom i započeti odlučnu ofenzivu protiv Kotora u istom trenutku, kad bi ovaj preduzeo svoju ofenzivu prema Skadru (Jorga I, 337).

IX.

Rat. — Kuga. — Nemiri. — Pier Pollani. — Proveditur Barbarigo. — Preokret pred Skadrom i njegove posljedice. — Paštrovići.

Rat se međutim započeo, poslije isteka primirja, i na kotorskoj i na skadarskoj strani. Nemir, koji je mletačkim proveditorima zadao toliku brigu, bijaše se stišao. Skadrani su se dali smiriti koncesijama, a pojedini zetski velikaši zadobiveni su valjada, isto kao Bogdan Šestan, opsežnim privilegijama. A mletačka nastojanja, da zadobiju tursku pomoć, kao da nisu bila bez uspjeha. Turske čete su uznemirivale, tvrdi Stanojević (Borba 37), u pravcu prema Drivostu srpske položaje. Skadar, koji je cijelo vrijeme primirja stajao pod stalnom prijetnjom srpske tijesne blokade, našao se odjednom u nesmetanoj vezi s morskom obalom, ali je glavni zapovjednik mletačkog brodovlja propustio, da grad oskrbljuje životnim namirnicama, municijom i streljačima, premda je bio obaviješten, da je srpski vojskovođa Masarak ili Masarić naglo krenuo prema Drivostu od straha pred turskom najezdom (propter recessum Masarach, qui timore Turcorum se reduxerat Drivastum: Ljubić 8, 180). Zapovjednik mletačke posade u Skadru i proveditur, koji je boravio u tom gradu, javljali su međutim, kako se grad nalazi u velikoj stisci, jer ima hrane samo do mjeseca novembra, a ljudi su se hranili samo kruhom i vodom (Ljubić 8, 179—180: maxima extremitas Scutari... comedendo panem et aquam... nisi per totum novembrem). Posada je trebala pojačanja: Sinjorija odluči, 31 jula, da pošalje u Skadar pedeset pješaka i s njima dvije hiljade stara žita i šest bačava ulja (staria duo millia: Ljubić 8, 180; St. Stanojević navodi u Borbi 40 samo »hiljadu merica hrane«). Pomoćna ekspedicija imala je krenuti iz Ulcinja, koji je ovom prilikom pojačan novim utvrdama, da ga despotova vojska ne zauzme prepadom. Kao tovarne lađe morali su služiti plitki čamci (cum barchis, ganzarolis et galeis), koji bi se razmjerno lako dali pritegnuti uz Bojanu i zatim jezerom do Skadra.

Briga oko Skadra bila je tako jaka, u augustu 1422, da je carigradski bailo opet zamoljen, pošto je sklopljen mir između Vizantije i Turaka, da zamoli Murata II, ne bi li utjecao na raškog despota, da se okani skadarske potsade (se removeat ab obsidione Scutari). Ako sam Murat II ne bi htio ili ne bi mogao krenuti protiv despota, trebalo je bar, tako je glasila mletačka

molba, narediti turskim namjesnicima duž arbanaske granice, neka u slučaju prijeke potrebe priskoče u pomoć mletačkim gradskim rektorima (Ljubić 8, 188).

Što se pak Kotora tiče, broji ljeto god. 1422 među najcrnje dane njegove prošlosti. Gradska okolina bila je već glasom primirja u neprijateljskim rukama. A u gradu su se skupili izbjeglice iz pojedinih okolnih sela, čije je stanovništvo vjerno držalo s kotorskim gospodarima. Ako je skadarska blokada onemogućila svaki dovoz s morske strane, kao da stvari nisu mnogo bolje stajale ni za Kotor. Sandalj nije još puštao trgovačkih povoza preko svojih zemalja za Kotor, a ulazak u sam zaliv bio je spriječen zahumskom stražom i buntovnim Luštičanima. Ako k tome pomislimo na ljetnu sušu, oskudicu vode, nečistoću onog zapuštenog vremena, nepoznavanje najelementarnijih higijenskih mjera, nećemo se čuditi, što je mogla izbiti strašna epidemija, koja je doskora zahvatila takve razmjere, te je već prijetila opasnost, da će cijelo kotorsko stanovništvo izumrijeti do posljednjeg čovjeka. Pojedinosti o tom pomoru nisu nam poznate, ali je dosta navesti, da je broj smrtnih slučajeva znao prekoračiti, nekoliko dana uzastopce, stotinu. Između žrtava kuge moraju se navesti sam gradski knez Anton delle Boccole i gradski biskup Rajmund iz Viterba, u ranijim godinama gvardijan franjevačkog samostana stroge stege u Kotoru, koji je jedva godinu dana sjedio na kotorskoj stolici (Farlati 6, 458).

Nikakvo čudo, da se u takvim katastrofalnim prilikama pojavili razni znakovi nezadovoljstva protiv Sinjorije, koja nije ništa preduzimala, da olakša očajan položaj Kotora. Između kneza Antona delle Boccole i gradske vlastele bilo je nekoliko puta došlo do otvorenog konflikta, a javno se govorilo o neurednostima u novčanom poslovanju gradskoga kneza. Kasnije će Marko Barbarigo biti u velikoj neprilici, da razmrsi zamršenu gradsku ekonomiju, a Sinjorija će mu poslati računovođu, da se snađe u situaciji. Vlastela su oštro zamjerala Antonu delle Boccole, da je svojim jednostranim tumačenjem duždeve povelje od 28 aprila 1421 upozorio svetomiholjske seljake na to, što im se sprema s kotorske strane, i da je time dao povod sudbonosnoj seljačkoj buni, koja je u despotove ruke predala cijelu gradsku okolinu.

Ako je već prije velikog pomora bilo nagomilano protiv gradskoga kneza dosta eksplozivnog materijala, morala je sada, kad je grad stajao neposredno pred svojom propašću, uzrujanost

biti neopisiva. Sva je mletačka pomoć išla dakako za Skadar. A nije isključeno, da su ili ranije ili baš onih dana otpremljeni iz Kotora u Ulcinj i plaćenici i ratni materijal. Glasovi o sigurnom prepadu s grbaljske strane kolali su po gradu i nailazili su na opće vjerovanje. Nezadovoljni, uznemireni Kotorani okupiše se sada oko nekog Lampra Bolice, čovjeka srednjih imovinskih prilika. U Kotoru je imao zaduženu kuću, ali su njegove zemlje u gradskoj okolini mogle svojim redovnim prihodima pokrivati i kamate i neke otplate. Sada, kad mu je prijetila potpuna ekonomska propast, nije Lampro Bolica umio da se svlada. Mi ne znamo tačno, što je učinjeno ili zasnovano u ovim uzbuđenim razgovorima, ali moramo posumnjati po nekim kasnijim priznanjima samih vlasteoskih pretstavnika, da je palo nekoliko teških riječi o daljoj podložnosti Kotora Sinjoriji. Nije isključeno, da je Bolica otvoreno izjavio, da je bolje prihvatiti i najmršaviji ugovor s despotom, negoli podnositi ovakvu očajnu zapostavljenost sa strane Sinjorije. Sva je prilika, da su nezadovoljnici veoma burno dali oduška svojim osjećajima u prisutnosti bolesnog Antona delle Boccole i da je knez spasen samo energičnom intervencijom zapovjednika gradske tvrđave, prije spomenutog Ivana de Luxije. Povišenje njegove mjesečne plate (odluke mletačkoga senata sv. 54 pro 1422—3 fol. 42 u Ljubića 8, 135) nije valjada bez neke veze s burnim događajima ovog vremena.

Vidjevši, da grad čeka krajnje rasulo, kao da je Luxia ili sam ili po molbi bolesnog gradskoga kneza zatražio hitnu pomoć u zapovjednika mletačke eskadre. Godinu dana kasnije, kad su došli pred Sinjoriju kotorski izaslanici Ivan Biste i Ivan Buća, opisali su ovim riječima stanje stvari u ljetu 1422 god.: »Sinjoriji je poručeno, da je u vrijeme Antona delle Boccole s naše strane palo nepokornih riječi. Ali najbolje će svjedočiti za nas gospodin Nikola Capello, koji nas je budno stražario i time spriječio, da propadne ova nesretna zemlja. Danju i noću ustrajao je pred gradskim vratima ne gledajući na smrt, koja mu bijaše pred očima, jer je ginulo po sto ljudi dnevno, a bilo je dosta zaraženih čak u njegovoj galiji (El ne fo detto, che al tempo de mr Antonio de Bochulis fo informada la vostra Signoria d' alcune parole d' infedeltà, nuo stando dretti, come sà mr Nicolò Capello, el qual capitanio del colpho stette alla guardia nostra e fo caxion che non se perda quella povera terra .... lui non vardando la morte avanti

l' occhi, chè moriano cento persone al dí et anco in la soa galia erano molte persone inferme, et lui questo non guardava et steva de dí e notte alle porte della città: Glasnik Zem. muz. u BH. 33, 116—7).

Nikola Capello nije ostao dugo u Kotoru, nego je ostavio iza sebe s manjim brojem lakih lađa Piera Pollanija, podzapovjednika jadranske eskadre. Pollani je vladao Kotorom od jula do oktobra 1422, kad je došao u Kotor s naslovom vanrednog proveditura Marko Barbarigo.

Barbarigo se povratio sa svoje misije početkom septembra 1422 (Jorga I, 325: Barbarigo revenu de son ambassade annonce le 18 septembre que le despote n'accepte pas les propositions de la République) i našao je Sinjoriju pod utiskom kotorskih vijesti. Zaprepašćenost mletačke vlastele bila je tako velika, da nisu nikako mogli stvoriti odluke o ličnosti nasljednika Antona delle Boccole. Sjednica za izbor kotorskoga kneza održana je bez rezultata dva puta, posljednji put 13 septembra, kad se napokon pojavi pred Sinjorijom Marko Barbarigo s izvještajem o svojoj neuspjeloj misiji. (St. Stanojević misli, da se Barbarigo javio despotu tek u septembru 1422. No ako uzmemo, da je on došao u Mletke već 13 septembra i da je njegovo putovanje moralo teći veoma sporo, pošto su mu oduzeti konji, nećemo biti daleko od istine, kad smatramo, da je Barbarigo otputovao iz Mletaka početkom juna, počekao nekoliko nedjelja u Skadru, dok je dobio despotovu propusnicu, i tek u drugoj polovini jula dospio k Stefanu Lazareviću. Njegov povratak je morao zahtijevati dosta vremena: Skadar je naime dugo bio potpuno otsječen od mora, a Barbarigo je morao svakako čekati, dok je mogao otputovati u Mletke.)

Izvještaj Marka Barbariga proizveo je u redovima Sinjorije duboki utisak. To se vidi već iz toga, što su sve odluke o Kotoru, što ih je Sinjorija prihvatila u sjednici 26 augusta, izmijenjene, odnosno podvrgnute reviziji. 18 septembra odlučeno je naime, da u Bojanu krenu dva soprakomita sa pedeset pješaka i da se po Dalmaciji sakupi oko 25—30 manjih lađa, koje će probiti srpsku blokadu i oskrbljivati Skadar. Iz svega toga vidimo, da je opasnost bila sada mnogo veća, ili se činila mnogo većom na ovoj strani. Dalja pojačanja naređena su 24 septembra: dvije galije za Skadar. Soprakomiti im bijahu Marko Bembo i Marko Barbo, a

morali su otputovati najkasnije 5 oktobra. S tim galijama imao je otputovati za Kotor i Marko Barbarigo (Ljubić 8, 197—200).

Instrukcije Marku Barbarigu nose datum 4 oktobra. Njegova je misija bila trostruka: administrativna, diplomatska, vojnička. Njegovo je sjedište imalo biti Kotor, ali nije imao nositi, isto kao Anton delle Boccole, naslov gradskoga kneza, nego proveditura. Gradom je morao upravljati sa svim obzirom (cum omni humanitate possibili) po istim načelima, kakva su došla do izraza u uputstvima njegova prethodnika. A ta su mu uputstva predana u prijepisu, da ih se uzmogne držati. Trajanje dužnosti ograničeno je međutim samo za šest mjeseci dana, dakle od oktobra 1422 do aprila 1423, ali je morao u Kotoru počekati na dolazak svojeg nasljednika u službi. Plata će mu iznositi za ono šest mjeseci 500 dukata, od kojih će 200 dobiti u Mlecima, a 300 uzeti sebi iz kotorskih prihoda. S njim će u Kotor poći pet oružanih pratilaca i kancelar (quique famulos aptos ad arma, et unum cancellarium). Ako bi ostao duže od šest mjeseci, plata će mu iznositi, isto kao Antonu delle Boccole, pedeset dukata na mjesec. Daljih 600 dukata doznačeno je Barbarigu iz mletačke državne blagajnice za isplatu plata kotorskoj posadi.

Što se ticalo Barbarigove vojničke misije, ona je sastojala u tome, da ispita način, kako bi se moglo prijeći na kotorskoj teritoriji iz defenzive u ofenzivu. To ispitivanje moralo se izvršiti što brže (sine perditione temporis) i na takav način, da bi kotorska posada od sedamdeset i pet pješaka zajedno s kotorskim teritorijalnim odredima brzim prepadom podvlastila cijelu teritoriju, koja se nalazila u neprijateljskim rukama. Iz okolnosti, da je Sinjorija sada svu opasnost vidjela na skadarskoj strani, možemo zaključiti, da je u vremenu između polovine augusta i polovine septembra vjerojatno došlo do nekoliko okršaja u kotorskoj blizini i da su u tim okršajima Kotorani bili jači.

Zanimljiva je međutim diplomatska misija Marka Barbariga. Njegova je zadaća bila dvostruka. Dok je naime u jednu ruku imao nastojati, da opet započne pregovore s despotom i da mu izjavi spremnost Sinjorije za izmirenje, imao je u drugu ruku nastaviti s braćom Đuraševićima one pregovore, koji su ranije započeti i koji su valjada izazvali rđavo postupanje srpskog despota prema njemu i njegovoj pratnji. Pregovori su se imali voditi ne samo s Đuraševićima nego i s drugim velikašima ili plemenskim zajed-

nicama — mislimo pri tom na poslije spominjane Pamaliote i Paštroviće — a Barbarigo je za tu svrhu imao na raspoloženju peče osobito dragocjene čohe zelene boje i obično sukno. Iz svega toga vidimo, budući da nema sumnje, da su te instrukcije sastavljene na osnovu samog Barbarigova izvještaja, da je Barbarigo i prilikom svoje ranije misije nastojao da podmiti despotove ljude i time izazvao despotovo zlo postupanje (Ljubić 8, 194—5: instrukcije Marku Barbarigu od 4 oktobra 1422).

Barbarigo je krenuo iz Mletaka, ako ne istog dana, sutradan, pošto su mu izdane gornje instrukcije. Na galiji, kojom je putovao, nalazio se po svoj prilici i dopis upravljen sa strane Sinjorije mletačkom poslaniku na bosanskom dvoru, Đovanu de Giorgio ili Zorziju. Sinjorija je tražila od njega, da svakako nastoji oko sporazuma sa Sandaljem u pogledu političkog položaja Kotora i kotorskih karavana. Sandalju se imala obećati godišnja penzija od 1500—2000 perpera iz prihoda kotorskih solila (Ljubić 8, 195—7).

Rat se sada vodio uglavnom na skadarskoj fronti. Srpska vojska pod zapovjedništvom Masaraka ili Masarića brojila je oko 4000 boraca, a srpske lađe su potpuno blokirale ulaz u jezero nedaleko od Sv. Srđa. Dugo vrijeme su svi mletački napori, da priskoče Skadru u pomoć, bili bez ikakva uspjeha. U novembru su mletački provedituri s pomorskim kapetanom stigli do Bojane i uzalud pokušali da prodru u Skadar i odnesu hranu. Zapovjednik mletačke eskadre bio je toliko potišten, da je otvoreno javio u Mletke, da je takav pothvat naprosto nemoguć. »To nije istina, odgovorila mu je Sinjorija, jer mi tačno znamo, da je u svoje vrijeme Francesko Bembo dao potopiti lađu u blizini otoka pred Sv. Srđem, tako da je Bojana nešto zaustavljena, te su se povozi mogli povući do same tvrđave. Potopite dvije lađe na rečenom mjestu, ali dajte ih prije procijeniti, da ne bude svađe oko naknade pretrpljene štete« (Ljubić 8, 206—9; St. Stanojević Borba 43—4).

Međutim je Barbarigo veoma žustro izvršivao u Kotoru svoj posao. Doduše je sam njegov naslov proveditura mogao izazvati nepovjerenje u redovima osjetljivih Kotorana, koji su s pravom smatrali, da njihov gradski poglavica mora nositi isto kao i prije kneževski naslov. Razlika u naslovu mogla je naime veoma dobro značiti i razliku u načinu, kako je Sinjorija prosuđivala svoj odnos prema Kotoru. Gradski knez bio je, kakve god bile njegove atribucije, lokalna vlast, dok je proveditur bio mletački činovnik. U

prvom slučaju imao je mletački pretstavnik samo nadgledati autonomnu upravu povjerenog mu grada, u drugom je on zapravo jedini odlučni organ te uprave. Je li iskustvo vladavine Antona delle Boccole dalo izravni povod odluci mletačke vlade? Je li Sinjorija doista stajala pod utiskom, da su kotorske privilegije previše stezale kneževu vlast i da je stoga trebalo da na čelu kotorske općine stoji čovjek kruta neslomljiva karaktera, koji bi k tome raspolagao dovoljnom silom, da vlastelu drži u strahu?

Moguće je međutim, da je ovdje igrala svoju ulogu i jedna druga okolnost: Sinjorija nije znala, kako će se svršiti skadarski rat. Despot je potsio Skadar i udarao na njega s takvom energijom, da su Mlečani morali biti spremni na to, da svakog trenutka dobiju glas, da je despotova vojska osvojila Skadar i da se na skadarskom gradu vije srpska zastava. A iz samih se izjava Sinjorije vidi, da je mnogo držala do toga grada »zarad časti i glasa mletačke države« (St. Stanojević Borba 40—1). Ako bi Skadar pao, bila bi naime izgubljena za Sinjoriju cijela sjeverna Arbanija. Dok se naprotiv gubitak Kotora dao podnositi relativno lakše. A za despota je opet Kotor imao mnogo veći značaj negoli za Sinjoriju, jer je vezao Zetu s morem. Stoga se ne smijemo čuditi, ako je s mletačke strane uzet u pretres prijedlog despotu, da se okani Skadra i da u zamjenu uzme Kotor. Doduše se takvo postupanje protivilo izričitim obavezama ugovora o predaji. Ali je takva klauzula činila bitnu sadržinu svih tadašnjih ugovora o predaji, a ipak će Serenisima baš malo kasnije prilično laka srca raspolagati i Drivostom i Barom i Budvom i Ulcinjem.

Da je Barbarigo svoju vlast doista smatrao privremenom, vidi se već po načinu kako je nastupio, kad je trebalo da preuzme kotorsku upravu. Kotorani su mu svečano pošli u susret i zakazali na dan njegova dolaska svečanu sjednicu malog i velikog vijeća. Tu je Barbarigo imao izreći svečanu zakletvu, da će vladati gradom po njegovim statutima i na čast prevedrog mletačkog gospodstva. Ali je on odmah odbio da se podvrgne toj formalnosti i izjavio je, kad mu je spomenut precedens Antona delle Boccole, da ono, što je vrijedilo za Antona delle Boccole, nema vrijediti za njega, Marka Barbariga. Prema kasnijoj pretstavci kotorske vlastele obrazložio je on takvo držanje činjenicom, da duždeva povelja upravljena Antonu delle Boccole nije bila pravilno zapečaćena. A nije isključeno, da je Barbarigo ovom prilikom izrijekom naglasio, da je delle Boccole bio gradski knez, dok je on, Barbarigo, proveditur.

Kotorani su iz svih ovih pojedinosti morali razabrati, da se Serenisima bar zasad ne smatra vezanom za uslove potpisane prilikom predaje Kotora. Jesu li odmah imali pred očima sve posljedice ovakvog držanja, nije nam poznato. Ali je Barbarigo odmah dao razumjeti, da umije postupati onako ozbiljno, kao što je to tražila od njega ozbiljnost situacije. Protiv Lampra Bolice zametnut je krivički postupak, a kazna mu je bila zatočništvo. Nije se smio vratiti u Kotor, ako je htio izbjegnuti smrtnoj kazni, a imanje mu je zaplijenjeno u korist mletačke države. Vlastela su uzalud oblijetala Barbariga sa svojim traženjima: njegovi su odgovori glasili uglavnom odrečno. Otpremiti izaslanstvo u Mletke, o tome nije u tim prilikama moglo biti ni govora, a nije isključeno, da je Barbarigo naprosto zabranio takvo izaslanstvo. U isto vrijeme, kad je Barbarigo imao pune ruke posla, da se snađe u novim prilikama, nije izgubio iz vida svoju diplomatsku zadaću. S jedne je strane pokušao da dođe u kontakt s despotom, a s druge s Đuraševićima. Despotu je poslao nekog Ostoju s pismom, u kojemu se žalio na ranije postupanje i izjavljivao želju, da se nanovo započmu pregovori, jer će Serenisima izaći despotu u najvećoj mjeri u susret. Đuraševićima je Barbarigo trebalo da poda što obilnija obećanja. Ako doista pristanu uz Veneciju, mogu očekivati od nje ne samo godišnju penziju nego čak posjed gornje Zete, kasnije Crne Gore, i jednog pristaništa na Jadranskom Moru. Đuraševići su utoliko pristali na Barbarigove prijedloge, što su tražili od njega, neka im izda propusnicu za jednog pregovaraoca (Ljubić 8, 208; Stanojević Borba 42—3). Barbarigov izvještaj nosi datum 26 novembra 1422. Do rezultata u pregovorima s Đuraševićima nije bilo došlo ni dva mjeseca poslije toga. Sinjorija je naime 28 januara 1423 poručivala Barbarigu, neka odustane od daljih pregovora s Đuraševićima, ako nisu do toga trenutka dovedeni do potpunog sporazuma (Ljubić 8, 214).

No dok Barbarigo ne uzmogne zadobiti za mletačku stvar Đuraševiće i Paštroviće, nije bilo ni govora o ofenzivnom nastupanju prema selima kotorske okoline. Kotorska posada brojila je samo sedamdeset i pet pješaka, a teško su Kotorani s najvećim naporom mogli podići na noge više od koje stotine za nuždu naoružanih boraca. Ne smijemo naime zaboraviti, da je užasni pomor prošlog ljeta ostavio osjetljive praznine u redovima kotorskih građana.

Zato je bio od prijeke potrebe preokret u situaciji oko Skadra, i taj se preokret doista desio noću 18 (Stanojević misli: 28) decembra pred samim skadarskim utvrdama. Okretni Đakomo Dandolo bio je stupio u vezu s Pamaliotima i valjada s drugim arbanaskim plemenima skadarske okoline. Činjenica je svakako, da su laki brodovi mletačkog zapovjednika Nikole Capella već bili prodrli uz Bojanu sasvim blizu do srpske blokade, kad je despotova vojska naprasno napadnuta u tmini uz veliki žagor napadača. Da je izdajstvo igralo ulogu pri ovom pothvatu, nije nimalo nevjerojatno. Svakako je neopisiva panika zahvatila samu srpsku vojsku, koja je napustila svoje položaje i time omogućila oskrbljivanje skadarske tvrdave. Taj je prepad izvršen od relativno malog broja napadača. Mlečani će se kasnije pohvaliti, da su sa sedamdeset vojnika razbili vojsku od 4000 boraca. Ova tvrdnja bi trebala bližeg dokaza, ali, i da je potpuno tačna, ne mijenja na činjenici, da je ovdje posrijedi jedna ratna epizoda, koja je zadobila svoju važnost ponajviše zbog vještine mletačkih izvjestilaca, da iskoriste situaciju. Kad je naime srpski vojskovođa Masarić ili Masarak vidio, da su Mlečići u relativno malom broju prodrli do skadarske tvrdave, uhvati ga strah pred odgovornošću prema despotu. Brzo se on skloni u Danju, a to baš dade povod Mlečanima, da rastrube desno i lijevo, da je cijela srpska vojska raspršena u sve vjetrove i da se u Danj povukao vojskovođa s ostacima svojih trupa (Jorga I, 329; Libri Commemoriali IV, 47, N° 128; St. Stanojević Borba 44—6).

Neprisutnost duha srpskog vojskovođe najviše je dakle skrivila, što je cijeli događaj dobio odlučnu važnost. Sinjorija odluči, u sjednici 7 januara 1423, da obustavi otpremanje vojske i oružja, jer je despotova vojska protjerana iz skadarske blizine (propter victoriam habitam per gentes nostras, exercitus despoti sit positus in fugam et levatus ab obsidione Scutari: Ljubić 8, 209).

Prevrat se odmah osjetio u držanju samih mletačkih vlasti. Petar Pollani dobio je nalog, kad je plovio s galijom prema jugu, da putem svrne u Dubrovnik i javi tamošnjoj vladi, kako je Sinjorija već odavna obaviještena o dubrovačkim spletkama, koje su dovele despota u Primorje i nanijele Sinjoriji neprocjenjive štete. »U te informacije nismo dosad htjeli vjerovati — to jest prije skadarske pobjede —, ali smo sada, to jest poslije skadarske pobjede, dobili posve tačne podatke (sed modo sumus plenarie informati),

pa stoga tražimo od vas, da se okanite takvog neprijateljskog držanja (requirimus, quatenus volerit cessare et removeri a tali proposito«, Ljubić 8, 210—1). Karakterističan je dubrovački odgovor: »Bili smo uslužni Sinjoriji već nekoliko puta, prilikom đenovskog rata (tempore Bucicaldi) i prilikom prošlog rata protiv Balšića. Za nas mletačka prisutnost ne samo nije neugodna, nego je čak korisna. Jer nikad prije nismo imali toliko slobode u trgovanju s jadranskim pristaništima, koja su nam ranije bila stalno zatvorena« (Jorga II, 214: dopis dubrovačke vlade mletačkom duždu od 26 februara 1423).

Posljedice skadarske bitke osjetile su se i na zahumskoj strani: Sandalj Hranić tražio je sada od Dubrovčana, neka mu povrate novac, što ga je u svoje vrijeme povjerio republici (Jorga II, 211: polovinom januara 1423). A malo kasnije sklopljen je opet mirovni ugovor između Sandalja i Radoslava Pavlovića (Jorga II, 212; Al. Ivić u Let. Mat. Srpske 245, 26). Dubrovčani su čak izabrali Radoslava za svoga počasnog građanina; ratifikacije se izmjenjuju prvom polovinom februara, a Sandalj predaje Dubrovčanima tvrđavu Sokol (Jorga II, 212—3; Al. Ivić o. c. 26—7).

I Ivan Kastriot, koji je onda vladao Ljeŝom i Krujom, počeo je izlaziti iz svoje prvašnje rezerve. Sinjorija se bavi njegovim ponudama u sjednici od 28 januara 1423. Njezin izaslanik prerušen kao trgovac imao je poći Ivanu i nagovoriti ga, neka definitivno napusti despotovu stvar uz obećanje godišnje penzije od 100—200 dukata (Ljubić 8, 211—4).

Prema Đuraševićima nije više Sinjorija dobro raspoložena, kao što je bila prije. Ako je Barbarigo već bio počeo svoje pregovore s njima, javljeno mu je 28 januara 1423, imao je da se izvuče iz njih na što skladniji način (et si iam principiavissetis dictam practicam Antivari et Gente superioris debeatis vos retrahere a practica predicta quantum honestius facere poteritis: Ljubić 8, 214).

Niti deset dana iza toga, 6 februara 1423, sklopljen je dalji ugovor između bosanskoga kralja Tvrtka II i mletačkog izaslanika Đovana Zorzija, u kojemu su se nagodili oko zajedničke akcije protiv cetinskog kneza Ivana Nelipića (Ljubić 8, 215—7).

A malo poslije toga vratio se u Kotor Marku Barbarigu onaj isti Ostoja, kojega je proveditur bio poslao despotu, da ga pozove na nastavljanje mirovnih pregovora. Serenisima je na vijest o tome poručila Barbarigu u Kotor, neka otpremi despotu »providum

virum Marinum de Drusco, de cuius fidelitate bene et ample confidimus«. Marin Druško imao je potražiti despota te mu ponuditi mir uz ove uslove: Serenisimi će pripasti Ulcinj, Budva, krajevi iza Bojane i Skadar, dok će despot ostati u posjedu Bara i Drivosta onako, kako su stvari stajale u vrijeme Jurja Stracimirovića. Uz to će despot dobiti svake godine penziju od 500, eventualno 1000 dukata iz skadarskih prihoda. Budu li pak došli u mletačke ruke Bar ili Drivost ili oba grada, Druško će despotu obećati penziju od 3—400 dukata za Bar i od 4—600 dukata za Drivost (Ljubić 8, 221—2).

Uporedo s misijom Marina Druška kod despota povjerena je druga povjerljiva misija zapovjedniku jadranske eskadre Francesku Bembu. Imao se svrnuti u Ulcinj i tamo opomenuti građane na vjernost prema Republici. Odatle je imao poći u Bojanu do Sv. Srđa, gdje će zamijeniti Nikolu Capella. Kod Sv. Srđa Bembo će podignuti utvrđenja, da osigura prolaz konjaništva za Skadar. Osim toga će Bembo odvratiti od despota Drivost, Bar i Zabojanu i arbanaskim velikašima obećati godišnje provizije u cjelokupnom iznosu od hiljadu dukata, onoliko, koliko su Balšići dobivali iz Skadra. Osobito će paziti, da se drži u dobrim odnosima s Pamaliotima, koji su toliko išli Mlečićima na ruku za predašnje skadarske bitke (Ljubić 8, 218—221).

U instrukcijama Francesku Bembu nema nikakva pomena o Paštrovićima, ali nema sumnje, da je Sinjorija imala pred očima i njih. Baš onih dana odlučeno je u Mlecima, da se stave na raspoloženje Marku Barbarigu neke peče vunene čohe i 300 dukata, jer je trebalo sklopiti ugovor s Paštrovićima (Ljubić 8, 135—9 ili Senato Misti, vol. 54 pro 1422—3, fol. 91: ser Marco Barbadico mittantur 28 pecie pannorum et ducatos 300 pro faciedo pacta et conventionem cum Pastroviciis).

Ugovor je sklopljen 4 aprila 1423 na galiji Franceska Bemba pred samim paštrovskim žalom. Pošto su se među sobom posavjetovali u zboru na Drobnom Pijesku, nađoše se paštrovski poglavice Dabiša Aleksić Paštrović, Radić Mihović, Ivan Risavić, Ivan Čudić, Matiša Kalodurđević, Novak Crvac (Cervez), Petar Glavaš, Sorać Busanović ili Vuksanović, Karnoj Novaković, Kanjoš Mladenović ili Bladenovig Blizikuća, Vukota Dragović, Radič Grubašević, Zohan ili Bogdan Buljarević i Novak Tomić na galiji Franceska Bemba, da potpišu ovaj ugovor:

1) Paštrovski plemići pristupiće svake godine izboru kneza, kojega će potvrditi mletačka vlada i koji će suditi domaćim ljudima u svim građanskim i krivičkim sporovima po starim običajima i po plemenskim statutima (antiquos eorum mores et statuta).

2) Sinjorija je opet obećala, da će braniti paštrovke zemlje i paštrovske pravice (confinia et iura) i da će povratiti Paštrovićima sve one krajeve, koji su im ranije pripadali te su bili izgubljeni u ratu.

3) Paštrovski plemići obavezali su se u ime svoje, svojih prijatelja i sljedbenika (sequaces) nastanjenih u tom kraju, da će iz svoje slobodne volje, vjernosti i ljubavi, ne tražeći ni nagrade ni plate, u svako doba biti spremni za svaku uslugu prevedrom gospodstvu, bilo to u ratu ili u drugom pothvatu, na cijeloj teritoriji od Bara do Kotora. A kad bi spomenuto gospodstvo htjelo, da mu Paštrovići služe u skadarskom okrugu, služiće mu oni besplatno samo za osam dana, a od osmog dana unaprijed će se njima platiti dnevno ili mjesečno isto onoliko, koliko drugim domaćim ljudima (hominibus paiesanis).

4) Kad bi u ratno doba krenula protiv Paštrovića ili srpska vojska ili turska sila u tolikom broju, da se paštrovski plemići i obični ljudi ne bi mogli odbraniti, staviće im duždevo gospodstvo na raspoloženje stan i utočište u susjednim krajevima, odnosno u kotorskoj okolini, i platiće za njihovo izdržavanje tokom njihova zatočništva bar onoliko, koliko se daje drugim plaćenicima.

5) A u slučaju mira s despotom tražili su spomenuti paštrovski plemići i obični ljudi, da ih Sinjorija nipošto ne izruči srpskoj vlasti, ni drugom teritorijalnom gospodaru, nego da ih naprosto povrati u njihovu predašnju slobodu.

6) Čim ugovor stupi na snagu (hoc concordio facto), imala je Sinjorija doznačiti Paštrovićima dvadeset peča vunene čohe od pedeset nošnja i pedeset ogrtača po narodnom kroju (clamides L secundum eorum ritum).

7) A paštrovski plemići će utjerati svake godine po cijelom paštrovskom kraju dvanaest srebrnih groša od svake kuće, odnosno ognjišta po starom običaju (pro qualibet domo, vel pro quolibet foco).

8) Sinjorija se obavezala Paštrovićima, da neće tražiti nikakve carine od njihovih proizvoda ni u Mlecima ni u drugim trgovima podloženim mletačkoj vlasti.

9) Isto tako su tražili Paštrovići, »da se potvrdi u svom zvanju prepoštovani opat gospodin Luka, ujak prije spomenutog Radiča Grubaševića, opat sv. Marije de Jotas na paštrovskoj teritoriji, i da se nikako ne makne odavde« (Ljubić 8, 225—6).

Situacija je time dosta raščišćena za Sinjoriju, tako da sada nije ništa više stajalo na putu ofenzivi na kotorskoj strani. Vrijeme žetve se približavalo, a Kotoranima je svakako moralo biti do toga, da poberu svoj dio ljetine. Pojedina vlastela počela su već naoružavati manje odrede i stupati u pregovore sa Grbljanima. Teže je išlo, čini se, s Luštičanima i s Bogdašićima, koji su se još uvijek držali po strani. A i na Zahumlju nije sve stajalo najbolje, jer je Sandalj još uvijek teško podnosio gubitak Kotora (Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 449).

Marin Druško vratio se sa svoje misije koncem maja 1423. Donio je glas, da se Đurađ Branković sprema s vojskom na Skadar. Ali je i ta vijest nailazila na slabi odziv sa strane stanovništva u bokeljskom susjedstvu. Druško je došao u Kotor sa čitavim projektom o podmićivanju gornje Zete. Barbarigo, koji nije raspolagao tolikim sredstvima, poslao ga je ravno u Mletke (Marinum de Drusto... quem... ad nostram presentiam destinastis), ali se Sinjorija nikako nije mogla odlučiti, da prihvati sve njegove zamisli, premda je Barbarigu potvrđivala, da je Druško u svakom pogledu pouzdan čovjek.

Vijest o dolasku Đurđa Brankovića naišla je međutim potvrdu u njegovu dopisu upravljenom Marku Barbarigu. Sinjorija je bila sporazumna, da Barbarigo pošlje Ivana de Luxiju despotu, ali je ipak pretpostavljala, da Barbarigo ide sam i da nastoji da se sporazumi sa zapovjednikom jadranske eskadre i s drugim provediturima, kako bi svi zajedno išli jedan drugome na ruku u poslu sklapanja primirja i mirovnog ugovora s despotom. Sinjoriji se činilo nezgodnim, da Barbarigo ostavi Kotor, pa mu je zato naredila, neka ne ide nipošto iz grada, a da ne pozove u Kotor Petra Pollanija s galijom, koja je i prije čuvala Kotor. Isto se tako Barbarigo imao dogovoriti sa zapovjednikom jadranske eskadre Franceskom Bembom o intervenciji mletačkih galija prilikom pokorenja prevlačkih seljaka. Jedno nije Sinjorija nikako odobrila Barbarigu: da je obećao kotorskom vlastelinu Ivanu de Pellegrini nekoliko grbaljskih kućišta za to, što se on uspješno pobrinuo, da Grbljani budu zadobiveni za Sinjoriju (Ljubić 8, 233—4; Stanojević Borba 51).

Opsežnije su instrukcije, što ih je Sinjorija poslala Francesku Bembu, tri dana kasnije, 28 juna 1423. Ovaj zapovjednik jadranske eskadre upravo je obasipavao Sinjoriju svojim pismima u doba, kad su teške saobraćajne prilike oduzimale prepisci onu neposrednost, koja su joj od najveće potrebe. Njegova su se raspravljanja ticala dva predmeta, skadarskih i kotorskih prilika. Na skadarskoj su strani privlačili na se pažnju Pamalioti i pojedini sjeveroarbanaski velikaši, između kojih je svakako najznatniji bio Ivan Kastriot. Na kotorskoj je strani najvažniji bio problem, kako da se pokore Kotoru, odnosno Sinjoriji grbaljski i svetomiholjski seljaci. Prvi je preduslov za to bio, da se Venecija pokaže s većom vojničkom silom. Ovaj svijet, koji se bio navikao mijenjati gospodara, imao je uvijek pred očima mogućnost povratka stare vlasti i potrebu opravdanja pred njom. Zato su ovi ljudi bili skoro sporazumni, da se podlože Veneciji, ali samo onda, kad bi mogli, u slučaju povratka srpske sile, imati izgovor, da nisu promijenili svoje držanje iz vlastite pobude, nego da su to učinili, makar samo formalno, preko volje, pod pritiskom jače sile. Tu jaču silu morala je sada pretstavljati mletačka eskadra pod zapovjedništvom Pietra Pollanija. On će boraviti u Boki tek poslije dolaska kretskih galija u Bojanu osam dana, to jest onoliko, koliko je trebalo, po prikazivanju samih Kotorana, da se Sinjoriji podloži cijela kotorska okolina. Ako to ne bi uspjelo kroz osam dana, mogao je Pollani boraviti u Boki još dalja četiri dana; ali se nije smio upuštati u taj pothvat prije, nego se uvjeri, da je ne samo ulazak u Boku nego i izlazak iz nje siguran. Osim toga imao je paziti, da mu mornari ne idu sami na suho, nego da se tu zadrže samo onoliko, koliko je svakako trebalo za vojničke operacije. Jedno je bilo neugodno Sinjoriji: Marin Druško se nuđao, da će sam podijeliti Paštrovićima sve nagrade u novcu ili u čohi, koje je njima bila stavljena u izgled prilikom njihove uslovne predaje. Sinjorija je stoga izrijekom isticala svoju želju, da te nagrade izruče Peštrovićima mletački pretstavnici, a ne neki kotorski građanin, pa bio on pouzdan koliko mu drago (Ljubić 8, 234—8).

Uistinu su ovdje bila posrijedi dva suprotna interesa. Dok je naime Sinjoriji moralo biti do toga, da rat dovrši što prije, jer je bila izložena ne samo velikim troškovima nego i velikim komplikacijama, Kotorani su se rukovodili sasvim drukčijom težnjom: da svakako dobiju onu svetomiholjsku metohiju, za kojom su

čeznuli već preko trista godina. Zato se ne čudimo, što je Sinjorija u svojim instrukcijama upravljenim Francesku Bembu direktno naglasila pretežnost prvog interesa i tek naknadno, u podredenom značaju uzela u pretres eventualnost intervencije svoje flote u kotorskom poslu. Francesko Bembo imao je dakle u prvom redu paziti, da on ili Marko Barbarigo ili obojica dođu što ranije do Đurđa Brankovića i da nastoje sklopiti primirje za što duži rok, ako bi mirovni ugovor bio nemoguć zbog prevelikih težnja srpskoga vojskovođe. Čitav niz dopisa upravljen je ovom prilikom Marku Barbarigu: trebalo je da se strogo drži uputstava izdanih mu 16 maja 1422 za njegove prve misije, a samo je trebalo paziti, da ne budu zaboravljeni u mirovnom ugovoru Pamalioti i Paštrovići, koji su u međuvremenu bili prešli na mletačku stranu. (Dopis 2 jula 1423: Ljubić 8, 238.)

Jedna je okolnost međutim morala Sinjoriju veoma zabrinuti: Đurađ Branković nije bio došao pred Skadar kao miroljubivi pregovarač, nego je nastavio ratne operacije protiv Skadra na način, koji je prije svjedočio za težnju, da Sinjoriju stavi pred gotove činjenice. Sa svojom vojskom od 8000 boraca zauzeo je nekoliko čvrstih položaja duž rijeke Bojane, tako da mu nije teško bilo presjeći sve veze između Skadra, odnosno mletačke eskadre u Skadarskom Jezeru, i otvorenog mora. A s druge strane nije ostavio s vida ni kotorsko ratište, jer je, čini nam se, jedan manji odred srpske vojske ravno krenuo prema Boki u nesumnjivoj težnji, da potvrdi u podložnosti prema Srbiji one seljake, koji su već počeli davati jasne znakove kolebanja (Jorga I, 343; Stanojević Borba 57).

Situacija je postajala tako neugodna za mletačke pregovarače, da su se našli primorani, da pristanu na primirje na osnovu obostranog posjedovnog stanja. Primirje biće sklopljeno prije 5 jula 1423 i imalo je vrijediti do 15 augusta. Odlučna je bila za Mlečiće okolnost, da je Đurđu Brankoviću već bilo pošlo za rukom, da potpuno otsiječe Skadar od otvorenog mora, tako da je mletačka eskadra bila u opasnosti, da se preda neprijatelju (Ljubić 8, 243; recepimus literas vestras datas ad bastitam sancti Sergii die quinto iulii... ac consideravimus conditiones treuguarum firmatarum per vos ad medium mensem augusti presentis, quas videmus procedisse ex clausura fluminis cum fortiliciis et stricturis factis per gentes inimicas). St. Stanojević misli, da je primirje sklopljeno

istom 15 jula za mjesec dana, ali se tome mišljenju protivi činjenica, da su kotorski izaslanici odmah, pošto je sklopljeno primirje, pošli da se tuže u Mletke i da su oni tamo stigli 17 jula, što oni nikako ne bi mogli, da je primirje potpisano tek dva dana ranije.

Ali ni poslije primirja nisu mirovale kretnje srpske vojske. 10 i 14 jula obraćaju se Sinjoriji Marko Barbarigo i Francesko Bembo s izvještajem, da srpska vojska diže utvrde u blizini mjesta nazvanog Skala, tako da bi mogle spriječiti mletačkoj eskadri izlazak na otvoreno more. Sinjorija im na to odgovori, 2 augusta, neka u tom slučaju izađu s brodovima i s vojskom, pošto budu porušili sve privremene utvrde (destrui faciendi bastitas), da ih Đurađ Branković ne prisili na predaju (Ljubić 8, 242—3).

X.

Kotorsko izaslanstvo. — Pregovori sa despotom i sa Sandaljem. — Skadarski mir. — Ugovor sa Sandaljem.

Vijest o primirju stigla je u Kotor po svoj prilici dva-tri dana pošto je potpisano. Kotorani su odmah doznali, da su u tom ugovoru ponovljene iste one klauzule, koje su bile izmamljene ranijim pregovaračima Andriji Foscolu i Marku Mianiju u proljeću 1422 god. strahotnim vijestima iz kotorskog i skadarskog bojišta. No takvo je primirje značilo, da su mletačke trupe morale napustiti ne samo svu skadarsku okolinu, nego da su i Kotorani morali napustiti cijelu teritoriju, koja je već bila došla u njihove ruke za ratnih operacija izvršenih bez učešća mletačke flote. Što su oni bili zauzeli, ne znamo, ali je sva prilika, da su bili valjano napredovali i da ih je u tome veoma malo pomela privremena akcija Đurđa Brankovića.

To se jasno vidi iz pretstavke, koju su podnijeli Sinjoriji kotorski izaslanici Ivan de Biste i Ivan Buća (Glasnik Zem. muzeja u Bosni i Hercegovini XXXIII, 117—122). Kad su Biste i Buća krenuli iz Kotora u Mletke, bio je Barbarigo otsutan iz Kotora, a na njegovu je mjestu vladao Nikola Capello. Sva je prilika, da je ovaj ne samo dopustio nego čak želio, da dođe do toga poslanstva. Iz sadržine kotorske pretstavke vidi se naime, da se Kotorani stalno pozivaju na Capellovo svjedočanstvo i da direktno optužuju Barbariga. No najbolje će biti, da cijelu pretstavku iznesemo u što vjernijem prijevodu.

»Zaključeno je primirje, javiše Kotorani, a bili smo primorani, da predamo despotu cijelu gradsku okolinu, koju smo već imali u svojim rukama, tako da se ozbiljno bojimo, da smo zauvijek izgubili i da je nikad više nećemo povratiti, niti ikad doći do ploda svojih zemalja. Šta nam onda preostaje? Dvije smo ljetine (do estade) i onako izgubili. Ako nam propadne i ova treća, ostaje nam samo da se latimo putničkog štapa i torbe i da idemo prosjačiti po svijetu sa svojim ženama i sa svojom djecom, jer smo u najvećoj bijedi od nevolja ovoga dugog rata. Već ima punih osamdeset godina (dakle već od vremena Stefana Dušana), da se zalažemo za to, da dođemo pod okrilje ove Sinjorije, a sada, kad smo to postigli...« »Nemojte malaksati, odvrati im Sinjorija, jer nećemo nikad više pristati na takvo primirje, kakvo je sklopljeno ovom prilikom (nunquam volumus ad similes treuguas condescendere).«

Nastavak pretstavke je žestoka optužnica protiv Marka Barbariga. Saopćio je kotorskom velikom vijeću pismo Sinjorije, da će mletačka eskadra doći u Boku, a eskadra nije došla... Kad ih Sinjorija utješila, da su već izdane sve potrebne naredbe, udariše Kotorani u još žešću tužbu. »Znamo veoma dobro, da su vama došli rđavi izvještaji o nama, da smo se bunili protiv kneza Antona delle Boccole, ali za našu vjernost zna najbolje Nikola Capello, koji je toliko za nas učinio za posljednjeg pomora. Danju i noću on nas je čuvao ne gledajući na smrt, koja mu je bila pred očima. A premda smo usred najtežih nevolja ustrajali u vjernosti prema Sinjoriji, naše se povlastice ne priznaju i naš se statut ne izvršuje. Gradski naš zakon zabranjuje, da se uvozi u Kotor inostrano vino, dok nije potrošeno sve domaće, a naše su klijeti pune, i strano se vino uvozi, i mi ne možemo unovčiti svoju siromaštinu. Kad smo pošli knezu, da se pritužimo, dobili smo odgovor, da povelja ove Sinjorije nema vrijednosti, jer nije oskrbljena visećim pečatom.« »Neugodno nam je (nobis multo displicet), odvrati Sinjorija, da se na takav način sprečava izvršenje naših obećanja. Budući da vi to tražite, zadovoljni smo, da se isprava o kotorskoj povlastici nadopuni visećim pečatom.«

To nije bilo sve. Barbarigo je zadavao Kotoranima svakojakih teškoća, kad su dolazili u pitanje računi, što ih je bio ostavio njegov prethodnik. Bio je prodao neku kotorsku robu, a dobivenim je novcem podmirio plate budvanske posade. Taj je dug iznosio

1750 perpera i 37 groša, a Anton delle Boccole je već bio odredio, da se Kotoranima ima za taj dug ustupiti izvjesna količina gradske soli. »A Barbarigo neće da prizna taj dug i neće da nam se so izruči.« Od druge je strane isti Anton delle Boccole posudio nešto novaca gradskoj općinskoj upravi i uzeo kao zalog za to neke relikvije sv. Tripuna i crkveno posuđe. Da sve te dragocjenosti ne budu odnesene iz Kotora, imala se prodati s pristankom Nikole Capella i Pietra Pollanija neka količina soli, u sve dvije stotine vreća, da se tim podmiri to potraživanje. Ali se Barbarigo protivio toj prodaji, premda je već bila odlučena, i tako su relikvije odnesene u Mletke. Isto je tako Barbarigo odbijao da plati Dragu sinu Luke Draga svotu od 1050 perpera, premda su ti novci utrošeni s odobrenjem same Sinjorije. »Čudno nam je, odvrati Sinjorija, da Barbarigo zadaje takvih teškoća« (quod dictus ser Marcus talem oppositionem faciat, miramus).

Kotorani su iznijeli svoju pritužbu u prilično žestokom tonu i umjeli su da smekšaju Sinjoriju. Zato je njezin odgovor na cijeloj liniji pozitivan. Ona je obećala, da će urediti sve računske diferencije Kotorana i Barbariga, da će se postarati za oslobođenje četvorice Kotorana zarobljenih kod Sandalja, da će dati sagraditi kulu na otoku sv. Mihajla, da će se pobrinuti za oskrbljivanje Kotora u slučaju izostatka ovogodišnje ljetine, odnosno da će Kotoranima odobriti iznos od 2—3000 perpera za pobiranje poljskog prihoda (ut possint pacifice suos reditos recoligere). Pristala je na to, da za kotorskoga gradskog kancelara bude postavljen na mjesto Antona de Puctija Francesko Indrico sin meštra Mengulina. Samo na to nije pristala, da se vrate u Kotor relikvije sv. Tripuna, koje je u svoje vrijeme Vettor Pisani odnio u Mletke i koje u se nalazile u crkvi sv. Ivana od Furlanaca (s. Zuanne Fantin). I budući da su Biste i Buća krenuli u Mletke o svom trošku, odobri im Sinjorija iznos od trideset dukata za naknadu putnih troškova.

Ova je kotorska pretstavka izazvala u Mlecima nevjerojatno duboki utisak, kako se jasno vidi po mjerama, koje je Sinjorija prihvatila odmah pošto je bila saslušala Kotorane. Ovaj je utisak pojačan još daljim pismima Marka Barbariga i Franceska Bemba, u kojima su sami javljali, da su bili primorani na sklapanje primirja zbog opasnog položaja, u kojemu su se nalazili.

Još prije nego je uopće mogla primiti poruku svojih povjerenika iz skadarske blizine, Sinjorija je odredila, da jedan od njezina dva proveditura, koji su imali poći u Solun, krene turskom caru Muratu II, da potvrdi posljednji mirovni ugovor. Pošto ta potvrda bude izvršena (confirmata autem dicta pace), imao je mletački izaslanik upozoriti Murata II na tekst samog mirovnog ugovora i osobito na onu stavku, gdje se turski vladar obavezao, da će oružanom silom spriječiti, da bude ometan mletački posjed u Arbaniji. Srpski despot je međutim oduzeo Serenisimi Drivost i nanio štetu ostalim mletačkim posjedima. Neka se stoga sultan zamoli, da opomene despota, koji je njegov vasal (qui est homo suus), neka se okani takva postupanja i neka povrati Sinjoriji sve oduzete joj krajeve i osobito Drivost. Ako Murat II to ne učini, onda on ruši ugovor, i Sinjorija će mu obustaviti obećana plaćanja (Ljubić 8, 240—1; St. Stanojević Borba 57).

Utjecaj kotorske pretstavke vidi se iz instrukcije otpremljene Marku Barbarigu i Francesku Bembu dana 2 augusta 1423. U tom je dopisu Sinjorija pristala na traženje Đurđa Brankovića, da se despotu imaju ustupiti Ulcinj i Budva i podijeliti godišnja penzija od hiljadu dukata iz skadarskih prihoda, ali je u isto doba isticala, da se nikako nema ustupiti despotu sa Budvom i Luštica sa svojim pripadnostima, jer ti krajevi nisu nikad bili politički spojeni sa Budvom i stoga moraju svakako pasti pod vlast Mletačke Republike. Mletački povjerenici imali su se starati i o tome, da u teritoriju Republike budu uključena kućišta nekog Andrije Humoja u blizini Skadra, jer su od velike važnosti za odbranu toga grada. Ali su Barbarigo i Bembo morali paziti, da ne budu posve otsječeni od mora i da ne riskiraju vojsku i flotu, pak su morali u slučaju krajnje nevolje i otstupiti od ovih zahtjeva i čak odobriti srpskom despotu godišnji danak od dvije hiljade dukata. U samom mletačkom senatu vodila se dosta žestoka diskusija između onih senatora, koji su htjeli, da se rat nastavi s najvećom energijom (Bartolomej Donato i Marko Dandolo), i njihovih protivnika, koji su tvrdili, da se već dosta utrošilo za ovaj rat i da je svakako trebalo nastojati, da dođe do mira (Ljubić 8, 243—6; St. Stanojević Borba 59—61).

U isto vrijeme, kad je Sinjorija slala Barbarigu i Bembu svoja posljednja uputstva, vodila se debata o tome, kako se ima postupiti prema Sandalju. Đovani de Georgio ili Zorzi bio je

poručio već u julu, kakvo je stanovište zauzimao Sandalj Hranić u kotorskom pitanju. Bio je spreman da dopušta karavanama, neka slobodno idu u Kotor, i izjavio se sporazumnim, da se odreče svakog prava na Kotor uz obećanje godišnje penzije od 600 dukata iz prihoda kotorskih solila. Sandalj je još tražio, da mu se povrate njegove kuće u Zadru i u Kotoru, koje su mu ranijom zgodom bile oduzete. Sa svim tim je Sinjorija bila sporazumna, ali je u jednom pogledu pravila rezerve. Sandalj je naime tražio, da Sinjorija pristane na to, da Sandalj može priskočiti despotu u pomoć, kad bi to od njega tražili ili turski sultan ili bosanski kralj. Tu bi pomoć Sandalj dao despotu samo oko Skadra, dok bi svakako ostavio na miru kotorsku okolinu. Zorzi mu je na to imao odvratiti: kako da u isto vrijeme ratujete protiv nas oko Skadra, dok ste naš prijatelj na kotorskoj strani? (Ljubić 8, 246—8; Radonić u Arch. für slav. Philol. XIX, 450).

Međutim je Bembo dobivši instrukciju od 2 augusta energično nastojao, da dođe do mira, koji je utvrđen 12 augusta 1423 u šatoru Đurđa Brankovića pred palisadnim utvrdama Sv. Srđa. Ugovor je sastavljen u dva primjerka, jedan na hrvatskosrpskom, a drugi na italijanskom jeziku, od Kotoranina Nikole de Arcilupis »imperiali auctoritate iudex ordinarius et publicus notarius et prelibati illustrissimi et excellentissimi principis et domini despoti Stephani Rascie ducis et prefati magnifici et excelsi domini domini Georgii scriba« (Ljubić 8, 248—253). Uz Đurđa Brankovića pri sklapanju ugovora bili su njegovi doglavnici vojvode Vojin Jugović, Sejan, Alias-beg, Novak i Hrebeljan, dok su uz Franceska Bemba spominju Mateo Leon, Jacobo Abramo, Johane de Caprino, Franceschino de Grossa, Morello de Montio i Antonio de Fontana. Kao polazno stajalište pri sklapanju ovog ugovora uzeto je posjedovno stanje u vrijeme Đurđa Stracimirovića i njegova sina Balše III, pa je za to i navedeno u ugovoru, da se Ulcinj i njegov srez, odnosno Kotor i njegov srez moraju dosuditi sa svojim granicama bezuslovno mletačkoj Sinjoriji (Dulcigno cum el suo destreto chomo ha habudo e tegnuto al tempo del segnor Zorzi Strazimir e del suo fiol misser Balsa franchamente sieno della signoria de Veniexia). Dalje je stajalo, da despotu imaju pripadati Drivost, Bar, Budva i solila, koja su nekad pripadala Balši III, sa svim tadašnjim granicama i pripadnostima, koje su ranije opstojale i koje su im potvrđene pod mletačkom vlašću. Samo se u

pogledu Paštrovića nije moglo doći do sporazuma. Đurad Branković je naime tražio, da se knežina vrati pod srpsku vlast, kojoj je pripadala i prije, ali je Bembo postigao, da to pitanje bude privremeno odloženo. Sinjorija i despot su svečano obećali, da će se ubuduće okaniti svakog nastojanja, da zadobiju za se izdajstvom gradova, sela ili tvrđava drugog ugovornika. Potpuna je amnestija podijeljena svima, koji su za rata pristali uz jednu ili drugu stranu. Zanimljive su odredbe, koje su imale zajamčiti potpunu slobodu trgovačkih odnosa između krajeva, koji su došli pod despotovu, i krajeva, koji su došli pod mletačku vlast. Prijenos robe, kupnje, prodaje, tranzit morali su se vršiti nesmetano, bez naplaćivanja vanrednih taksa između pojedinih susjednih krajeva jedne i druge vlasti. Presude su se imale pak izvršiti i na susjednoj inostranoj teritoriji. Isto je tako zajamčeno svim mletačkim građanima i pripadnicima i svim despotovim ljudima bez razlike staleža i zanimanja (de que maniera et condicion), koji bi imali u inostranoj teritoriji ili nepokretnina ili robe ili kupovine ili miraznih dobara, pa to bili kuće, vinogradi i njive, da mogu mirno i nesmetano raspolagati tim imovinskim predmetima i boraviti u teritoriji, gdje su se oni nalazili, uz obavezu, da plate, isto kao domaći ljudi, sve propisne poreze i pristojbe dotičnom teritorijalnom gospodaru. Ista pravna uzajamnost između despotove i Sinjorijine teritorije imala je opstojati i u pogledu krivičnog prava. Zlikovci su se morali izručiti s jedne i s druge strane, a pravna se pomoć morala svakako podijeliti na zahtjev jedne ili druge teritorijalne vlasti.

Ako je skadarski ugovor toliko vodio računa o kotorskim imovinskim interesima na teritoriji, koja je dolazila pod vlast srpskog despota, učinjeno je to s prostog razloga, što je Sinjorija, odnosno njezini povjerenici, osjetila potrebu, da Kotoranima pruže bar neku prividnu naknadu za potpuno zapostavljanje njihovih teritorijalnih interesa. Već je samo primirje značilo za njih teški udarac. Obustavljanje ratnih operacija u trenutku, kad je već bila nadomaku intervencija mletačke flote i kad su sela svetomiholjske metohije imala da konačno dođu pod kotorsku vlast, značilo je za Kotorane teški, nedoknadivi udarac. Osamdeset godina bijahu se oni borili ne za to, da dođu pod mletačku vlast, kako su pripovijedali Biste i Buća, nego za to, da dobiju i Lušticu i sva ostala sela te metohije. Tamo, a ne mletačkim lagunama, bili su upra-

ljeni kotorski pogledi, kad je papa Klement VI, 6 januara 1354, pozivao Stefana Dušana, da Kotoranima dosudi negdašnja benediktinska dobra oko crkve sv. Mihajla na Tumbama. Za tu su se metohiju Kotorani izlagali kroz šezdeset godina Balšinim i dubrovačkim udarcima, od toga su se posjeda nadali da će postići onu teritorijalnu zaobljenost republike sv. Tripuna, koja je jedino mogla odgovarati njihovoj sigurnosti. Oni su čak već bili postigli sve, što su željeli, dvije godine ranije u otvorenoj borbi protiv zetskog gospodara, u vrijeme, kad im je Sinjorija odmjerivala na zlatnom vaganu najsitniji trošak za mačeve i strijele i kad je s velikom mukom pristala, da im otpremi istrošenu posadu od neko dvanaest strijelaca, koji nisu nigdje drugde mogli služiti nego u Kotoru. A sada, poslije seljačke bune, poslije najezde zagorskih plemena, pošto je minuo pomor, pošto je dignuta Sandaljeva blokada, sada, kad su Kotorani zadobivši za Sinjoriju Paštroviće hvatali već veze s Grbljem i već našli oslona u tamošnjem seoskom stanovništvu, kad su svetomiholjska sela već bila zatvorena sa svake strane, pa su sama tražila prisutnost mletačke flote, da imaju povod da se odmetnu od despota, — kotorska je akcija prekinuta, a sve su uložene energije bile utrošene uzalud. Jednom riječju, metohija je za njih bila izgubljena nakon tristagodišnjih napora oko nje baš u trenutku, kad je pobjeda bila u neposrednoj blizini. I uistinu je metohija izgubljena za Kotor, jer se Sinjorija inače bojala, da će za nju biti izgubljen Skadar.

No ako je skadarski mir značio teško razočaranje za Kotorane, gledalo se na njega mnogo stvarnije s mletačke strane. Sinjorija je dobro osjećala, da je skadarski ugovor upravo samo značio neko sasvim privremeno uređenje, koje je trebalo da se izgradi u definitivno stanje istom na osnovu dugih pregovora.

Da se to uzmogne učiniti, trebalo je u prvom redu pospješiti likvidaciju zahumskih težnja na Kotor. Stvar je išla stim lakše, što je baš onda bjesnila ljuta buna Konavljana protiv Dubrovnika. Započela se u junu 1423, a nije isključeno, da su Konavljani računali na aktivnu pomoć sa Sandaljeve ili Radoslavljeve strane, premda ni pažljivi Dubrovčani nisu mogli naći optužnog materijala ni protiv jednog ni protiv drugog susjeda. Sandalj je štoviše pomagao Dubrovčane pri ugušivanju ustanka, dok se za Radoslava odmah posumnjalo da potajno pomaže ustanike. Buna je trajala cijelu 1423 god. pa i na početku iduće, 1424 god. U oktobru 1423

su se Radoslavljevi podanici otvoreno pridružili ustanicima, a već su išle pritužbe iz Dubrovnika u Kotor, da Kotorani potpomažu buntovnike i da im daju utočište (Jorga II, 217; Al. Ivić u Let. Mat. Srpske 245, 27—8).

Sva je prilika, da su ovi događaji odvratili Sandaljevu pažnju od kotorskog pitanja. Ali nije isključeno, da je sam način, kako je došlo do skadarskog ugovora, ostavio kod bližih susjeda utisak, kao da su njegove odredbe samo privremenog značaja, stim više, što ni jedna ni druga stranka nije pokazivala preveliku žurbu, da izvrši svoje obaveze. Toj okolnosti imamo valjada pripisati, da je zakasnilo konačno utanačenje ugovora između Sandalja i Sinjorije. Ugovor je naime potpisan istom 1 novembra 1423.

Njegovi uslovi bijahu uglavnom iste sadržine kao instrukcije od 6 augusta 1423 (Ljubić 8, 246—8). Polazeći s konstatacije, da Sinjorija nije prisvojila Kotor iz osvajalačkih pobuda, nego iz milosrđa, jer je grad bio izložen gotovo svakidanjim nasiljima s Balšine strane, pristao je Sandalj, da se odreče svojih prava ili pretenzija na Kotor susjedstvu za ljubav i obećao je, da će pustiti karavane, neka idu u Kotor, a ne u Dubrovnik (Miklosich 325—9: da turme pojdu pravim putem gradu Kotoru, a ne u Dubrovnik). Uz to se Sandalj obavezao, da će osloboditi četiri kotorska vlastelina, koje on bijaše zarobio dvanaest godina ranije. A u zamjenu Mlečići obećaše, da će mu svake godine platiti iz prihoda kotorskih solila penziju od 600 zlatnih dukata (ducatos DC auri) i da će mu popraviti kuću u Kotoru, koja je bila oštećena za prošlih nemira.

No u decembru kao da se Sandalj opet predomišljao, vjerojatno zbog zakašnjenja ratifikacije skadarskog ugovora, pa je počeo dolaziti s novim traženjima. Prije toga je on digao svoj novčani polog, što ga je imao u Dubrovniku. I evo što je Sandalj postigao u naknadnom ugovoru od 27 decembra 1423. Sve blagodati ranijeg ugovora od 1 novembra imale su se proširiti na Sandaljeva sinovca kasnijeg hercega Stjepana i na ostalu svojtu braće njegove Vuka i Vukca. Tim Sandaljevim nasljednicima imala je pripadati godišnja penzija od 600 zlatnih dukata i stojna kuća u Kotoru. Povlastica je međutim imala vrijediti samo dotle, dok bi Sandalj, odnosno njegovi nasljednici ustrajali u prijateljskom držanju prema Sinjoriji. Sinjorija se sa svoje strane obavezala, da neće dati nikakvih povlastica Sandaljevim vazalima i podanicima (non det

subditis et fidelibus Sandali nullum favorem). Sandalj neće biti lično odgovoran, ako kotorske karavane bude opljačkane na njegovoj teritoriji, pa se ne nađe krivac. Njegova će se dužnost ograničiti na to, da pođe u potjeru za razbojnicima i preda ih kotorskim vlastima, ako ih pronađe. 16 februara 1424 potvrđeni su ovi ugovori sa strane Sinjorije, i tom prilikom su izdane povlastice mletačkog plemstva i članstva u mletačkom velikom vijeću Sandaljevoj braći Vuku i Vukcu i sinovcu njegovu Stjepanu Vukčiću Kosači (Ljubić 8, 257—263 i Radonić o. c. 450).

Skadarski ugovor i sporazum sa Sandaljem čine u bitnosti prvu nepobitnu pravnu sankciju za novi odnos između Kotora i Mletačke Republike. Jer se nikako nije moglo govoriti o definitivnom prisajedinjenju Kotora Sinjoriji, sve dok se vodio zetsko-mletački rat i dok je Sandalj kao pretstavnik bosanskih teritorijalnih aspiracija otvoreno isticao svoja prava na Kotor i na njegova solila. Tek onda, kad su oba pretendenta za sebe i za svoje nasljednike otstupili neopozivo od svojih zahtjeva, mogla se predaja Kotora Serenisimi smatrati svestrano priznatom pravnom stvarnošću. Sada se s mletačke strane moglo bez straha pristupiti definitivnoj organizaciji kotorskih prilika ili bolje stvarnom pripojenju Kotora u zamršeni sklop mletačkog državnog organizma.

XI.

Akcija kotorskog biskupa. — Sporazum o uređenju Grblja. — Pregovori u Plani i u Mlecima. — Secondo Nani. — Vučitrnski ugovor. — Predaja Grblja. — Pogranična komisija.

Ali prije nego se uopće moglo pristupiti reorganizaciji kotorske općine, bilo je potrebno, da se tačno odrede teritorijalne granice kotorskog sreza, to jest onog dijela kotorske okoline, koji će dijeliti političku sudbinu samoga Kotora. U skadarskom ugovoru bilo je doduše određeno, da Mletačkoj Republici ima pripadati Kotor sa svojim srezom s istim granicama, kako su opstojale u vrijeme Jurja Stracimirovića i njegova sina Balše III. Ali ne treba prijeći na detaljna izlaganja, da se utvrdi, da su se granice između zetske i kotorske teritorije nekoliko puta znatno izmijenile. Da se kotorskom srezu odrede definitivne granice, da se odredi, koji krajevi imaju pripadati despotu, a koji Sinjoriji, za to je trebalo novog, pobližeg sporazuma. To je uistinu značilo, da skadarski

ugovor nije drugo, nego smicalica s mletačke strane, da se izbjegne opasnosti, koja je prijetila od prisutnosti Brankovićevih 8000 konjanika. Pravi mirovni ugovor imao se dakle istom zaključiti.

Da stranke upozore na tu potrebu, za to su se starali u prvom redu sami Kotorani. Barbarigo se nije više vratio u Kotor, da upravlja gradom nakon skadarskog ugovora. U jeseni 1423 god. nalazimo naime već novoga gradskog kneza Stefana Quirinija. To je bio susretljiv gospodin, nimalo nalik na surova i prijeka Marka Barbariga, a sva je prilika, da je upućen od Sinjorije, da bolje pazi na odredbe gradskoga statuta.

Gotovo u isto vrijeme biće da je iz Mletaka došao novi kotorski biskup Francesko Pavoni. Njegovo imenovanje kao da nije izvršeno, isto kao imenovanje prethodnika mu Rajmunda iz Viterba, po prijedlogu samih Kotorana, nego naprosto po dezignaciji patrijarha kao duhovnog starješine svih krajeva podloženih Sinjoriji. Novi biskup bio je naime odmah potvrđen bulom pape Martina V od 7 oktobra 1422, dakle u isto vrijeme, kad je i Barbarigo krenuo kao proveditur u Kotor. Ali Pavoni nije odmah krenuo iz Mletaka u Kotor, nego je po svoj prilici volio počekati, dok se budu sredile tamošnje prilike.

No kad je on napokon došao u Kotor, bio je njegov dolazak kao neki znak za Kotorane, da pokrenu sa svoje mrtve tačke pitanje državnih granica i međusobnih odnosa između jedne i druge državne teritorije. Imovina kotorske biskupije nalazila se naime ponajviše na drugoj strani državnih granica. Biskup je stoga odmah uvidio, da raščišćavanje imovinskih prilika stoji u interesu njegove ekonomske egzistencije. Zato je po svoj prilici sam on nastojao, da u Mletke krene kotorsko izaslanstvo, koje se pokazalo pred Sinjorijom 4 maja 1424 god.

Kotorani su tražili u prvom redu, da budu na čistu o sudbini mirovnog ugovora, za koji se uporno govorilo, da ga despot neće potvrditi. Izjavili su stoga svoju zabrinutost, što još nisu dobili svojih zemalja, to jest grbaljsku župu. Sinjorija ih primiri izjavom, da je već izabran novi kapetan za Skadar, koji će se sastati s despotovim povjerenicima, da utvrde obostrane granice.

Na to će Kotorani: »Kad dobijemo opet svoje zemlje, molimo, da se svakako izvrše u njihovu pogledu stari naši običaji i da se seljani i vlastaci (neslobodni seoski kmetovi) primoravaju na izvršivanje svojih dužnosti.« Sinjorija je bila sporazumna s time, ali

je izrijekom zahtijevala od Kotorana, neka nikako ne traže od svojih seljaka više, nego im doista duguju (et non permittat ipse comes .... quod predicti eorum habitatores contra debitum graventur, nec ullo modo, nisi de iure fuerit, angarentur et molestentur).

Pet stotina dukata određeno je ovom prilikom za popravak palate kotorskoga kneza, koja je bila, rekoše Kotorani, u tako slabom stanju, da se nije mogla ni pogledati. Dalja njihova briga bijaše, da se svakako čuva katastih otoka sv. Gabrijela. Katastih je značio zbirku isprava o imovinskim pravima, a vlastela se jamačno bojala, da joj se opet ne dogodi, da jedan nesavjesni ili lakoumni kancelar uništi dokumente, na kojima su gradili svoje pravne zahtjeve.

Zanimljiv je kotorski zahtjev, da im Sinjorija dopusti, neka povise liječničku platu od 100 na 170 dukata, dok se plata učitelju imala sniziti od 100 na samih 30 dukata. Sinjorija im odvrati, da se ona neće miješati u to, što kotorska općina bude učinila sa svojim novcima. Dalji je kotorski zahtjev imao za predmet gradski dug prema ostavštini Antona delle Boccole: Sinjorija se pokaza nestrpljivom i naredi, da se cijela stvar što brže riješi. Dvije su pritužbe podignute protiv gradskoga kneza Stefana Quirinija: da ne poštuje privilegiju gradske vlastele u pogledu trgovine vinom i da u krivičnim parnicama ne primjenjuje odredbe gradskoga statuta. »Te su odredbe, odvrati Sinjorija, u mnogim slučajevima nemoguće. Tako je vlastelinu dovoljna kazna, kad je ubio seljaka, da plati globu od 150 perpera. A za lupeža je određena globa u trostrukoj vrijednosti ukradene stvari.«

Oskrbljivanje Kotora tražilo je, dok ne bude jasna sudbina gradske okoline, da se dovede neka količina žita iz Drača i Zabojane. Dračkí bailo Girardo Sagredo dobio je ovom prilikom naredenje, da mora izručiti Kotoranima slobodno od svake pristanišne takse svaku količinu žita, koju bi oni htjeli nabaviti na osnovu pozitivnoga dopisa kotorskog kneza.

Ove su molbe trebalo istom da priprave teren za kasnija krupnija pitanja. Kotorani su se pritužili, da je njihov pokus, da mirnim putem dovedu Grbljane do posluha, ostao bez uspjeha. U Grblju je čak bilo došlo do nemira, a tamošnji su vlastaci, čini nam se, tvorno napali kotorske izaslanike. »Ako nam samo dopadnu šaka, odvrati na to Sinjorija, kazniće ih naš kotorski knez,

da njihov slučaj posluži primjerom drugima (mandabimus comiti nostri Cathari et successoribus eius, ut si predicti malefactores vel eorum aliqui in manibus suis capitarent, debeant contra illos procedere per modum quod delictorum suorum debitam poenam luant et ipsorum poena aliis sit ad exemplum).

Dok su međutim pojedinci iz Grblja i ostale kotorske okoline pokazivali neku upornost prema vlasteli, bilo ih je nekoliko, koji su već nastojali, da se s njima izmire. Kotorski je knez obećavao pojedincima za nagradu za njihovo držanje koncesiju jednog mlina, što je imalo za posljedicu, da su svi seljaci onoga kraja morali ići k njemu, da im samelje žito i da od samljevenog žita uzme izvjesnu količinu za se. Samo je Kotoranima krivo bilo, da je gradski knez podijelio takvu koncesiju nekom Rejni (Regna), jer je on to manje zaslužio od mnogih drugih.

Sinjorija je morala obećati, da će se postarati kod despota, da se kotorskom biskupu ne zadaju nikakve smetnje pri izvršivanju njegove duhovne sudbenosti i njegovih imovinskih prava na teritoriji podloženoj srpskoj državi. Odbila je, da opet uzme u pretres parnicu Lambra Bolice, koga je Barbarigo osudio na izagnanstvo, a dopuštala je samo, da se njegovo imanje unovči za pokriće njegovih dugova (Glasnik Zem. muzeja u Bosni i Hercegovini XXXIII, 131—6).

Po svoj prilici stoji u vezi s kotorskom pretstavkom duždeva povelja od 14 maja 1424, kojom je Kotoranima dopušteno, da opet kuju srebrni novac kao i prije sa slikom sv. Tripuna na jednoj i sa sv. Markom na prijestolju na suprotnoj strani (effigies Sti Marci in solio). Ali je gradski knez s vlastelom morao paziti, da nacrt, kovinska sastavina i težina odgovaraju zakonskim propisima (Comes et Nobiles provideant super stampa, liga et pondere: Farlati 6, 458).

Posljedica ove kotorske pretstavke bila je dakle, da je novom skadarskom kapetanu Francesku Quiriniju naređeno, neka se što prije sastane sa srpskim povjerenicima i dogovorno s njima uredi pogranična pitanja.

Do sastanka je doista došlo u augustu 1424 u Plani, valjada u Plavu blizu Gusinja, između Đurda Brankovića i Franceska Quirinija. Ali ovom se prilikom nije mogao postići nikakav praktični rezultat. Stranke su se naime mogle složiti samo o slobodi kretanja mletačkih i srpskih podanika na teritoriji države. Teškoće

su nastale, kad se povela riječ o izručenju pojedinih zlikovaca, koji su stali da bježe iz jedne države u drugu. A pogotovu nije moglo doći do sporazuma o drugim pitanjima, za koja je Sinjorija obećala u maju Kotoranima, da će činiti predmet zajedničkog pretresa (Ljubić 8, 277—8 i St. Stanojević Borba 65—6).

Neuspjela konferencija u Plani imala je za posljedicu, da su pregovori prestali za cijelu godinu dana. Tek u augustu 1425 (ne 1424, kako misli Stanojević) došlo je do sastanka srpskih i mletačkih povjerenika u Mlecima. Sastanak se počeo obostranim predbacivanjima zbog neizvršenja skadarskog ugovora. Mlečići su tražili, da im despot ustupi skadarsku i kotorsku okolinu, dok su se despotovi ljudi tužili, da se još nalaze u mletačkim rukama Budva, Paštrovići i zetska solila. Osim toga tražilo se s despotove strane, da Sinjorija plati godišnji danak od hiljadu dukata ne samo za Skadar nego i za Kotor, jer se taj danak plaćao i u vrijeme Balše III. U daljem je zasjedanju iskrsla nova nesuglasica: Kotorani su tvrdili, da im mora pripadati cijela svetomiholjska metohija, jer je ta metohija njima pripadala u vrijeme Đurđa Stracimirovića. Na to stanovište nisu Srbi nikako htjeli pristati, nego su kategorično zahtijevali, da im se Luštica sa solilima mora predati, jer je skadarski ugovor u suštini značio uspostavljanje predratnog teritorijalnog stanja, a Balša je pred ratom sa Serenisimom nesumnjivo vladao cijelom svetomiholjskom metohijom (Glasnik Društva srbske slovesnosti XIII, 221—8).

Ove dvije konferencije, koje su održane, mislimo. u Mlecima, nisu doduše dovele do pozitivnog rezultata, ali su znatno pomogle tome, da su sporna pitanja dobila svoju tačno određenu formulaciju. Jer, kad su uzalud raspravljene sve mogućnosti posredničkog rješenja sa strane jedne treće neutralne vlasti — u pitanje su dolazili vizantijski car, knez ahajski, janinski despot, Nikola Senjski, ankonitanska općina, član porodice Malatesta, bolonjski i sijenski univerzitet — nije ostalo drugo, nego da se pristupi izravnim pregovorima (Glasnik Društva srb. slov. 13, 221—8).

Sinjoriji je mnogo bilo do toga, da se stvari brzo dovedu do zaključne faze, jer je despot Stefan živo nastojao, da zadobije za pomisao razračunavanja sa Sinjorijom kralja Sigismunda. Ali se u ovu fazu pograničnog pitanja upletoše, čini nam se, Kotorani. Oni se doduše nisu usudili, da sami izađu pred Sinjoriju s gotovim prijedlozima, nego su stvar pokrenuli tako, da su zainteresirali za

pitanje svetomiholjske metohije nikoga drugog nego samog kotorskog biskupa Sekonda Nanija. Nani se početkom te godine pogodio sa dotadašnjim kotorskim biskupom Franceskom Pavonijem, da će doći na njegovo mjesto i da će mu u zamjenu ustupiti biskupsku stolicu u Argu u Peloponesu. Kotoranima je ta promjena dobro dolazila, jer je Sekondo Nani bio iz mletačke vlasteoske porodice i pri tome u novčanim teškoćama. Između Kotorana, koji su mu posudili novaca, nalazio se Marin Druško. Nikakvo čudo, da je u tim prilikama pošlo za rukom Kotoranima, da biskupa zainteresiraju za pitanje svetomiholjske metohije, koja je već od god. 1125 bila, glasom darovnice biskupa Ursacija, sastavni dio patrimonija katedrale sv. Tripuna. Pregovori o kotorskim i skadarskim granicama bili su u punom jeku u Mlecima, kad se pred Sinjorijom pojaviše, 31 augusta 1425, kotorski izaslanici sa zahtjevom, da se svetomiholjska metohija svakako mora revindicirati kao kotorsko zemljište, jer je činila integralni dio patrimonija kotorske biskupske stolice. Ali taj zahtjev, koji su Kotorani formulirali sasvim bezazleno, kao da se radi samo o biskupskoj revindikaciji, nije mogao da pomete Sinjoriju, koja odvrati Kotoranima, da zahtijeva, neka se biskup ne plete u pitanja, koja su se desila prije nego je Sinjorija zavladala Kotorom (Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 129—130). Da cijelo pitanje jednom pokrene s mrtve tačke, odredi Sinjorija za svoga poslanika pred despotom skadarskoga kapetana Franceska Quirinija. (5. septembra 1425).

Ali do sastanka između Quirinija i despotovih povjerenika nije došlo cijele jeseni 1425 god. Istom 22 marta 1426 izdaće despot Stefan svoju punomoć Đurđu Brankoviću.

Međutim je kotorski biskup opet pokušao da pokrene svetomiholjsko pitanje, po svoj prilici izravnim putem, ne znamo, da li pretstavkom mletačkome velikom vijeću, da li posredovanjem nekog nama pobliže nepoznatog mletačkog vlastelina iz same njegove porodice. Između senatskih odluka izdanih u proljeću 1426 god. (Senatus Misti vol. 56, fol. 7, resp. Ljubić 8, 136) nalazi se nalog izdan kotorskom biskupu, da smjesta ode u Mletke pred Sinjoriju pod prijetnjom njezine nemilosti (sub pena indignationis gratie nostre). A kad je malo potom dobio dopust, da se vrati u Kotor, skopčan je bio s tim dopustom dalji nalog, da se svakako ima vratiti u Mletke u roku od tri mjeseca dana (habeat licentiam redeundi ad episcopatum suum per menses tres tantum, in fine quorum revertat Venetias).

Zlo je prošao pred Sinjorijom i biskupski finansir Marin Druško. Odlukom od 31 augusta 1425 naredi naime Sinjorija, da Marin Druško nema biti oslobođen od kotorskih carina, premda je on bio dobio naslov mletačkog građanina za nagradu za svoje držanje prilikom predaje Kotora Serenisimi i premda je on tu povlasticu uživao sve do toga vremena, — dosta jasan znak, da nije odobravala njegovo kasnije držanje (Glasnik Zem. muz. u B. H. 33, 129—130).

22 aprila 1426 nađoše se na okupu u Vučitrnu srpski i mletački pregovarači i tu je sklopljen u prisutnosti gračaničkog mitropolita Faona (Phaonna), vojvode Vukca i vojvode Mrkiša sa srpske, Alviza Donata, Tomaza Sclava i nekog Johanninus de Venetiis s mletačke strane novi ugovor, u kojemu je Đurađ Branković odustao od zahtjeva godišnjeg danka od hiljadu dukata od kotorskih prihoda, kako su ga Kotorani plaćali u svoje vrijeme Đurđu Stracimiroviću i sinu mu Balši, jer je u skadarskom ugovoru izrijekom bilo uglavljeno, da Kotor pripada slobodno od svakog tereta mletačkoj Sinjoriji (in instrumento dicitur Catarum cum districtu esse deberi prefati ducalis dominii *franche*. Si autem solvo debent 1000 haberent servum non liberum). Isto je tako Đurađ Branković odustao od toga, da traži za despota paštrovsku knežinu. Uz to je obećao, da će dati srušiti kulu Đurđevac poviše Grblja, koju su bili podigli Đuraševići. Kotoranima je pak imao predati šest Grbalja (Garbelli sie di confini de Cattaro), čudni izraz, koji nas potsjeća na jednu odredbu iz marseljskog statuta iz god. 1269, po kojoj su seljaci morali predati gospodarima žito u obliku dobro otrijebljenih snopova (garbellum), a gospodarima je pripadalo da izaberu između pojedinih snopova onaj, koji bi im se najbolje sviđao. Isti običaj, koji je opstojao u Marselju za žito iz Romanije, Provanse, Narbone, Katalonije ili Hispanije (quaecumque grana cuiuscumque terra fuerit de Romania, vel de Provincia, Narbonensio, sive de Cathalonia, vel Hispania... quae vendetur et emetur deinceps a quocumque in civitate Massiliae, seu eius districtu, debeat garbellari illis duabus garbellis ad id specialiter constitutis, vel faciendis: qui autem aliter fecerit, puniatur: Du Cange III, 817), vrijedio je, mislimo, za predaju dohotka u grbaljskoj župi: žito bi se poređalo u snopovima, a kotorska vlastela su dolazila na zemlju i odabrala bi one snopove, koji bi joj najbolje odgovarali.

Đurađ je osim toga obećao, da će platiti Kotoranima sve, što je uzeo od Grbljana od 12 augusta 1423 do onoga dana, kad se Grbalj preda mletačkim vlastima. Đurađ je imao dobiti osim Ulcinja, kojemu su priznata sva prava, što su ih imali tamošnji stanovnici na opatiji sv. Nikole na ušću Bojane, Budvu i Balšina solila. Komisionalno je naime utvrđeno ovom prilikom, da od solila na luštičkoj strani 34 pripadaju Balšinim nasljednicima, 24 zetskom metropolitu, 27 Luštičanima, 10 Đuraševićima, 8 nekom Bogdanu Šiće, 2 nekom Nikoli Savliću ili Sabliću, 2 nekom Živiću, 32 vlasteli kotorskoj i 4 Rajku Moneti (Glasnik Dr. za srbsku slovesnost XIII, 236). Osim toga je Đurađ imao primiti za srpskog despota i znameniti samostan sv. Marije na Rtcu (Ljubić 9, 7—14).

Đurađ je 25 aprila 1426 pisao u Mletke i tražio potvrdu toga ugovora, koju je i dobio dva mjeseca kasnije. Senat je pri tom dopustio svojim podanicima, da nose so u despotova pristaništa Bar i Budvu (St. Stanojević Borba 72—3 i Pipo Spano 11—4).

Ugovor, tako potpisan u Vučitrnu 22 aprila 1426, ratificiran je sa strane srpskog despota poveljom izdanom u Srebrnici dana 25 jula 1426 (Ljubić 9, 17—8).

Grbljani nisu počekali na ratifikaciju ugovora s despotove strane, nego su odmah stupili u veze s Franceskom Quirinijem, a ovaj uglavi s njima ugovor predaje Grblja Serenisimi dana 19 juna 1426. Ugovor je sadržavao ove odredbe:

1) Grbljanima su oproštena sva zla, što ih bijahu počinili, već ako su nakon svoje uslovne predaje ubili iz zasjede kojeg Kotoranina;

2) ako su dotle davali petinu, davaće unaprijed četvrtinu;

3) za prihode kroz ratno vrijeme ne trebaju više polagati nikakva računa (non molestabuntur);

4) za njihove međusobne parnice ili nesuglasice biće nadležan samo kotorski knez;

5) Grbljani će sami birati svojega kneza (capitaneus) po svojem starom običaju;

6) njima će ostati slobodna sva ona zemljišta, za koja se ne uzmogne javnom ispravom (per publico instrumento) dokazati da stoje pod zakupom;

7) niko se pak neće pačati u ona zemljišta, za koja je već opstojao najmovni ugovor, već ako vlasnik sam pristane na to, da se veže u pogledu svoje zemlje (excepto qui domini possident);

8) novi se mlinovi ne smiju podići bez dopuštenja kotorskoga kneza;

9) ne smije se uništiti loza, koja je posađena posljednjih godina;

10) najamnina se mora isplatiti ili predati u Kotoru, a samo kad seljaci duguju četvrtinu, treba prihod izručiti na samoj zemlji.

Ovaj je ugovor najprije saopćen kotorskoj gradskoj općini, jer je trebalo da se ona izjavi sporazumnom s pojedinim njegovim odredbama, između kojih je svakako najvažnija ta, da se Grbljani u svojim parnicama nemaju obraćati kotorskim gradskim sucima, nego jedino i isključivo kotorskom knezu kao pretstavniku mletačke vrhovne vlasti. Tek pošto su kotorska gradska vijeća odobrila taj ugovor, podnesen je on Sinjoriji na odobrenje, što se i zbilo, ali istom u aprilu 1428, dakle puna dvadeset i dva mjeseca nakon što su se Grbljani predali Francesku Quiriniju (Glasnik Zem. muzeja u BH. XXXIII, 132—3).

S vučitrnskim ugovorom i s grbaljskom predajom bilo je u suštini napokon utvrđeno ono pravno stanje, koje je proizlazilo iz sadržine skadarskog ugovora. Ali ni onda nije sve dovršeno. Pretstavnici despota i Sinjorije su se još jednom sastali u Drivostu, da konačno urede neke nesuglasice i utvrde kotorske granice prema zetskom zaledu i prema metohiji sv. Mihaljla, koja će ostati pod despotovom vlašću (Ljubić 9, 14—7).

O Paštrovićima je određeno, da se granice paštrovske knežine moraju potpuno podudarati sa stanjem, kakvo je bilo na snazi u vrijeme Đurđa Stracimirovića i Balše III. Samo su neke paštrovske porodice sa svojim pronijama i baštinama dosuđene despotovini. Zetski mitropolit imao je da vrši isto kao i u starije vrijeme crkvenu sudbenost ne samo u despotovim zemljama nego i u krajevima podloženim Serenisimi, i to ne samo na području Skadarskog Jezera nego i svugdje drugdje, gdje je ranije opstojala njegova crkvena sudbenost (metropolito per tute le giexie ala fede sclava cussi in lo lago come in l'altro paise della Signoria).

Posebno je poglavlje toga ugovora posvećeno granicama kotorske teritorije, a te su granice utvrđene u dvostrukom smjeru: prema zetskom zaledu i prema metohiji sv. Mihaljla, koja je time definitivno dosuđena srpskoj despotovini.

Pogranična crta imala je da ide od Jasa na Crvenom Kamenu poviše crkve sv. Tripuna i planinskim grebenom od Dubovice i

Viline Jame do Ponesdola onako, kako je to već bilo označeno pograničnim kamenima. A od Drenovica — to jest od kraja, gdje tih pograničnih znakova nije bilo — imala je granica ići do Nuševe Glave i Sv. Đurđa prema Majstorskim Vratima dalje duž gorske kose. O granicama između kotorske teritorije i Danica trebalo je da odluči sud dobrih ljudi, sastavljen od šest kotorskih povjerenika i šest povjerenika sa sela na samim Danicama (e a pruovo ala giesia de san Trifon suso alla cuppa fino alla scala de Duboviza a Villina Yama a Ponesdol, como se siegui per i signi taiadi per i saxi fermi et per mezo de Drenouiz suso a Nusevaglava e a san Zorzo e suso alla porta de Maistori e per zima per tuta montagna. E per li confini tra Cataro e le Danize, chel sia tolto sey boni homeni de Cataro et sey boni homeni dele Danize degni de fede, i quali dichia zurar per sacramento, e là ove se concorderà la mazor parte, li se diebia meter li confini, como fo al tempo de misser Zorzi Strazimir: Ljubić 9, 7—17).

O granicama između grbaljske župe i metohije sv. Mihajla određeno je pak, da odluči mješovita komisija. Toj komisiji su imali pripadati Rajko Moneta, Tomo Sclavo, Pavko Briza Drago sin Markov i Luka Pautin. Osim njih doći će u komisiju još pet ljudi, i to trojica iz župe grbaljske i dvojica iz metohije sv. Mihajla. Granica će se odrediti po pravorijeku većine članova ove mješovite komisije.

Između članova ovoga zbora dobrih ljudi zaslužuje posebnu pažnju Rajko Moneta. Spomenut je naime prilikom vučitrnskog ugovora kao vlasnik solila, koja su nekad pripadala zetskoj mitropoliji, četiri u sve, koja su mu bila predana od mitropolita u saglasnosti sa crkvenim zborom (Ljubić 9, 7).

Ugovor je zatim ratificiran od mletačkog dužda Franceska Foscarija svečanom poveljom od 8 februara 1427 (Ljubić 9, 19—20; St. Stanojević Borba 73—5).

Ovo izmirenje između despota i Sinjorije nije bilo po volji braći Jurasima ili Đuraševićima, čija je porodična politika išla za tim, da stvori sebi zatvorenu teritorijalnu cjelinu u neposrednom budvansko-kotorskom zaleđu, pa ni samim Kotoranima, jer su time izgubili svaku nadu, da će ikad povratiti pod svoju vlast metohiju sv. Mihajla. Zato je veoma vjerojatno, iako nemamo o tome nikakvog dokaza, da su Kotorani prije ratifikacije drivostskog ugovora još jednom pokušali, da cijelu stvar ometu. Sva je naime

prilika, da se njima ima zahvaliti odluka braće Đuraševića, da ponude svoju predaju Sinjoriji prvog januara 1427 god. (Glasnik Društva srpske slovesnosti XIII, 274), dakle u vrijeme, kad drivostski ugovor nije još bio odobren od mletačke vlade.

Da je između Đuraševića i Kotorana bilo tajnih veza, vidi se iz držanja samih Kotorana. Odmah s prvih početaka izjavljivali su zabrinutost zbog toga, što se Đuraševićima nije saopćio bar prijepis ugovora i protokola mješovite pogranične komisije, koja se sastavila bez daljeg oklijevanja u prvoj polovini 1427 god. Kotorske pretstavke su se isprva ograničile na usmene razgovore sa gradskim knezom. Istom 17 januara 1428 pojavi se pred Sinjorijom kotorsko izaslanstvo sastavljeno od Nikole de Passara, koji će u kasnije vrijeme zauzeti položaj stalnog kotorskog nuncija pred Sinjorijom, i od Ivana Tripova Buće. Molili su, da ih Sinjorija ovlasti, neka se pri izvršivanju posljednjih ugovora sporazume s braćom Đuraševićima, jer se oni ne drže onih tačaka skadarskog mira, koje nalažu i jednoj i drugoj ugovornoj stranci izručenje zlikovaca. Nije naime isključeno, da su sada Đuraševići dali osjetiti i Kotoranima svoju zlovolju za to, što nisu mogli postići bar djelomično ispunjenje njihovih političkih težnja.

Zanimljiv je i simptomatičan za način, kako je Sinjorija gledala na situaciju, njezin odgovor Kotoranima. Strogo im je zabranila, da se uopće upuštaju u pregovore s Đuraševićima, jer su to despotovi ljudi, koji moraju poslušati njegova naređenja, a ne smiju se pogađati s drugima o vršenju mirovnih ugovora (Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 134—6).

Ali sve te opomene nisu ništa mijenjale na činjenici, da je nekakva čudna nervoza vladala svim ovim krajevima. Ljudi su stajali pod trajnim dojmom, da je politička situacija, kako je proizlazila iz mirovnih ugovora, nešto privremeno i izvještačeno. Ta se nesređenost osjećala već na samim karavanskim vezama. Sinjorija je doduše pripisivala to kotorskom običaju, da posao sretanja karavanskih povoza predaju svojim povjeriocima. Kotorski je dug još uvijek iznosio preko deset hiljada dukata, a općina se malo pomalo oslobađala od njega, povjeravajući svojim vjerovnicima zadaću, da se nađu svake nedjelje na teritoriji Riđana u današnjim Krivošijama, gdje su dolazile iz Grahova karavane iz Bosne i Podunavlja. To je sretanje imalo za redovnu posljedicu, da su interesirani trgovci po količini svoje robe nagrađivali pratnju, koja

je dolazila, da ih primi. Sinjorija nije voljela takav običaj, pa je zato zabranila Kotoranima, da svoj dug kompenziraju naplatama ovih povjerilaca (Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 134—6).

Kotorani su se sada uvelike zabrinuli za sudbinu svojih privilegija. Već je njima krivo bilo, što su Grbljani vodili svoje parnice samo pred gradskim knezom, a ne pred gradskim sucem. I privilegija Marka Barbariga u korist Mihajla ili Ivana Pellegrine ili njih obojice izazvala je veliko negodovanje u vlasteoskim redovima. Kotorani su sada tražili u nekoliko navrata od Sinjorije, neka im potvrdi sve povlastice prošlih godina. U Mlecima se u tom pogledu nisu činile nikakve teškoće. Već je kotorski knez Pietro Duodo dobio nalog, da upravlja Kotorom blago i obzirno i da dopusti kotorskim izaslanicima, neka samo idu u Mletke svaki put, kad bi to zatražili (quoniam nostra intentio fuit et est, ut ipse ac ceteri comites quod ad illam nostram civitatem Cathari transmittimus, videant et tractent vos et totam illam comunitatem dulciter et humane... scribimus comiti... ut non debeat prohibere vobis, quotiescumque mittere volueritis ad nostram presentiam ambasciatas vestras: Glasnik Zem. muz. u BH. 33, 131). 17 januara 1428 zahtijevali su pak i postigli Kotorani od Sinjorije ponovno obećanje, da Kotor neće ni u kakvom slučaju biti izručen drugom teritorijalnom gospodaru. Dakako, Sinjorija je ovom prilikom naglasila, da ona smatra pograničnu crtu utvrđenu posljednjim mirovnim ugovorima kao nepomičnu za svu budućnost (Glasnik Zem. muzeja u BH. 13, 134—6).

No ako je Sinjorija čvrsto stajala na tome, da se pogranično stanje nikako nema izmijeniti, poučili su je sami događaji, da je ta stalnost postavljena na prelabavu podlogu.

Između Kotorana i Grbljana kao da su odmah početka izbile teške nesuglasice: Grbljani su naime ne samo postigli, da im sudi kotorski knez, a ne kotorski gradski sud, nego su po svoj prilici dali sastaviti o Mitrovu danu 1427 pisanu zbirku svojih običaja i predali na potvrdu kotorskom knezu. Grbaljski statut nije sačuvan do današnjeg dana. Vrčevićeva publikacija, koja je našla mjesta u Novakovićevoj zbirci naših sredovječnih zakona, nikako ne može pretstavljati ono, što je mogao biti, ako ga je uopće bilo, grbaljski statut. Svakako su Grbljani održavali svoje zborove, u kojima su se primjenjivali njihovi pravni običaji, i nisu trpjeli, da se Kotorani miješaju u njihovu domaću samoupravu. Kad se

kotorski vlastelin Luka Pasquali stao tužiti zbog toga, 7 novembra 1431, pred Sinjorijom i tražio, da se ti zborovi zabranjuju, jer su uvijek izazivali posljedicu, da je izbila seljačka buna, odvrati mu Sinjorija: »Ne čini nam se pošteno, da oduzmemo Grbljanima slobodu, koju su oduvijek imali. Ali im možemo narediti, da vas obavijeste unaprijed o svakom svojem zborovanju. A vama će biti slobodno, da o svom trošku šaljete na grbaljske zborove svoje povjerenike« (Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 137—8).

Jedva šest mjeseci poslije kotorske pretstavke javili su se pred Sinjorijom grbaljski izaslanici Radič Drušković i Andrija Batuta. Žestoko su se žalili na Kotorane, da su tako samovoljni, da je narod u Grblju počeo očajavati o svojoj budućnosti. Kotorani su naime htjeli, da im svi Grbljani kmetuju, a kad bi se ko tomu protivio, istjerali bi ga sa zemlje i namjestili bi mjesto njega kojeg mu drago doseljenog Vlaha, valjada baš iz onih kotorskih krajeva, u koje je despot svojevremeno Vlahe doselio. »A vaše gospodstvo treba da zna, da mi Grbljani živimo u svojoj župi na svojoj zemlji već punih hiljadu godina, pa stoga nije pravo, da nas kotorska vlastela naprosto protjeraju sa zemlje i na naše mjesto dosele tuđi svijet.« Grbljani su se k tome tužili, da im Kotorani sude sasvim samovoljno. Budući da nisu vješti »latinskom govoru«, moraju davati svoje izjave gradskom tumaču, pa se redovno događa, da se te izjave izopačuju i da se Grbljanima odbijaju svi zahtjevi, koje bi oni imali protiv Kotorana.

Sinjoriji je bilo jasno, da se ovakvo nezadovoljstvo ne može duže podržavati. Stoga je ona toplo preporučila kotorskom knezu, energičnom Nikoli Pisaniju, neka oštro pazi i na Kotorane i na Grbljane i neka kotorsku vlastelu ozbiljno potsjeti na opasne posljedice njihova nepopustljiva držanja. »Time će oni postići, da Grbljani sami dođu do odluke, na koju danas ni u snu ne misle« (quod iniuriosis verbis ... eos ad id, quod non cogitant inducant). Sinjorija je preporučila Kotoranima, da postupaju blago s Grbljanima, dok vrše svoju dužnost, i da ih nikako ne miču sa zemlje, jer treba »da se naši podanici dobro slažu među sobom i da ne bude mržnje između njih« (quoniam nostra intentio est quod subditi nostri invicem se diligant, nev inter eos sit odium nullum: Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 139—140).

Nikola Pisani bijaše jedva otišao iz Kotora, a već je gradska okolina bila u plamenu. Povod je za to dalo nezadovoljstvo Đura

ševića sa skadarskim ugovorom i nezadovoljstvo Grbljana sa kotorskom vlastelom. I jedni i drugi ustadoše sada protiv vrhovne vlasti. Ali nije isključeno, da su Đuraševići stajali u tajnim vezama i sa Grbljanima i sa Kotoranima. Ustanak je izbio s takvom elementarnom snagom, da se u prvom trenutku moglo misliti, kao da od skadarskog ugovora neće ostati ni kamena na kamenu. Prvi je utisak bio u Kotoru, da pretstoji ponovno neprijateljstvo s despotom: Sinjorija nije naime još bila platila ni Stefanu Lazareviću ni Đurđu Brankoviću skadarski prihod. Zato se Kotorani odmah približiše svetomiholjskim seljacima. Novi kotorski knez Anton de cha de Pesaro obeća im naime, da im neće uzeti dimninu od dukata za ognjište, nego samo od perpera, kako se prije običavalo. Ta se ponuda činila svetomiholjskim seljacima tako primamljivom, da su smjesta pristali da stupe u stari odnos s Kotoranima. Luštica, Bogdašići, Lješevići dođoše tako opet pod okrilje Sinjorije. Pokušaj Đuraševića, da zadobiju za svoju stvar seoske zajednice u Primorju, nije imao uspjeha. Njihove su otimačine po Mainama i Paštrovićima odbijale i njihove najvjernije pristalice. Između štetočinja spominje se sada prvi put u kotorskom zaleđu pleme, koje je nedavno moralo boraviti nedaleko od Drivosta (Ljubić 9, 159). To su bili Njeguši (Ljubić 9, 85—7).

Despotu Đurđu morala se situacija oko Kotora činiti čudna. Zato najprije pošalje dva svoja čovjeka kotorskom knezu Antonu de cha de Pesaro, koji se toliko bio požurio da primi svetomiholjske seljake u podložnost prema Sinjoriji. Nikola Vitomir i kancelar Nikša stigli su u Kotor i imali toliko uspjeha, da je odmah raspletena situacija. Grbljani, koji se sada dosjetiše opasnosti, baciše se pred noge Antonu de cha de Pesaro i dobiše pomilovanje (che tuto i sia perdonado e che non si debia menzionare nisum facto: Glasnik Zem. muzeja u BH. 33, 141; odluka 25 novembra 1433).

Sada, kad je potpuno raščišćena situacija, nije ništa stajalo na putu novom ugovoru, koji je imao utvrditi osnovu skadarskih zaključaka. Pred novim dvorom Đurđa Brankovića u Smederevu nađe se mletački poslanik Nikola Memo 14 augusta 1435 i tu su konačno uređeni svi zahtjevi, koji se pojaviše za prošlih nezgoda. Đurađ Branković imao je da primi cijeli skadarski danak minulih devet godina, u svemu devet hiljada dukata. Uz to mu se imala platiti razlika između one svote, koju su Mlečići bili pobrali od svetomiholjskih seljaka, i one svote, koju su ti seljaci morali platiti

njemu kao svome vrhovnom gospodaru. Mlečići su opet sa svoje strane postavili posebne zahtjeve za prilično prijeporne usluge, koje su tobože učinili despotu i njegovim ljudima na njihovu molbu za prošlih nemira.

Smederevski ugovor ima za predmet i trgovinu solju. Mlečani nisu naime nikako htjeli, da Đurađ Branković dâ uvoziti so u Budvu u kojim mu drago količinama i iz kojih mu drago krajeva. Srpski je despot imao pravo dovoziti morskim putem samo onu so, koju je dobivao iz svojih solila. Kad se za pregovaranja njegovi ljudi izgovoriše, da se pod Đurđem Stracimirovićem so ipak uvozila u Budvu morskim putem, odvrati Nikola Memo, da je to urađeno, ako je doista bio slučaj, bez znanja i bez pristanka mletačkih vlasti. Jer da se so pronašla, potpala bi pod mletački sekvestar; more je naime mletačka svojina, a niko drugi osim Sinjorije ne smije na moru vršiti nikakve sudbenosti.

I pogranična crta između Kotora i zetskog zagorja bijaše predmet smederevskog ugovora. Tu je naime utvrđeno, da kotorskoj teritoriji imaju pripadati »catuni Cernagore«, crnogorski katuni, to jest ona staništa, koja su se nalazila, misli Jireček, ispod planinskog vrška u toplom primorskom kraju iznad Kotora. Kotoranima je priznato i Jarište, ali je ta odredba bila samo teoretske vrijednosti, jer se Jarište nalazilo u rukama braće Đuraševića, a već je prije despotov namjesnik u Zeti, vojvoda Altoman, morao priznati mletačkim vlastima, da protiv Đuraševića ne može ništa.

Dalji zahtjev mletačkog izaslanika, da se ne zadaju smetnje kotorskim karavanama, koje su išle prema unutrašnjosti, despotovi su pretstavnici primili povoljno.

I kotorskoj biskupiji obećano je ovom prilikom, da će joj se priznati i zemlje i prihodi, koji su joj pripadali ranije i koji joj bjahu ustegnuti prošlih godina.

Smederevski su ugovor za despota potpisali Radič Čelnik »comes palatinus«, protovestijar Nikola Rodop, magister agazonum Radič Bogdašić i Bogdan Zloković, a za Sinjoriju Kotoranin Luka Pautin, Mlečanin Gaspar Zuanne i Skadrani Niko Spano i Petar Malonšić (Ljubić 9, 80—4).

Ovim je posljednji put i konačno upotpunjen i objašnjen onaj ugovor, koji je potpisan, dvanaest godina ranije, u taboru Đurđa Brankovića pred palisadnim utvrdama Sv. Srđa kod Skadra.

Ekskurzi

I.

Svetomiholjska metohija.

Pitanje svetomiholjske župe poučno je ne samo za kotorsku lokalnu historiju nego i za proučavanje političkih prilika u sredovječnoj Srbiji.

Zasluga je Iva Stjepčevića, jednog od najboljih poznavalaca kotorskog sudskog arhiva, da je tome pitanju obraćena pažnja širih krugova. Vrijedno je stoga, da u krupnim potezima nadovežemo na Stjepčevićeva izlaganja, iznesena u njegovoj studiji o Prevlaci (Prevlaka, historijska rasprava, preštampana iz »Bogoslovske Smotre« broj 3, god. 1930).

Prevlaka, maleno poluostrvo, dugo kojih 300, a široko oko 200 metara na južnoj strani tivatskog zaliva, bila je sjedište benediktinskog samostana sv. Mihovila, čije razvaline odaju građevinu iz IX vijeka »u romanskom stilu s jakom vizantijsko-langobardskom primjesom«. U prvoj polovini XII vijeka »pregnuše kotorski građani da podignu novu crkvu svom pokrovitelju sv. Tripunu, jer je prva, podignuta početkom IX vijeka, bila porušena. Da pokriju trošak pokloniše crkvi Prevlaku, koju su Benediktinci bili napustili. Darovnica glasi: Ja Ursacije biskup zajedno s priorom Malom i s kotorskim plemićima, u prvom redu katapan Busina, Juraj Gurbana, Evacije Bolija, Grona Crosi, Vid Dabrace, Tripo Domana, Ursacije Visao, Simun Pavla, Vital Grasana Derza, Sergije Buda, Miho Belec, Gojislav Derza i Baliaca, po prvi i po drugi put vijećnici ... dajemo tumbu sv. Arhanđela crkvi sv. Tripuna« (Stjepčević, Prevlaka 6; Farlati VI, 433).

Predmet ove darovnice nije samo opatijska zgrada sv. Mihovila na Tumbama nego i njezine zemlje, kojima je obujam povećan time, što su kasnije združene s njima i zemlje drugih samostana (sv. Luka u Krtolima i sv. Petar u Bogdašićima). Združena je teritorija činila poslije takozvanu metohiju zetskih vladika, koja se upravljala iz sv. Mihajla na Prevlaci, gdje je u potonje vrijeme podignut pravoslavni manastir. Obujam te metohije kao da odgovara podacima navedenim u kotorskoj pretstavci od 15 jula 1421, gdje se kao svetomiholjske pripadnosti spominju Luštica, Lješevići, Bogdašići, Pasiglav, Tumbe (Brda), ostrvo sv. Gabrijela, solila i neke pobliže ne-

navedene pripadnosti (Ljubić 8, 96). Na isti način označen je taj teritorijalni kompleks u povelji dužda Franceska Foscarija od 29 jula 1443 upravljenoj kotorskom provedituru Leonardu Benibu (Glasnik bh. 33, 153). Ta je teritorija bila ne samo od važnosti zbog svoga značaja kao kotorske žitnice nego i zbog svoga geografskog položaja, jer je poluotok Luštica posredovao Kotoranima slobodni pristup na otvoreno Jadransko More. Stjepčević ne može tačno navesti obaveze ovih zemalja, odnosno dotičnih seljaka prema ovim benediktinskim samostanima (Prevlaka 19). Kasnije se naime, kad je benediktinska stega počela popuštati, dosta slobodno raspolagalo pojedinim zemljištima, koja su često zadužena, naprosto puštena iz ruku ili davana u dugoročni i čak vječni zakup. O desetini kao stalnoj pojavi nema u potonjem razvitku ni govora. A seljački odnosi bili su različni: neke su se zemlje davale na obrađivanje (ad agraticum), neke opet na vječni najam (ad affictum perpetuum).

Drugo je pitanje, kako su Kotorani došli do toga, da sami raspolažu tim benediktinskim dobrima. U Farlatija VI, 440 i Cornera 51 navedena je jedna sumnjiva povelja kralja Radoslava od 15 jula 1250, kojom se Kotoranima potvrđuje ranija darovnica duklijskog kralja Đurđa. Radoslav je vladao, kako znamo, samo do god. 1233. Sva je prilika stoga, da se datum mora čitati onako, kako to čini Rački u Radu I, 130-1, to jest kao 15 jula 1230. Tekst Radoslavljeve povelje od 15 jula 1230, kako je naveden kod Račkoga, sadržava neke podatke o jednoj ranijoj povelji duklijskog kralja Đurđa od 15 augusta 1215. To bi mogao biti samo sin Vukana Nemanjića. Ali taj Đurađ nije nosio kraljevski naslov, nego se zvao samo »Georgius princeps Dioclie« (Rad I, 131-2). A opet moramo tražiti predašnji pravni naslov Kotorana na Prevlaku, kad su oni mogli raspolagati njome u korist kotorske katedrale god. 1124. Zato je sva prilika, da je datum povelje kralja Đurđa pogrešan kod Račkog i da se mora čitati kao 15 augusta 1115, a ne 1215. Jer kad polazimo s ovog ispravljenog datuma (15 augusta 1115), nije nam teško pogoditi, kako su Kotorani došli do prevlačke teritorije.

U Dukliji je vladao poslije Bodinove smrti (1101/2) Vladimir II (1101/2—1114). Protiv ovog Vladimira se zarotila Bodinova udovica, opaka kraljica Jakvinta. U slozi s nekim zlobnim ljudima, neprijateljima raškoga velikog župana Vukana, dade ona pripraviti u Kotoru otrovno piće, koje je zatim popio Vladimir II. A kad se

Vladimir razbolio, ode Jakvinta s Đurđem njemu u pohode u Skadar, a Đurađ je, odmah poslije Vladimirove smrti, stupio na prijestolje, ali se nije dugo naužívao svojeg položaja, jer je već god. 1118 potisnut od Grubeše, dok je kraljica Jakvinta bila primorana, da krene u zatočništvo, gdje je i umrla. A Đurđu, koji se bijaše sklonio u Rašku, pošlo je za rukom da se opet uspne na prijestolje god. 1125 (Dukljanin 44—45).

Ako ove podatke dovedemo u vezu s god. 1115 kao datumom povelje kralja Đurđa, odnosno s god. 1125 kao datumom darovnice biskupa Ursacija, možemo s nekom vjerojatnošću tumačiti način, kako su Kotorani stekli teritoriju benediktinskih samostana sv. Mihovila, sv. Luke na Krtolima i sv. Petra u Bogdašićima. Te su se teritorije nalazile u granicama duklijske države, a kralj Đurađ ih je poklonio Kotoranima u znak zahvalnosti za to, što su ga pomogli do prijestolja zavjerivši se protiv Vladimira II.

Zanimljivo je istaknuti, da je na teritorijama, koje se ovim navode kao podložne benediktinskoj jurisdikciji, po svoj prilici već dosta rano živjela služba Božja na slovenskom jeziku. Ta je upotreba slovenskog crkvenog jezika najviše pomogla, misli Stjepčević, da je pučanstvo izvanjske Boke pristalo uz srpsko-pravoslavnu crkvu. Svakako nema sumnje, da je u Bogdašićima sve do duboko u mletačko doba vršio službu Božju glagoljaški svećenik. A u oporuci kotorskoga kancelara Pavla de Monte Elbaro od 15 oktobra 1444 našao je Stjepčević odredbu, da se sva njegova dobra imaju prodati i utjerana kupovina staviti na dobit i upotrebiti »in perpetuum in uno sacerdote seu victu et vestitu unius sacerdotis qui continuo stare debeat ad sanctam Trinitatem et ibi singulo die celebrare missas et officia divina more sacerdotum de Dalmatia vel Chroatia in Sclavonica lingua scilicet secundum ritum latinorum« (Arhiv suda kotorskog sv. 149, 316 po Stjepčeviću 8, bilj. 27).

Istu pojavu slovenske službe Božje pretpostavlja Butorac i za benediktinski samostan sv. Jurja pred Perastom. »Ne može se iz isprava dokazati, tvrdi on, da su benediktinci na sv. Jurju vršili službu Božju slavenskim jezikom. U docnije doba, tako početkom XV vijeka, bez sumnje nijesu, jer su tad opati bili pokatkad i stranci iz južne Italije. Ali se ovo ne može da utvrdi za najstarije doba. Sva je prilika, da su benediktinci i ovdje glagoljali, jer se zamjerna ljubav Peraštana do narodnog jezika u crkvi, sačuvana sve do pot-

kraj mletačke ere, jedva može da objasni bez drevne predaje« (Butorac, Opatija sv. Jurja kod Perasta 9).

Sudeći po ovim podacima, njegovala se glagolica u Boki Kotorskoj po sjedištima negdašnjih benediktinskih zajednica na isti način kao po Dalmaciji i Hrvatskoj. I budući da su ovi benediktinski samostani podignuti ponajviše na duklijskoj teritoriji nedaleko od Kotora, nismo daleko od pomisli, da se time potvrđuju navodi popa Dukljanina o primanju slovenskih knjiga na državnom saboru u Delmu.

Kostrenčić (Hrvatska pravna povijest, Zagreb 1925, 131, 294-6) čak misli s pozivom na Metodijev životopis, da u Delmu nisu samo prihvaćene crkvene knjige Ćirilova prijevoda, nego i jedan zakonski zbornik, takozvana Metodijeva knjiga. Taj je zbornik po svoj prilici prijevod iz jedne vizantijske zakonske zbirke, nazvane nomokanon i sastavljene oko god. 550 od kasnijeg carigradskog patrijarha Joanesa. Joanes se sam naziva u nomokanonu sholastikos i presbyter. Da je Metodije doista preveo takav nomokanon, to se Kostrenčiću čini stim vjerojatnije, što je Metodije kao bivši vizantijski činovnik dobro poznavao vizantijske pravne zbornike.

Da je Metodijev utjecaj bio od velike važnosti ne samo za vjersku nego i za pravnu formaciju balkanskih Slovena, vjerojatno je već po mjestu, što ga njemu određuje jedan stari grčki izvor u spisku bugarskih mitropolita (Du Cange, Familiae augustae Byzantinae I, 174-6, izdanje god. 1680), prethodnika ohridskih arhiepiskopa. A ohridska je arhiepiskopija vladala dugo vrijeme krajevima, koji nisu bili predaleko od dračke provincije (Gelzer, Der Patriarchat von Achrida 10—11: Kastorija, Skoplje, Velbužd, Sofija, Moglen, Bitolj, Prizren, Strumica, Niš, Glavinica, Devol, Beograd, Braničevo, Lipljan, Zemun, Bdyn, Ras, Slanica blizu Vodena, Gravena, Kanina i Debar).

Je li Metodijeva knjiga, slovenski prijevod Joanesova nomokanona, isto kao i paštrovski »Starostavnik«? U dva članka, koji su izašli u petoj i šestoj svesci »Arhiva za pravne i društvene nauke« za god. 1906, pripovijeda nam Valtasar Bogišić, kako je čuo od braće Stjepana i Visariona Ljubiše o starim paštrovskim predajama. Paštrovići su pleme nastanjeno u Primorju između Budve i Sutomora. Svoju zajednicu nazivaju knežinom, a kasnije pod Sinjorijom nazivala se plemenitom komunitadi. Svoje plemstvo

pripisuju Paštrovići vizantijskom vremenu. U staroj Vizantiji sretamo naime dosta često općinske zajednice Latina i Vlaha, koje su se upravljale po raznim carskim povlasticama, pa su od toga dobile ovlaštenje, da se nazovu plemenitima. Ta je plemenita paštrovska zajednica stupila u podaničke veze prema Sinjoriji 4 aprila 1423. Dotični je ugovor potvrđen od mletačkog senata 17 maja 1424 (Ljubić 8, 225-6 i 272). A u čl. 1 toga ugovora stoji, da će paštrovski plemići svake godine izabrati svoga kneza... koji će im suditi u građanskim i krivičkim sporovima po njihovim starinskim običajima i ustanovama. Ljubiša pripovijeda u svojem »Kanjošu Macedoniću« (Pripovijesti crnogorske i primorske, Dubrovnik 1889, str. 9), kako su Paštrovići imali i Zakonik i Starostavnik i knjigu zapisa i isprava. Ti su se spomenici smatrali kao neka vrsta regalije, »koja su upotrebljavana kao znak prijenosa vlasti s predašnjih članova uprave na novoizabrane, što se vršilo svake godine, licem na Vidov dan«. (Bogišić citira i Madirazzu, Pastrovicchio, u »Smotri Dalmatinskoj« broj 100—104, mj. decembra 1894.)

No kad je Bogišić, u jeseni 1875 god., sam pošao u Paštroviće, da pronađe ove zakonske knjige, jedva mu je pošlo za rukom, tik pred samim odlaskom, da dobije dvije knjige zapisa i to »ne odveć starog vremena«.

Zakonik se nalazi u biblioteci Jugoslavenske akademije u Zagrebu, a Aleksandar Solovjev napisao je studiju o njemu u Arhivu za društvene nauke za juni 1933 (Dušanov Zakonik kod Paštrovića), u kojoj je iznio nove potvrde za mišljenje, da paštrovski Starostavnik nije ništa drugo nego Dušanov Zakonik. Isto je mišljenje zastupao Solovjev u Čupićevoj Godišnjici knj. 40 za g. 1931 o t. zv. Grbaljskom statutu. Solovjev misli, da je izdanje toga statuta u Zadarskom magazinu iz g. 1851, što ga je priredio Vuk Vrčević, smiona i nespretna mistifikacija.

Solovjevljeva je argumentacija bez sumnje dostojna najveće pažnje, ukoliko dolaze u pitanje pravni razlozi. No manje se čovjek može prikloniti njegovim historičkim razlozima, osobito u pogledu vremena tobožnje paštrovske, odnosno grbaljske kodifikacije. Stoga mislimo, da se ne može isključiti opstanak jedne pobliže nam poznate, zasad još hipotetične starije Metodijeve knjige, na koju možda potsjećaju veoma stara ustanova »dobrih ljudi« i organizacija seoskih zborova. Što god se pak mislilo o nevjerojatnosti

opstanka povlastice careva Konstantina (IV) i Justinijana (II) iz god. 679—685, stoji ipak činjenica, da su Paštrovići s pozivom na tu hipotetičnu povlasticu sve do pred malo godina uživali u carigradskoj luci neke povlastice, koje potječu od vremena prije mletačke vladavine.

No ako je teško izreći konačni sud o opstanku ili neopstanku, odnosno o porijeklu paštrovskoga plemstva i starih paštrovskih povlastica, stvar je još zamršenija u pitanju prijelaza staroslovenske tradicije benediktinskih crkvenih zajednica u novu organizaciju svetosavske srpske arhiepiskopije. S kotorske perspektive pitanje bi se moglo formulirati ovako: Kako i kada je došlo do preokreta u crkvenoj orijentaciji Nemanjićeve Srbije i kakve je reperkusije izvršio taj preokret u pogledu prava na kasniju svetomiholjsku metohiju?

Nema sumnje, da se Stefan Prvovjenčani još uvijek drži Rima u martu 1220 g., kad se obratio papi Honoriju III (Raynaldi Annales za 1220). Pa ni onda, kad se Sava vratio iz Nikeje s koncesijom samostalne srpske arhiepiskopije, ne može se još govoriti o takvom preokretu.

Ako hoćemo tražiti uzroke toj promjeni, naći ćemo ih po svoj prilici ne toliko na strani sv. Save, koliko u raspoloženju seljana iz benediktinskih župa. Oni su teško morali osjećati svoje nedavne dužnosti prema kotorskoj vlasteli, koja je tražila od njih, da im služe kao kmetovi. Moguće je i to, da su Kotorani krivim okom gledali na staroslovensku službu u seoskim crkvama. Njima je moralo biti do toga, da seljani dolaze nedjeljom u grad i pohađaju kotorsku katedralu, kad se tu pjevala velika misa, onako, kako se to običavalo po svim vizantijskim gradovima i osobito u Solunu i u Carigradu.

A s druge, sa srpske strane ne smijemo zaboraviti, da je napredovanje Stefana Nemanje, odnosno njegova sina Stefana prema Primorju popraćeno sve jačom seobom pastirskog elementa iz podbalkanskih planina. Ti pastiri bijahu porijeklom Vlasi, ali su živjeli od g. 894 pod utjecajem slovenske službe bugarske crkve tijesno pomiješani sa svojim slovenskim susjedima. Ova mješavina potomaka starih rimskih provincijala i slovenskih doseljenika stajala je opet pod utjecajem posljedica velike borbe oko ikona. Poznata je stvar, da je prije te borbe rimski papa bio neposredni crkveni

starješina svim rimskim provincijalima latinskog obreda. Ta je crkvena jurisdikcija prestala, kad je Leon Izaurijski sve te provincije podredio jednim dekretom carigradskoj patrijaršiji. Ova je sada svakako nastojala, da kod ovih provincijala uništi svaku sklonost Rimu i papu prikaže kao izdajicu pravovjernog cara. Tako su ovi Vlasi kroz nekoliko pokoljenja stajali pod intenzivnom protivurimskom propagandom. A valjada je taj isti utjecaj izvršen u Atosu prema Nemanjinom najmlađem sinu, svetom Savi.

Kad je Sava Nemanjić došao u Nikeju, vladalo je tu veoma slabo raspoloženje prema epirotskom despotu i osobito prema ohridskom arhiepiskopu Dimitriju Homatijanu, koji je Todora Anđela okrunio u Solunu za vizantijskog cara. Zato se nećemo čuditi, ako je nikejski patrijarh pristao na to, da se smanji duhovna vlast buntovne ohridske crkve. Ali je u suštini patrijarh Manojlo Saranten Karitopul pristao na nešto mnogo krupnije, nego je možda bio svijestan. Savin je čin naime posve revolucionaran. Srbija se pod njegovim utjecajem ne samo konačno razdvojila od zajednice s ohridskom crkvom nego je amalgamizirala istočni staroslovenski obred ohridske crkve sa crkvenim obredom, što su ga Nemanjići zatekli na teritoriji benediktinskih opatija.

Ovaj odlučni korak vršio je sada svoje posljedice i na teritoriji benediktinskih sela. Doduše ne odmah: još u oktobru 1221, uoči sv. Luke, izvršena je u Kotoru posveta novosagrađene kotorske crkve sv. Marije na Rijeci (Sancta Maria in Flumine: Smičiklas III, 207-8). Ali je do promjene moralo doći kratko vrijeme poslije toga.

Jedan zapis sastavljen od mileševskog igumana Vasilija oko god. 1633 donosi neku povelju Stefana Prvovjenčanoga, u kojoj kralj očituje, da je podigao u Kotoru hramove sv. Tripuna i sv. Marije i zatim hram sv. Arhanđela Mihajla na Prevlaci i hram sv. velikom mučeniku Georgiju na otoku pred Perastom i da je ovom posljednjem hramu dao Bijelu do potoka, Josicu do više Risna, Stoliv do Rđakova, Kavač i Mrčevac u Tivatskom Polju (Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro 68). Ta je čudna isprava zabilježena u peraškoj »Zelenoj knjizi« (II, 81) i u opatijsko-župničkom arhivu u Perastu (Butorac, Opatija sv. Jurja 4 bilj.). Da je ta isprava samo kasniji sastavak, o tome ne može biti sumnje. Ali se svakako jedna činjenica krije ispod ovoliko netačnosti: pohod Stefana Prvovjenčanoga protiv Kotora.

Nije teško uspostaviti približno vrijeme toga pohoda. Izvršen je svakako poslije Savina povratka iz Nikeje, pa poslije toga, što je Stefan poslao svoje pismo papi Honoriju III (Reynaldus Annales ad 1220) i poslije posvete novosagrađene crkve sv. Marije (17 oktobra 1221: Smičiklas III, 207-8). Stoga nema sumnje, da je promjena izvršena između 1222 i 1224 god. Cijela imovina negdašnjih benediktinskih samostana oko Prevlake oduzeta je naprosto dohvatu kotorske općine i kotorske biskupske stolice, te je dosuđena kao metohija novoosnovanoj zetskoj episkopiji.

Kotorani nisu dugo čekali s protivuakcijom. Koliko do njih stoji crkvena orijentacija Stefanova starijeg sina Radoslava, teško je pogoditi. Ali je jedna okolnost prilično utvrđena: god. 1227 prenesena je glava sv. Tripuna iz Carigrada u Kotor zaslugom kotorskog građanina Mata Bonašija (Farlati VI, 437—9). Translacija, koja je izvršena na jednoj mletačkoj lađi (ne smijemo zaboraviti, da je Carigrad onda bio prijestolnica latinskog carstva i da su Mlečići bili u jakoj mjeri interesirani u tome pothvatu), popraćena je, pripovijeda tadašnja legenda, velikim čudesima. Kotoranima je moralo biti do toga, da izazovu duboki utisak u duši osjetljiva kralja. Je li Mato Bonaši ovom prilikom došao do Nikeje, je li pred nikejskim crkvenim vlastima pokušao da diskreditira novoosnovanu srpsku arhiepiskopiju i da Nikejce potsjeti na staru privrženost Kotorana prema Vizantiji, mora se staviti u pitanje. Svakako pada u oči, da je baš onda nastala prilično živa izmjena pisama između nikejskog patrijarha Germana i ohridskog arhiepiskopa Dimitrija Homatijana. A upravo ovoga posljednjeg slušao je pažljivo kralj Radoslav, zet epirotskog despota Todora Anđela. I, kako su glasili Homatijanovi savjeti, možemo pogoditi po drugim događajima toga vremena: u februaru 1229 god. krenuo je sveti Sava na put u Svetu Zemlju, a malo po tom izdana je prije spomenuta povelja kralja Radoslava, koja je oduzela zetskoj episkopiji zemlje oko Prevlake i stavila ih odmah na raspoloženje kotorskoj općini i crkvi sv. Tripuna (Rački u prvoj svesci Rada str. 130—1).

Tako je s pozivom na raniju darovnicu duklijskog kralja Đurđa cijela negdašnja benediktinska teritorija s one strane Vrmca došla opet pod kotorsku vlast za vrijeme od dvadeset godina, a sva je prilika, da je zemlja podijeljena između gradske vlastele onako,

kako je kasnije učinjeno sa župom grbaljskom. Da su stvari tako bile i god. 1249, vidi se naime po tome, što je crkva sv. Mihovila na Prevlaci određena kao mjesto, gdje su se imali sastati barski i dubrovački nadbiskupi (Smičiklas III, 378).

No, malo poslije toga, nastala je potpuna promjena: zetska je vladičanska stolica uspostavljena (ako je uopće ranije bila ukinuta), a cijela je teritorija oko Prevlake oduzeta Kotoranima i dosuđena zetskim vladikama kao njihova metohija.

Što je dalo povod ovom postupanju kralja Stefana Uroša I, nije nam poznato. Ali nije bez koristi ispitati neke popratne okolnosti, koje bi nam mogle donekle razjasniti povode ovoj promjeni. Jedno pismo nikejskog cara, učenog Todora Laskara II, upravljeno Nikiforu Blemmidu opisuje nam brige vizantijske diplomacije oko Uskrsa 1254 god. Protiv srpskog kralja Stefana Uroša I podigla se opasna koalicija. Bugari bijahu prodrli do Polimlja i pustošili su okolinu manastira sv. Petra na Bijelom Polju (Spomenik III, 8). A bugarski car Mihajlo Asen bijaše našao saveznike u jadranskom primorju, u Dubrovniku (ugovor 15 juna 1253: Mon. serbica 35), kod sina velikoga kneza Andrije, zahumskog velikog župana Radoslava (ugovor od 22 maja 1254: Mon. serb. 44). No, malo po tom, u augustu 1254, pristao je Dubrovnik na mir sa srpskim kraljem, odmah pošto se vidjelo, da Bugari neće imati uspjeha. A srpski je kralj (archon) »odbacio od sebe pehar prijateljstva prema Vizantiji« (Akropolit) i krenuo da osvoji Skoplje, Prilip i Kičevo (1257: Jireček u Arch. für slav. Philol. XXI, 625). Nije isključeno, da je ovaj naprasni lom između Srbije i Vizantije vršio upravo fatalan utjecaj na položaj grada Kotora prema srpskom kralju. Uzalud je nikejski car Todor Laskar II napisao pohvalu u čast sv. Tripuna, koja se nalazi u četvrtoj novembarskoj svesci »Acta Sanctorum«. Moguće je, da je upravo ovaj korak nikejskog vladara nenamjerno pomogao, da je baš kotorskoj katedrali oduzeta duhovna vlast u pogledu Prevlake i njezinih pripadnosti skoro u isto vrijeme, kad su pred srpskim četama morali napustiti svoje dijeceze latinski biskupi Huma i Travunije. Da je Prevlaka baš između god. 1254 i 1257 pala pod duhovnu vlast zetskog vladike, za to nam daje neki putokaz dosta znatna okolnost: baš te godine 1257 sretamo u spisima ličnost nekoga kneza Desena, koga je Uroš poslao u Kotor, da vlada u njegovo ime tim gradom (Jireček III, 104 bilješka).

Je li ovaj mučni doživljaj pridonio tome, da su Kotorani u crkvenom pogledu skretali otsada sve odlučnije u zapadnom pravcu? Moguće da je pri tome vršila neki utjecaj prisutnost Uroševe žene, odnosno udovice, kraljice Jelene u Primorju. Kraljica Jelena bila je francuskog roda i veoma pobožna. Farlati pripovijeda, kako se živo pobrinula za to, da u Kotoru bude podignut franjevački samostan (Farlati VI, 441). Svakako je njezin utjecaj bio od povoljnih posljedica za Kotor, jer je napokon postigao, pod njezinim sinom Milutinom, da mu bude dosuđena, na mjesto svetomiholjske, grbaljska župa »jedan brežuljkasti kraj između Vrmca i otvorenog mora kod Trasta«.

Grbljani su kasnije pokazali, da im nije nimalo po volji podložnost kotorskoj vlasteli. A ni Kotorani se nisu mogli sprijateljiti s time, da konačno izgube priručniju svetomiholjsku župu Da ostvare svoje težnje, za to im se činilo najzgodnijim vrijeme poslije Dušanove krunidbe za cara. Podizanje srpske crkve na rang patrijaršije, njezino veliko bogaćenje u krajevima prema Vardaru i egejskom primorju, očekivanje, da će ova krupna crkvena promjena izazvati lom između Srbije i Carigrada i zbližen je s Rimom, sve je to sokolilo Kotorane, da pokušaju svoju sreću kod pape Klementa VI. Na molbu kotorskoga biskupa upravi ovaj opsežan dopis »bogougodnom kralju Stefanu« (Theiner I, 215), u kojemu je tražio, da se vrate kotorskoj katedrali sv. Tripuna sve crkve i sva crkvena imovina, što su joj bili oduzeti u ranijim zgodama. Između krajeva, koje je papa revindicirao u korist kotorske biskupske stolice, nalazile su se zemlje, koje su nekada pripadale benediktinskim samostanima na Prevlaci, u Bogdašićima, u Krtolima, dakle cijela svetomiholjska župa.

Papina pretstavka nije ostala mrtvo slovo. Dvije dalje isprave, za koje je teško reći da li su izmišljene u cjelini ili samo donekle, svjedoče nam za to, da su kotorska nastojanja i možda sama biskupova pretstavka kod pape imali uspjeha. Stefan Dušan boravio je u Budvi, u samoj bogorodičinoj crkvi, kad se pojaviše pred njim kotorska vlastela (li gentilhuomeni de Cattaro) Miho Buća, Grubo Bistetić, Marko Bogašić, Petar Buća, Drago Marković. Kotorani su izašli sa tvrdnjom, da patrijarh ima u svome području kotorske zemlje. Na to je Dušan pozvao Kotorane u Prizren, gdje je u saglasnosti sa srpskim patrijarhom prihvaćena odluka, da se

izaberu dobri ljudi, koji će cijelu stvar ispitati. Patrijarh izabere Miha i Radoslava Crnovića (valjada Crnojevića?), a ovi su na to utvrdili na samom mjestu, da kotorska granica ide od Jasa na crvenom kamenu u Prijevor blizu crkve sv. Tripuna, u Zvizje, u župu (grbaljsku), a od Dubovice u Vilinu Jamu (Ponesdo), gdje su granice zabilježene postavljenim kamenima. Zatim preko Drenovića na Višnjevu Glavu i Majstorina Vrata Lovćenom i duž planinskog grebena, Studenicom, Kopitom, Krscem, Peštingradom prema Zalazima i niz planinu na Ljutu Rijeku. Dušan je toj teritoriji dodao još Zalaze i Ledenice poviše Risna, tako da su bili pod Kotorom Dobrota do Ljute Rijeke i na drugoj strani vrmačkog poluotoka svi krajevi oko crkve sv. Mihovila na Prevlaci, dakle i Luštica do Rosa i do Jasa na crvenom kamenu.

Ova je povelja iz godine 1351 potvrđena odmah poslije Dušanove smrti od sina njegova Stefana Uroša IV. Tri kotorska vlastelina, Jaketa de Biste, Dusta Buća i Base Bolica, pokazaše mladom caru povelju kralja Radoslava iz god. 1230, povelju Stefana Uroša II Milutina i kraljice Jelene iz god. 1307 i povelju Stefana Dušana iz god. 1351 i dobiše nakon toga svečanu potvrdu tih povlastica, supotpisanu od cesara Voihne, čeonika Vukašina, kneza Lazara, vojvode Mirka i Radoslava Hlapena. Time su priznati kao kotorski posjed ne samo Prevlaka i krajevi oko nje, nego grbaljska župa i dva zagorska sela, Zalaze i Ledenice.

Ovdje nastaje potreba, da odredimo svoje stanovište prema tim povlasticama. Jedna je okolnost izvan svake sumnje: nijedna od njih nije original. Njihova formalna autentičnost ne može se uopće uzeti u ozbiljan pretres. Čak su sami Kotorani jasno pokazali, u nekoliko važnih prilika, da su te »isprave« samo ili prijepis ili slobodan prijevod. Ali na jednu stvar su polagali najozbiljniju pažnju: na istinitost svih navoda tih ili prepisanih ili prevedenih isprava. Ne smijemo zaboraviti, da su granice navedene u Dušanovoj i Uroševoj privilegiji prihvaćene i priznate u njihovoj potpunosti prilikom razgraničenja između mletačkog posjeda i zetske države u skadarskom, u vučitrnskom i u drivostskom ugovoru (Ljubić IX, 7, 14, 17, 19). A priznate su kao pogranično stanje, koje je bilo na snazi pod vladavinom Đurđa Stracimirovića. Ako su Kotorani za razgraničavanja mogli zavesti u bludnju i Mlečane i povjerenike srpskoga despota, nemoguće je, da bi to mogli i

zamisliti prema domaćim ljudima, koji su s jedne i s druge strane služili kao vještaci u raznim pograničnim komisijama. Iz toga bi se moralo zaključiti, da su ove srpske privilegije doduše neautentične, ali da njihova sadržina potpuno odgovara pravom činjeničkom stanju. Pitanje je sada, koji je mogao biti povod za Kotorane, da naprosto »izrade« različne vladareve povlastice, kad su same činjenice i onako morale biti poznate cijelom stanovništvu onoga kraja. Jedna će naoko neznatna okolnost dopustiti, da stvarnije zagledamo u bitnost pitanja.

Istoga dana, kad je Balša III preminuo, izdao je dužd Tomo Mocenigo Kotoranima neočekivano opsežnu privilegiju, koja im je priznavala ne samo zemlje svetomiholjske metohije nego i Budvu i budvansku teritoriju. Vijest o toj povelji izazvala je pravu senzaciju u redovima svetomiholjskih seljaka, koji su se počeli bojati, da su im sva imanja u nepovrat izgubljena. Tu su paniku upotrebili za svoje svrhe kotorski kancelar Anton de Puctii i trgovac Marin Druško. Nakupili su toliko zemlje, koliko su samo mogli, krenuli u Mletke da zatraže za tu kupovinu potvrdu mletačke Sinjorije i . . . uništili su sve isprave, za koje su mislili da mogu stati na put izvršenju njihovih kupovnih ugovora. Sva je prilika, da su ovom zgodom uništene i srpske privilegije. Kotorani su se našli u velikoj neprilici, kako se vidi iz same njihove pretstavke. Javiti cijelu istinu mletačkim vlastima, priznati im, da su im izgubljene sve originalne isprave o srpskim privilegijama, bilo im je vrlo nezgodno, jer su se mogli bojati, da će se time okoristiti njihovi protivnici. Zato su se oni, mislimo, odlučili na korak, koji ih je jedino mogao spasiti iz ovako mučne situacije: izjavili su, da imaju u svojim rukama i kopiju i prijevod tih privilegija i izradili su sve ove isprave onako naizust, kako je po njihovu najboljem znanju moralo odgovarati vjerojatnoj njihovoj sadržini (Ljubić VIII, 96). Njima je naime moralo biti do toga, da se ne izlažu prigovorima sa strane interesenata, jer su ti prigovori mogli uroditi posljedicom, da bi se ujedno otkrio potpuni nestadak svih dokaza posjedovnog prava, koje je i onako bilo predmet ozbiljnog spora.

Da je činjenično stanje, navedeno u srpskim privilegijama, posve ispravno, vidi se po događajima, koji su se odigrali za same Uroševe vladavine. Mi ćemo te događaje navesti samo u glavnim potezima.

Povelja cara Uroša potječe, po kotorskoj redakciji, iz god. 1355. Stvar nam se čini nevjerojatnom, kad promislimo, da je Dušan umro 22 decembra te godine. Sva je prilika, da je ta povelja izdana dosta kasnije, možda baš god. 1357, kad je Uroš izdao sličnu povlasticu i Dubrovčanima.

Stajale stvari kako mu drago, svakako nema sumnje, da je ova povelja bila gotovo neposredni povod dugotrajnoj, krvavoj borbi, koja će se protegnuti kroz sto godina, to jest sve do osnivanja Crnojevićeve države, polovinom XV vijeka.

Borba oko Prevlake planula je god. 1360. Na strani kotorskih protivnika nalazili su se uza zetskog vladike s jedne strane Balšići, doseljena vlaška gospoda, koji su sada udarili temelj novoj regionalnoj zajednici, poznatoj po imenu Zete, a s druge strane Dubrovčani. Dubrovačke galije krenule su ovom prilikom u Boku, a njihov je zapovjednik imao »da odnese sve brodove i sve ljude neprijatelja naših, a osobito Slovene iz Slavonije i podanike raškog kralja, ali da ne napada ni na Ulcinjane, ni na Skadrane, ni na Barane, pa ni na podanike mitropolije sv. Mihajla« (Mon. Rag. III, 131). Taj je prvi rat dovršen posredovanjem cara Uroša IV, a mir je potpisan, 22 augusta 1362, u Onogoštu.

Sva je prilika, da su Kotorani održali Prevlaku i njezinu okolinu. Ali ne za dugo. Jer se već nepune četiri godine poslije sklopljenog mira započela mnogo ljuća, ogorčenija borba. Kotorani su se dosta brzo našli u grdnoj stisci, pa su stali bogoraditi Urošu IV, papi Urbanu V i Mlečićima. Ovi posljednji se energično zauzeše za mir, a pitanje je, da li su Kotorani doista god. 1369 uglavili svoj prvi ugovor o predaji Serenisimi. U Kotoru je naime baš sada došao da stoluje kao biskup Mlečanin Stefano de Nigris, a na kotorskom novcu, koji se nalazi u zagrebačkom arheološkom muzeju i nosi na naličju znak mletačkog vrhovništva, pročitana je god. 1369. Drugi mirovni ugovor, koji je zaključen nakon dugih trzavica mletačkim posredovanjem (Ljubić IV, 98), kao da nije bio nimalo povoljan Kotoranima. Mletačka Republika morala je čak dopustiti Jurju Balšiću, 7 marta 1370, da sagradi sebi nekoliko naoružanih brodova. Samo se Balšić nije smio koristiti tim dopuštenjem, da napadne Kotorane (Ljubić IV, 201).

Kotorani su imali sve razloge, da ne budu baš ushićeni mletačkim posredovanjem. To je možda bilo jedan od uzroka, zbog

kojih su Kotorani odustali od zamisli, da se povjere mletačkoj zaštiti. Od god. 1371, u isto doba, kad se srpsko carstvo ugasilo s Urošem IV i s bitkom na rijeci Marici, vrši vrhovnu vlast u pogledu Kotora i njegove okoline ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit I. Kotorani su pod tom zaštitom mogli očekivati, da će živjeti u miru sa svojim dubrovačkim takmacem.

Stvari su se dosta povoljno razvijale sve do god. 1378, kad je buknuo rat između Ljudevita I i Sinjorije. Kotor je za toga rata dva puta pao u mletačke ruke, prvi put 14 augusta 1378, kad je grad opljačkan i spaljen, i drugi put u julu 1380. Kod Dubrovčana je živjela težnja, da se mletačka okupacija prikaže kao djelo samih Kotorana ili bar mletačke stranke u gradu, pa je stoga i organizovana kaznena ekspedicija pod zapovjedništvom Stjepana Sorkočevića i Dživa Pucića (Mon. IV, 201, 213, 218). Dubrovačka se eskadra pojavila pred samom Prevlakom, tadašnjom rezidencijom Balše II (Gelcich, La Zedda e la dinastia dei Balšidi 121).

Mir, koji je sklopljen malo poslije toga, u Turinu (8 augusta 1381), značio je za Kotorane povratak pod vlast Ljudevita I. U samom ugovoru nisu potanje navedene granice kotorske teritorije (Ljubić IV, 128—9), ali je sva prilika, da su Luštica i cijela teritorija oko Prevlake dalje ostali u Balšinim rukama.

Kad je Ljudevit I preminuo (12 septembra 1382), te je došlo do borbe oko ugarskog i hrvatskog prijestolja, ustupi kraljica Jelisaveta Kotor svome rođaku Tvrtku (1385). To dade povod ratu između bosanskoga kralja i Balše II. Za Kotorane je značila pravo oslobođenje prisutnost turskih konjaničkih odreda u južnoj Zeti. Balša je morao krenuti protiv njih i poginuo je u bici na rijeci Vojuši. Sva je prilika, da su Kotorani iskoristili ovu zgodu i zauzeli cijelu teritoriju oko Prevlake.

To je valjada bilo jedan od uzroka novog rata, što ga je započeo Balšin nasljednik, Juraj Stracimirović, protiv Kotorana. Ovaj put nisu Dubrovčani krenuli protiv Kotora, nego su nastojali da posreduju za mir, u kojemu je Kotor obećao, da će zetskom gospodaru plaćati svake godine danak od hiljadu zlatnih dukata. Granice između kotorske i zetske teritorije utvrđene su ovom prilikom tako, da je grbaljska župa dopala Kotoranima, dok su metohijske zemlje sve došle pod zetsku vlast.

Kotorani nisu ni sada napustili sve nade, da će opet steći svetomiholjsku župu. Borba oko te teritorije započela se malo poslije mira s Jurjem Stracimirovićem i nastavljena je kroz tri godine dana s velikim ogorčenjem između Kotorana i Jurjeva odmetnika Radiča Crnojevića. Dva puta se Crnojević pomakao sve do kotorskih vrata i prijetio je, da će ući u grad. Kotorani su opet slali u prevlačke zemlje plaćeničke čete, koje su palile, pljačkale i uništavale sve, što im je dolazilo pod ruke. Kad se Juraj Stracimirović mogao opet vratiti u Boku — bio je naime spriječen prije toga turskim ratom, — potuče on u ogorčenoj bici Radiča Crnojevića, koji je poginuo na čelu svoje vojske, i tako je opet uspostavljen mir s potvrdom staroga pograničnog stanja.

Poslije Jurjeve smrti započela se borba nanovo. Kotorani su stali da pobočno napadaju zetsku državu u ratu, što ga je ova imala s Mlecima radi Skadra. Čak je već onda, u augustu 1405, ponuđena s kotorske strane uslovna predaja Sinjoriji, ali je odbivena, jer su se Mlečići bojali, da će se time zamjeriti Hrvoju Vukčiću, koji je vladao Dalmacijom u ime pretendenta Ladislava Napuljskog (Ljubić V, 48 i 62). Situacija je postala još nezgodnijom za Kotorane, kad je Hrvoje Vukčić ustupio svoje pretenzije na Kotor zahumskom vojvodi Sandalju Hraniću.

Tokom svih tih pregovora, koji su nastavljeni u drugoj polovini 1406 god. i, sa znatno boljim izgledima, nakon znamenite prodaje Dalmacije sa strane Ladislava Napuljskog (1409), početkom 1410 god. (Ljubić VI, 53), pokrenuto je opet od Kotorana pitanje Luštice i svetomiholjskih sela, »koje predjele zetski tirani još uvijek drže protiv svake pravednosti u svojim rukama«. Iz tih se pregovora jasno vidi, da je grbaljska župa stalno bila u kotorskom posjedu.

Kotorske prilike krenule su još dalje na gore, kad se na pozornici pojavi sa svojim pretenzijama zahumski vojvoda Sandalj Hranić. Njemu se imalo pripisati, da su ostali bez uspjeha raniji pregovori između Kotora i Sinjorije. Sada, pošto se Sandalj bijaše rastavio od svoje prve žene Katarine Vukčićeve i opet oženio Balšinom majkom, Jelenom Stracimirovićevom, kćerju kneza Lazara, krene on zajedno s Balšom protiv Kotora i prisili Kotorane, da zatraže mir. Kotor se morao obavezati, da će ustupiti Sandalju stalni dohodak od soli, da će mu isplatiti naknadu ratnih troškova

(12.000 dukata), a za jamstvo su mu Kotorani morali predati četiri taoca (Zonchio de Mexa, Simeon de Mexa, Matko pok. Mihajla Buća i Simeon Nikole Lampra Bolica: Stjepčević, Prevlaka 25, bilj. 129).

Pitanje Prevlake i pripadnih teritorija prihvaćeno je nanovo, kako se vidi u samom tekstu, i prilikom drugoga skadarskog rata (1419—1423). Događaji i zgode toga rata čine međutim predmet naše studije.

Nije bez interesa, u vezi s ovim ekskursom, da istaknemo nepobitnu paralelu između teritorijalnog razvitka Kotora i teritorijalnog razvitka Dubrovnika. Dubrovčani su, kako svjedoči Konstantin Porfirogenit (De adm. imperio XXX, ed. Bonn. 147), posjedovali u X vijeku samo vinograde u neposrednoj gradskoj okolini, za koje su plaćali svake godine danak od 36 nomismata ili zlatnika Zahumljanima i Travunjanima. Tek u postepenom prodiranju zauzeli su Dubrovčani župu Žrnovnicu prema Travuniji i prema Zahumlju Rijeku, Zaton i Poljice. Toj teritorijalnoj ekspanziji učinjen je privremeno kraj prodiranjem Nemanjićeve Srbije do mora. Dubrovčani su doživjeli, isto kao i Kotorani, nepovoljne odnose sa Stefanom Prvovjenčanim i mnogo povoljnije s Radoslavom. Ali je u augustu 1254, možda u isto vrijeme, kad je i Kotor izgubio Prevlaku, Dubrovnik morao pristati na najuže teritorijalne granice. Isti kralj Stefan Uroš II Milutin i ista kraljica Jelena, koji su Kotoranima dali Grbalj, ustupili su Dubrovčanima neke komade u konavoskoj župi. No kad su Dubrovčani pokušali da dobiju od Stefana Uroša III Dečanskog zemlje »super Brennum, Junchetum et Umbolam usque ad summitatem montanearum«, nisu imali uspjeha (1323), isto kao što nisu imali uspjeha, kad su to tražili u novembru 1350, od Stefana Dušana, koji je baš onda boravio u Dubrovniku. Istom pod carem Stefanom Urošem postigoše Dubrovčani, da im bude ustupljena, u aprilu 1357, cijela teritorija od potoka Ljute u Žrnovnici do sela Kurila, današnjeg Petrova Sela, sjeverno od Rijeke (Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters 11—15).

Ista se paralela može povući u pogledu kotorskih borba oko Prevlake i konavoskih ratova, što ih je Dubrovnik imao gotovo u isto doba s Radoslavom Pavlovićem i sa Sandaljem Hranićem, odnosno sa Stjepanom Vukčićem.

U isto vrijeme naime, kad je Dubrovnik stekao južnu i sjevernu konavosku župu (1419—1427), postigli su Kotorani veliku privilegiju dužda Toma Moceniga. A ista kriza, koja je prijetila opstanku kotorske općine u vrijeme velike seljačke bune Grbljana i Luštičana od 1448 do 1451 god., prijetila je ne manje opstanku dubrovačke republike za velike najezde hercega Stjepana (1451: Ljuba Jovanović u X svesci Godišnjice Čupićeve zadužbine).

Ne smijemo k tomu zaboraviti, da se isti paralelizam, koji je između Kotora i Dubrovnika u pogledu teritorijalne ekspanzije, može utvrditi i u pogledu razvitka političkih prilika u neposrednom gradskom zaleđu. Dvije državne formacije, Crna Gora i Hercegovina, koje nastaju u svojoj konačnoj strukturi baš oko druge polovine XIV vijeka, potječu u suštini od istog metanastazičkog pokreta, koji je doveo u primorje pripadnike pastirskih plemena iz istočne polovine balkanskog trupla. I jedan i drugi grad su se dakle našli prilikom ovih velikih trzavica pred istim socijalnim i, dodajmo odmah, pred istim valutarnim problemima. Ova konstatacija otvara široko polje opsežnoj i dosta plodnoj komparativnoj studiji i, što je možda još bolje, analognim zaključcima i uzajamnom upotpunjavanju najvažnijih zajedničkih podataka.

II.

Metanastazičke promjene u kotorskom zaleđu.

Premda je dosta teško u uskom okviru letimičnog pregleda, neće biti bez koristi, da se u vezi sa metanastazičkim promjenama u kotorskom zaleđu dotaknemo jednoga pitanja, koje se samo sobom nameće, čim pokušamo da se malo udubemo u mnogobrojne osobine arbanaskog nacionalnog skupa. Čovjek se u tim prilikama nikako ne može oteti napasti, da ovdje pokrene iste probleme, kojima su se u svoje vrijeme duhovito bavili Fallmerayer na području grčke i Roesler na području rumunjske povijesti. Kao što su Fallmerayer i Roesler zastupali mišljenje, da su današnji Grci i Rumunji u Grčkoj, odnosno u Rumunjskoj doseljeni element, postoje izvjesni razlozi, da se isto tako misli o Arbanasima u njihovoj sadašnjoj postojbini, Arbaniji.

Fallmerayerovoj i Roeslerovoj hipotezi nije prišteden prigovor, da su nadahnute političkom tendencijom. Nije isključeno, da pitanje

starosjedilaštva Arbanasa izazove i političke strasti. Ali je sama stvar tako važna, da zaslužuje temeljito razmatranje.

Između 1820 i 1830 god., kad se zapadna liberalna Evropa oduševljavala za grčku stvar i za dramske peripetije grčke borbe za nezavisnost, podigao se protiv onih, koji su u tadašnjim Grcima gledali potomke Epaminondinih, Leonidinih, Filopojmenovih savremenika, Fallmerayerov glas. U prvoj svesci svoje »Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters« (Stuttgart 1830) iznio je Fallmerayer ovo mišljenje: »Grčka je rasa u Evropi posve uništena, ljepota tijela, polet duha, jednostavnost običaja, umjetnost, vježbaonice (palestre), gradovi, obrađene njive i vrtovi, raskoš stupova i hramova, samo narodno ime, — sve je to iščezlo iz grčke zemlje. Dvostruki sloj ruševina i blata, nagomilan od dva kasnija osvajača, pokriva grobove starih Grka. Besmrtne tvorevine grčkog duha i ruševine slavne prošlosti predočuju danas jedini spomenik o opstanku i o negdašnjoj slavi grčkoga naroda. Da nije tih ruševina, tih nadgrobnih spomenika i mauzoleja, da to nije isto historičko tlo i da nije u pitanju sudbina ovih nesretnih ljudi, — moralo bi se reći, da su samo isprazne varke, bezdušne predodžbe, tvorevine izvan stvarne mogućnosti u tolikoj mjeri izazvale najdublje ganuće. Jer, o tome ne može biti ni najmanje sumnje, niti jedne kapi prave helenske krvi nema u žilama kršćanskog stanovništva današnje Grčke. Strahovita je oluja razasula po cijeloj površini od Istra do najzabitnijih kutova Peloponesa posve novu rasu, srodnu velikoj slovenskoj gomili. Slavenoskiti, Arnautoilirci, djeca hiperborejskih krajeva, srodnici Srba, Bugara, Dalmatinaca i Moskovljana, to je narod, kojemu danas pripisujemo porijeklo od Periklovih i Filopojmenovih savremenika. Stanovništvo slovenskih rasnih osobina: nakostrušenih obrva, izbočenih lubanjskih kostiju, arbanski nomadski gorštaci, ne može činiti potomstvo Narcisa, Alkibijada i Antinoa. Samo nesređena romantička mašta može vidjeti u njima nastavljače Homera, Sofokla i Platona.«

Fallmerayer je dakle mislio, da je sloveno-avarska invazija VII stoljeća posve sunovratila etničko stanje zapadnog balkanskog trupa i Peloponesa. Njemu su glavni svjedoci Evagrije (Evagrii, Historia ecclesiastica, VI. 10. izdanje Bidez et Parmentier, str. 228), koji tvrdi, da su Avari i Sloveni zauzeli Singidun, Anhijalos i *cijelu Grčku*, i Konstantin Porfirogenit (De thematibus II. 53), koji

opet tvrdi, da je kuga g. 746 uništila cijelo staro stanovništvo Grčke i da je grčka teritorija od toga vremena posve poslovenjena i postala barbarskom.

Nikola Petrovski je dokazao, otkuda Fallmerayeru njegova teorija: nadahnuta je naime Kopitarovim idejama. (A. Vasilijev, Slaveni u Grčkoj, Vizantijski Vremenik V/1898, str. 416—438.) Njegov veliki protivnik Karl Hopf (Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit. Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, sveske 85 i 86), nedostiživi dosad poznavalac istočnih arhiva i rukopisa, pokušao je ne bez izvjesne žučljivosti oboriti Fallmerayerove navode.

Rezultat, do kojeg je dospjela ova zanimljiva prepirka, nalazi se negdje u sredini između dva ekstrema, a kao pomagalo je služila analogija sa metanastazičkim promjenama u južnoj Italiji. U isto vrijeme naime, kad su Ahaja i Peloponeš poplavljeni slovenskim došljacima, dolazili su u okolinu Napulja, Barija i Palerma izbjeglice iz suprotne jonske obale. Ali kao što je nevjerojatno, da su ti došljaci posve potisnuli i ugušili domaće stanovništvo, jednako nije vjerojatno, da su Grci iz Peloponeza posve, bez traga iščezli pred slovenskom bujicom.

Do slične je kontroverzije dovela Roeslerova hipoteza o Rumunjima (Romänische Studien, Leipzig 1871), koja se javlja u vrijeme neposredno poslije prisajedinjenja Erdelja Ugarskoj. Trajanova Dakija, postojbina rumunjskog naroda, nije, po Roesleru, nastanjena potomcima prvih rimskih kolonista. Aurelijan je naime, g. 271, vidjevši, da ne može braniti Dakiju od Gota, naredio ispražnjavanje te provincije, a Flavije Vopisko, Seksto Rufo i Eutropije izrijekom tvrde, da su rimski kolonisti povučeni u krajeve južno od Dunava, u zapadnu Meziju i Dardaniju, koje su primile naziv obalne i sredozemne Dakije. (Flavius Vopiscus, Aurelianus 39: cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam transdanuvinam Daciam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit... abductosque ex ea populos in Moesia collocavit. Sextus Rufus 369: et per Aurelianum, translatis exinde Romanis duae Daciae in regionibus Moesiae... factae sunt.)

Poslije Gota (271—375) došli su u Trajanovu Dakiju Huni (375—453), zatim Gepidi (453—566), Avari (566—799) i opet Mađari, Pečenezi, Kumani, Mongoli (1244). Kad su se Vizantinci

u XII stoljeću protukli do Karpata, nije u Trajanovoj Dakiji bilo ni traga o starim rimskim kolonistima. Pa ni sam Konstantin Porfirogenit ne zna za Rumunje u Vlaškoj ili u Erdelju, nego naprosto kaže, da Trajanov most vodi preko Dunava u mađarsku zemlju (De admin. imp. cap. 40). Nestorova kronika spominje doduše g. 898 Vlahe, ali to nisu, misli Roesler, Rumunji, nego Franci, t. j. pripadnici zapadnog carstva. Prvu vijest o Rumunjima donosi nam, po Roesleru, istom Kinam (VI, 260), koji spominje Vlahe na crnomorskoj obali. Ali ti Vlasi, tvrdi opet Roesler, nisu domaći ljudi, nego doseljenici, koji su dospjeli preko Dunava u XII stoljeću. Kad je naime Gejza II (1141—1161) pozvao Nijemce u Erdelj, bio je taj kraj još posve pust, a tek kasnije su se Rumunji doselili u Erdelj u tolikom broju, da danas čine većinu.

No, dok Roesler ne vidi prekodunavskih Vlaha u vrijeme prije XIII stoljeća, dok su za njega navodi notara kralja Bele iz g. 1092—1095 (Trautmann, Nestors Chronik, Berlin 1931) ili naprosto izmišljeni ili posve nepouzdani, nailazi on na obilne i dosta iscrpne vijesti o Vlasima u Makedoniji. O njima govore Benjamin od Tudele (izdanje V. Grünhut i N. Adler, Jerusalim 1903), Ansbert (Fredericus invasit regionem opulentam Flachiam dictam non multum a Thessalonica distantem), a pop Dukljanin u V glavi ljetopisa pripovijeda, kako su Bugari osvojili Sylloduxiam, zatim Makedoniju i »totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est Nigri Latini«.

Iz ove svoje postojbine su se Vlasi iselili poslije smrti Manojla Komnena (1180). Vlasi su naime ustali protiv Isaka Anđela, ojačali svoje položaje u vrijeme između trećeg i četvrtog krstaškog rata, zadržali se neko vrijeme u Pomoravlju, u krajevima, koji se još danas zovu Stara Vlaška, dok je doba tatarskih najezda i kumanske pogibije značilo vrijeme konačnog razlaza velike vlaške zajednice. Veći je dio Rumunja krenuo takozvanim drinsko-timočkim koridorom u današnju Rumunjsku, dok je manji dio raspršen radijalno u Tesaliju, u krajeve između Vojuše i Neretve i, prema sjeverozapadu, sve do istočne Istre.

Da su Romani doista kroz cijelo vrijeme od Trajana do danas boravili neprekidno u Rumunjskoj, tvrdi dalje Roesler, morali bismo naći o tome tragova u samom rumunjskom jeziku. U rumunjskom jeziku nema međutim ni najmanjeg ostatka starijih

germanskih, slovenskih, turskih ili mađarskih primjesa, dok bi se to moralo očekivati od duge simbioze s tim etničkim grupama. A opet su filolozi kao Miklosich (Slavische Elemente im Rumänischen, Wien 1862) utvrdili u rumunjskom jeziku osobine, koje svjedoče za dugi boravak Rumunja u krajevima južno od Balkana.

Neki su izrazi, po Roesleru, karakteristični zbog toga, što svjedoče za simbiozu Rumunja i Arbanasa. Tako na primjer izraz »Skja« za Bugare, što su ga Rumunji mogli čuti i naučiti samo u južnim krajevima. Tomu bi se morala dodati analogija u imenima mjeseca između Rumunja i Arbanasa (Tagliavini, Lexicon Marsilianum, átudes et recherches, Academia Romana, Bucarest 1930, br. 1615).

Roesler dolazi do zaključka, da su Rumunji pod istim pretpostavkama doseljeni u XII i XIII stoljeću iz Povardarja i Pomoravlja u današnju Rumunjsku, pod kojima su se i Srbi pod patrijarhom Arsenijem Crnojevićem doselili iz Metohije u krajeve sjeverno od Dunava i Save.

Roeslerova hipoteza nije značila nešto novo. Prije njega su Lucić (De regno Dalmatiae et Croatiae, izd. 1666) i F. J. Sulzer (Geschichte des Transalpinischen Daciens, Wien 1781) zastupali isto mišljenje. Ali su način Roeslerova nastupa i osobito njegova ironija prema »tobožnjim nasljednicima starog Rima« bolno dirnuli u rumunjsku osjetljivost. Polemika, koja je iz toga nastala, zauzela je to oštrije razmjere, što su u njoj učestvovali Mađari i Bugari (Mutafčijev, Bulgares et Roumains, Sofia, Danov 1932). Najnoviji, nama pristupni pregled literature o tom pitanju sadržava članak Mattiasa Friedwagnera »Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit« (Zeitschr. für rom. Philologie LIV/6, Halle, Dezember 1934).

Pitanje autohtonosti ili neautohtonosti Rumunja u današnjoj Rumunjskoj je utoliko od interesa za naš predmet, što donosi krupni dio odgovora na pitanje o autohtonosti ili neautohtonosti Arbanasa u današnjoj njihovoj postojbini.

Svi pisci, koji su se bavili filološkim istraživanjem rumunjske prošlosti, našli su se naime pred činjenicom, da su između Rumunja i Arbanasa kroz nekoliko stotina godina opstojale tako intimne veze, da je zamalo osujećeno njihovo stapanje u jednu etničku cjelinu. Meyer-Lübke, koji inače zastupa misao ilirskog porijekla

Arbanasa, opazio je čudnu analogiju u ritmu jezika (Sprachrythmus) između Rumunja i Arbanasa (Mitteil. des rumän. Institutes, Wien, I, 39, 42 i d.). A ta se analogija može tumačiti samo dugom simbiozom, koja je imala za posljedicu izjednačenje društvenih odnosa, načina mišljenja i izražavanja.

No, ako je ta simbioza, kako svi misle, izvan svake diskusije, stojimo pred alternativom: ili da toj simbiozi odredimo kao pozornicu krajeve oko Vojuše, ili teritoriju današnje Rumunjske. U prvom bi slučaju izašla iz te pretpostavke autohtonost Arbanasa, ali neautohtonost Rumunja, u drugom obrnuto.

To se doduše razlaganje ne da izvesti nužnom logikom iz gornje pretpostavke. Ako je naime Aurelijanova Dakija zahvatala zapadne krajeve velike Mezije i Dardanije, to opet nema značiti, da su svi rimski provincijalci latinske odgoje koncentrirani samo u ovim podunavskim provincijama. Ljetopisac Bele II izrijekom tvrdi za Erdelj, da je tu bila »Pascua Romanorum«. Pa i sama ustanova solunskog vikarijata kao dependencije rimske stolice oslonjena je po svoj prilici na činjenicu, da je u provincijama podloženim solunskom vikarijatu boravio kompaktni romanski živalj. A to su bile (Cod. Theodos. rubr. XVI, 2, leg. 6, dekret od 14 jula 421 g. careva Honorija i Teodosija II) Praevalis, Epir, Tesalija, Ahaja, Makedonija, Dardanija, obadvije Dakije i Mezija. Sva je naime prilika, da je solunski metropolit vršio funkciju papina vikara samo u pogledu latinskih crkava. Jer Latini su imali u Solunu svoju metropolitansku crkvu, nezavisnu od solunske katedrale sv. Sofije. Latinske crkve posvećene sv. Dimitriju opstojale su po svim ilirskim zemljama, valjada već zarana u Srijemu i na Kosovu. Iz okolnosti dakle, da su u područje solunskog vikarijata ulazili svi krajevi od Srijema pa sve do Skadarskog Jezera, moglo bi se zaključiti, da se rumunjsko-arbanaska simbioza mogla nalaziti i možda se nalazila u svim ili bar u većini krajeva podloženih solunskom vikarijatu.

Ovaj se zaključak međutim ne podudara sa činjeničkim stanjem. Novijim filološkim istraživanjima pošlo je za rukom lokalizirati pozornicu vlaško-arbanaske simbioze te joj odrediti tačne granice. A te se granice ne samo ne podudaraju s današnjim položajem Arbanije, nego upotpunjuju rumunjsko nacionalno područje na dijametralno suprotnoj strani, u pravcu prema Trakiji.

Ova je konstatacija potpuno oborila pretpostavku, da su Arbanasi potomci starih Ilira ili, bolje, da su u teritorijalnom ili, dosljedno tome, u nacionalnom pogledu izravni nasljednici tamošnjeg prastanovništva. Sada je istom komparativna filologija uzela u pretres cijelo pitanje. Ali smo još daleko od definitivnih, nepobitnih rezultata.

Jedna je od najvećih teškoća u tome, što još nismo na čistu o vremenu, kad je arbanski jezik prisvojio pojedine razrožne elemente. Carlo Tagliavini, profesor u Budimpešti, potvrdio je doduše, oslanjajući se na Xilandera, A. Schleichera, G. Stiera i Boppa, da arbanaski jezik mora biti indoevropskog porijekla. Ali je već sam Bopp naglasio (Abhandlungen der preuss. Akademie der Wissenschaften. Berlin 1854), da arbanaski zauzima poseban položaj i da nije povezan s nijednim drugim jezikom. U Boppovo je vrijeme Hahn (Albanische Studien, Wien 1853) s najvećom odrešitosti tvrdio, da je arbanaski jezik ilirskog porijekla. Još je jače to istakao Gustav Mayer (Die Stellung des Albanischen im Kreise der indogerm. Sprachen VIII, 185). Ilirska je hipoteza dobila naoko jaču podlogu poslije otkrića mesapskih natpisa u južnoj Italiji (S. Bugge u Bezzenbergers Beiträge XVIII, 193; Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, str. 262).

Početak preokreta u pitanju arbanaskog porijekla znači Hirtova studija u »Festschrift für Kiepert« (str. 181 i d.), koja naslućuje, da je trački jezik mnogo srodniji arbanaskom nego ilirski. I budući da se današnja arbanaska teritorija smatra područjem starih Ilira, nema sumnje, da je ova tvrdnja znatno pokolebala vjerovanje u starosjedilaštvo arbanaskog življa.

Weigand (Balkanarchiv III/1927, str. 231 i d.) pošao je u tom pogledu za korak dalje. Polazeći sa stajališta, da je arbanasko jezično područje podosta raštrkano, jer Arbanasa ima ne samo u današnjoj Arbaniji nego i u Atici, u Evbeji, u Peloponesu, u Siciliji, u Apuliji, u evropskoj Turskoj (Arnaut-Köi), u Besarabiji i kod Zadra, da se Arbanasi u Italiji nazivlju Arberes, staro i teško razumljivo ime, dok im je domaći naziv u samoj Arbaniji Skipetari, da prvi poznati arbanaski tekst u Laurencijani potječe tek iz god. 1462 (Jorga, Notes III, 194), da kasniji arbanaski tekstovi idu tek u g. 1555 (liturgija popa Džona Buzukua) i 1592 (Katekizam Luke Matranje), — došao je Weigand do zaključka, da se arbanaski jezik

ne može zamisliti bez tijesnog kontakta sa rumunjskim i sa bugarskim i da je taj kontakt bio u istočnoj polovini balkanskog trupa.

Weigandovo mišljenje, koje je došlo do izraza u nekoliko amo tamo raštrkanih publikacija, potaklo je Holgera Pedersena na dosta smione konstrukcije. U »Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie« i u »Albanesische Texte mit Glossar« (Leipzig 1895) iznosi Pederson neke analogije u položaju člana prema imenici u arbanaskom, rumunjskom i bugarskom jeziku. Za njega ova analogija nije slučajna, nego popratna pojava analogije između arbanaskog i jermenskog jezika (Acta et commemorationes universitatis Dorpatensis pro 1921, sv. I, 1, str. 39 i d.). Porijeklo Arbanasa mora se dakle tražiti u Potkavkaskoj.

U vezi s takvim razlaganjima nije teško ići u tom pravcu za korak dalje. Ako Arbanasi doista potječu od krajeva ispod Kavkaza, onda bismo mogli pokušati da im tražimo srodnost kod jednog istoimenog etničkog skupa, za koji Dion Kasije (XXXVI, 54) tvrdi da je bio nastanjen između Georgije i Kaspijskog Jezera. Ptolomej (V, 12) i Plinije (VI, 29, 39) opisuju albansku teritoriju i njene granice, koje su išle od Kavkaza, duž obale Kaspijskog Jezera do ušća rijeke Šulaka ili Samura pak sve do rijeke Kura. Rijeka Sori, koja navodnjava potkavkasku Arbaniju, ima svoja vrela u planinama Hereti i Kaheti. Potkavkaska je Arbanija bajoslovno plodna i daje u dobrim godinama dvije do tri žetve. Planinski suvati su sočni i upravo mame stoku. Divljač je gotovo bezbrojna. Kraj tolikog bogatstva, ili možda baš zbog toga bogatstva, potkavkaski je Albanac neizlječivi primitivac. Još ga uvijek zanima drevna, drvena ralica kao u vrijeme Strabona, Apijana i Plutarha. U Pompejevo su vrijeme imali 60.000 pješaka i 22.000 konjanika. Ni prije ni poslije nisu naučili brojiti dalje od stotine, ali su to bili tako dobri ratnici, da su se jagmili oko njih Rimljani, Persijanci, Vizantinci, Arabi. — Ruski etnografski institut je sakupio nacrte njihovih nošnja: imali su iste duge dokoljenice, iste žutkaste kape kao Skipetari. Koštunjavi, mršavi, gipki... A. Schiefer je god. 1863 izdao gramatiku udijskog narječja, u kojemu su najbolje sačuvane osobine albanskog jezika. Ruski su filolozi zabilježili druge dijalekte, a među potkavkaskim plemenima spominju se Tusci. Tomaschek, od kojeg imamo sve ove podatke, kaže za njih da su se kasnije u kulturnom i valjada jezičnom pogledu potpuno izgubili među Georgijcima, Jermenima i

Turcima (Pauly-Wissowa I, 1303-6). Svakako pada u oči, da ih Konstantin Porfirogenit spominje (De cerim. II, 48 i 397) kao »Albanoi« i da se taj isti naziv »Albanoi« upotrebljava, manje od sto godina kasnije, za označivanje pomoćnika Georgija Manijaka u južnoj Italiji i Aleksija Komnena pred Dračem. Hoćemo li se na osnovi tih podataka odvažiti, da jedne i druge Albance zamišljamo kao članove jedne iste porodice? Pitanje ne bi ni bilo pitanje, da se uzmogne utvrditi istovetnost ili bar srodnost udijskog narječja i današnjeg arbanaskog jezika. Ali, sudeći po poznatim nam okolnostima, to je posve isključeno.

Antoine Meillet, stručnjak ne samo za arbanaski nego i za potkavkaske jezike osobito za jermenski (Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne 1903), koji bi prema tome bio najpozvaniji da potvrdi ili isključi srodnost udijskog i arbanskog jezika, ne izriče svoj sud u tom zamršenom pitanju. Za njega nema sumnje, da se u arbanaskom jeziku nalaze dosta jasne analogije sa tračkim, mnogo jasnije nego s ilirskim.

U arbanaskom jeziku nalazi Meillet nekoliko izrazito indoevropskih karakteristika kod ličnih zamjenica i nekih glagolskih oblika. Ali su to posve primitivne, regbi arhaičke formacije, osobito u perifrastičnoj upotrebi futura i kondicionala. Meillet opaža, da se u arbanaskom jeziku mogu raspoznati samo sporadični tragovi grčkog jezika, dok bismo morali očekivati baš protivno kod starosjedilaca dračkog i skadarskog zaleđa, gdje se grčki utjecaj vršio dosta intenzivno u makedonsko i u vizantijsko vrijeme. Veoma jak je, naprotiv, i dubok romanski utjecaj. Latinski izrazi čine naime tako duboku podlogu u arbanaskom jeziku, da se taj jezik uopće ne može zamisliti u današnjem obliku bez romanske primjese, a to baš potvrđuje mnogo zastupano mišljenje o simbiozi Arbanasa i balkanskih Romana. Gdje se taj dugovjekovni kontakt razvio, da li u Trakiji, da li u krajevima solunskog vikarijata, teško je utvrditi. Ali je jedna okolnost za Meilleta sa filološkog stanovišta nepobitna: ako ima narodnog skupa, na koji se može vezati dosad nepoznata sudbina arbanaskog naroda, to mogu biti samo Vlasi ili Rumunji. Ako dakle hoćemo pradomovinu Arbanasa tražiti izvan Arbanije, prva je etapa na tom putu ranija postojbina vlaškog elementa na Balkanskom Poluotoku.

Norbert Jokl (Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte I, 84—96) postavlja pitanje na ovu podlogu. Najprije treba utvrditi, da li su preci današnjih Arbanasa već u starom vijeku boravili na Balkanskom Poluotoku. — U potvrdnom slučaju moramo dalje pitati, jesu li Arbanasi potomci Ilira ili Tračana. Pošto je Jokl uzeo u razmatranje Hahnovu ilirsku i Párvanovu tračku hipotezu, dolazi do zaključka, da se njihova osnovanost mora kontrolirati ispitivanjem unutrašnjih veza između arbanaskog i starih balkanskih jezika. Ali iz toga ispitivanja izlazi, da arbanaski jezik stoji u tijesnoj vezi ne samo s ilirskom nego i sa tračkom jezičnom grupom (Jedenfalls sehen wir, dass die sprachliche Hinterlassenschaft der alten Balkanvölker, sowohl der Illyrier als der Thraker, mit der Sprache der Albanier aufs innigste zusammenhängt). Jokl zaključuje iz toga, da se pradomovina Arbanasa mora tražiti u teritoriji, gdje su Iliri bili u stalnom kontaktu sa Tračanima i gdje je u isto vrijeme opstojala duboko usađena romanska podloga. A ta se teritorija nalazi nedaleko od još neutvrđene kolijevke rumunjske narodnosti. Sve te pretpostavke podudaraju se, po Joklu, sa teritorijalnim granicama negdašnje Dardanije, u okolini današnjeg Niša. Prije Slovena su dakle, zaključuje Jokl, boravili u niškoj okolini praroditelji današnjih Arbanasa.

Jokl, koji stoji dosta blizu Meilletu, približava se u pitanju pradomovine Arbanasa Konstantinu Jirečeku, koji je u njemačkom izdanju svoje srpske historije (Geschichte der Serben I, 152) zastupao mišljenje, zasnovano vjerojatno na Ptolomeja III, da su praroditelji Arbanasa potisnuti tokom velike seobe iz Podunavlja (tačnije iz baranjskog trokuta) preko Pomoravlja k obalama Jadranskog Mora.

Joklovo je mišljenje podvrgao kritici Henrik Barić (Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju II, 151—161). Između ilirskog i tračkog jezika postoji, tvrdi Barić, dosta velika opreka, pa se stoga teško može zamisliti opstanak jednoga posrednog dijalekta (ein Übergangsdialekt zwischen zwei engverwandten Sprachen, deren abweichende Züge nicht scharf genug gefasst werden können). No dok je Jokl, tvrdi dalje Barić, veoma uvjerljivo naglasio srodnost između arbanaskog i tračkog (satemgrupa) jezika, nije on u istoj mjeri uvjerljivo dokazao osnovanost analogije između arbanaskih i ilirskih jezičnih elemenata. Barić zaključuje, da se nesum-

njive ilirsko-arbanaske paralele mogu tumačiti, saglasno s Hirtovom teorijom iznesenom u »Festschrift für Kiepert«, kao predarbanaski ostaci u tračkom arbanaskom govoru (die unbestreitbar bestehenden albanisch-illyrischen Wortparallelen im Sinne der Hirt'schen Theorie als voralbanische Relikte im thrakischen Albanisch aufgefasst werden können).

Iz tih podataka vidimo, da je u filološkoj literaturi dosta zastupano mišljenje, da su Arbanasi, sudeći po sadržini i konstrukciji njihova jezika, prije tračkog negoli ilirskog porijekla i da se stoga njihova pradomovina nema tražiti na obalama Jadranskog i Jonskog Mora, nego u krajevima na istočnoj strani balkanskog trupa, nedaleko od tračke ravnice.

Pitanje je sada, da li se ovo mišljenje potkrepljuje historičkim vrelima. Na prvi pogled kao da to nije slučaj. Ptolemej naime navodi, osim potkavkaskih, i druge Albance, za koje se tvrdilo da su boravili na teritoriji današnje Arbanije. Ptolemej spominje Albanopolis, a Hahn opet misli, da je to na mjestu današnje Kroje. No, albansko je ime u starini veoma rasprostranjeno. Ima ga u Podunavlju, u baranjskom trokutu. U Italiji je opstojala Albalonga nedaleko od Albanske Gore. A mjesto Albany je zabilježeno, valjada veoma starog porijekla, u Britaniji. Ako pitanju idemo do dna, doći ćemo do zaključka, da je za određivanje negdašnjeg boravišta ovih Ptolemejevih vankavkaskih Albanaca bila od odlučne važnosti današnja Arbanija u jadranskom i jonskom primorju. Držeći pred očima činjenicu, da se tu Arbanija nalazi dandanas, izveli su ljudi zaključak, da su tu morali nekad boraviti Ptolemejevi Albanci i da se tu stoga morao nalaziti Albanopolis. Tomaschek, koji zaista nije u tom pitanju izložio svoje stajalište, misli, da bi se položaj Albanopolisa mogao odrediti u krajevima sjeveroistočno od Soluna, dakle ne baš sasvim udaljenim od tračke ravnice (Pauly-Wissowa I, 1302). A baš na dugu vezu s istočnim Podunavljem slute zajedničke priče Rumunja i Arbanasa o caru Trajanu, isti običaj rusalija i kolede, isto vjerovanje u sjen i u vještice.

Ali ovdje najviše udara u oči, da je prisutnost arbanaskog naroda posve nepoznata piscima sve do XI stoljeća. Već se moramo čuditi, što Konstantin Porfirogenit, koji toliko umije pripovijedati o potkavkaskim Albancima i o počastima, koje se moraju odavati njihovim poglavicama, ništa ne zna o Arbanasima oko rijeke Vojuše.

I Dukljanin, koji veoma dobro zna za Vlahe i za njihova boravišta, ne spominje ni jednom riječju Arbanase. Kad Predimir dijeli svoju državu na četiri dijela, dobiva Hvalimir Zetu, Boleslav Trebinje, Dragislav Zahumlje i Svevlad Podgorje. Prilikom te diobe navode se sve župe duklijske kraljevine. Zeta se sastojala od župa Lužje (Ljeskopolje), Podlužje (Žabljak), Gorska (Hoti, zanimljivo je pribilježiti, da je slovenski naziv stariji, dok je mlađi, današnji naziv arbanaski), Kupelnik, Oblik (Taraboš), Papratna, Crmnica, Budva sa Kučevom (Čevo) i Grbalj u Boki Kotorskoj. U Travuniji su se nalazile župe Ljubomir, Vetanica (Fatnica), Rudine (Bileć), Kruševica, Vrmac, Risan, Dračevica, Konavli i Žrnovnica. U Zahumlju bijahu župe Stantanija (Ston), Papava (Popovo), Sapsko (Žapsko), Luka (Gabela), Velika, Gorimita (Imotski?), Večenike, Dubrava i Dabar. A Podgorje je sastojalo od župa Onogošta (Nikšić), Morače, Komarnice, Pive, Gacka (Gerico), Nevesinja, Gusinja, Komova, Dabrača blizu Lima, Rame i gornje Neretve (Dukljanin XXX).

I kasnija dioba duklijske države pod Dobroslavljevim ili Vojslavljevim nasljednicima ne sadržava novih podataka: Gojslav dobiva Trebinje, Mihajlo Papratnu, Crmnicu i Oblik (kasniji Taraboš), Saganac županije oko Bara, Radoslav Ljeskopolje (staro Lužje), Podlužje i Budvu sa Kučevom. U samoj kraljevskoj porodici nailazimo, sudeći po Dukljaninu, bar u prvo vrijeme, samo na slovenska imena. Tek pošto su članovi kraljevske kuće stupili u vjenčanu vezu sa tuđinom, dolaze do upotrebe neslovenska imena. Tako se Bodinova djeca zovu Mihajlo, Juraj, Arhiriz (po ocu kraljice Jakvinte) i Tomaš, dok se među Radoslavljevom djecom nalaze, pored Gradislava, Hvalimira, Stanišne, Gojslava, Dobroslava i Pribislava, Kočapar ili Kočoper, prvi nam poznati nosilac arbanaskog imena. Nije međutim isključeno, da je Radoslav prilikom borba u Povadarju g. 1073 tu uzeo Arbanasku za ženu, koja je opet htjela da na posljednjeg sina prenese ime jednog od članova svoga roda. Ali, osim ovog posve osamljenog slučaja, nema u cijelom ljetopisu popa Dukljanina ni najmanjeg podatka o Arbaniji ili o Arbanasima. Za krajeve oko Skadra upotrebljava Dukljanin stalno naziv »Scutaris«. To je toliko udaralo u oči Orbiniju, da je taj naziv sam izmijenio s nazivom »Albania« (Šišić, Ljetopis popa Dukljanina 368).

Ista otsutnost arbanaskog naziva može se primijetiti u buli pape Klementa-Wiberta upravljenoj dana 8 januara 1089 duklijskom nadbiskupu Petru na osnovu molbe kralja Bodina. Duklijskoj crkvi, stoji u toj buli, imaju biti podredene biskupije Bar, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivost, Pilot, pa srpska, bosanska i trebinjska dijeceza sa svim samostanima Dalmatinaca, Grka i Slovena (et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclavorum: Acta et dipl. Alb. I, 21/68).

Tek se g. 1166 govori prvi put u jednoj pristupačnoj nam ispravi o nekom arbanaskom biskupu Lazaru i o nekom arbanaskom prioru Andriji (Smičiklas, Cod. dipl. II, 102). Obojica su prisustvovali 19 juna 1166 posvećenju kotorske katedrale sv. Tripuna. Pitanje je sada, gdje se nalazilo sjedište biskupa i priora arbanaskog i kada je zapravo osnovana arbanska biskupija. Za naziv *Ἀρβανον* odnosno *Ἀλβανον*, znaju samo Ana Komnena i Georgije Akropolit, a opće je mišljenje, da tom nazivu odgovara položaj Kroje ili Kruje. Teže je odrediti vrijeme, kad je osnovana arbanaska biskupija, odnosno politička uprava. Doduše opstoji pretstavka upravljena 3 aprila 1407 od Ivana Kastriote mletačkoj vladi, u kojoj traži od nje, da ne vrši promjene u crkvenoj organizaciji grada Kroje, jer arbanaska biskupija stoji već punih 800 godina u ovim krajevima (episcopatus Albaniae iam sunt anni octingenti ... in terris et contrata suis: Ljubić 5, 94). No, možemo li vjerovati bez druge Kastriotovim navodima? Njegova se porodica (ime joj je grčko i potječe od nepoznatog mjesta Kastrion) nikako ne spominje prije XIV stoljeća. Kasnije će despot Musakija reći o njemu, da mu je otac Pavao imao samo dva sela i da je Ivan silom postao gospodarom Matije, dok je stalno vladao Krojom istom njegov sin, glasoviti Skenderbeg (Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, str. 301; Jireček u Spomeniku XI, 11 i d.). Prijetnje Ivana Kastriote, da bi promjene u teritorijalnom stanju arbanaske biskupije mogle izazvati veliki metež i opasne nesuglasice između crkava, vlastele i pojedinaca (suscitabit maximus tumultus et dissensio inter ecclesias interque nobiles et omnes alios de contrata illa), ne mogu služiti za potkrepu osnovanosti njegovih navoda. Ako naime računamo od 1407 g. osam stotina godina natrag, dolazimo do g. 607, t. j. do vremena, kad je slovensko-avarska najezda bila u punom jeku. Istočni su carevi bili sretni, što mogu čuvati ranije ustanove i nisu

imali ni vremena ni mogućnosti, da osnuju nove crkvene i političke zajednice.

Thallóczy i Jireček (Arch. für slav. Phil. XXI/1899, str. 78—99) utvrdili su k tome, da se teritorija današnje Arbanije dijelila sve do XII stoljeća na dva dijela: sjeverni je dio pripadao naprosto »Slavoniji«, dok je dio južno od Vojuše pripadao »Romaniji«. Prije XII stoljeća nije uopće opstojao geografski pojam Arbanije, i taj je pojam tek onda vezan na grad Kroju ili Kruju. Samoupravna organizacija Kroje nije međutim, tvrde Thallóczy i Jireček, staroga datuma. Prvi vladar, koji je izdao povlasticu Kroji, nije živio, kako bi se moralo vjerovati po pretstavci Ivana Kastriota, u VII, nego tek u XII stoljeću i bio je niko drugi nego Manojlo I Komnen. Manojlo je dugo boravio u ovim krajevima i htio je osigurati vojničku saradnju Arbanasa u slučaju normanske najezde. Kroja je važan strateški centar u vrijeme Epirske Despotovine i dobila je daljih povlastica od careva Ivana Duke Vataca, Mihajla VIII i Andronika II, pa i od samog Dušana. Ali o opstanku arbanaskog biskupa ili priora od VII do XII stoljeća nema nigdje ni najmanjeg pomena. Za njih ne znaju ni Parthey, ni Harduin, ni Gams, ni Mansi, ni Le Quien, ni Farlati, pa ni saborski spisi prije g. 1166.

U tim prilikama ne možemo uzeti za vjerojatno, da je u ovoj jezgri arbanaske nacionalne individualnosti prije XII vijeka tinjala i najmanja varnica narodnog života. U tom pogledu dobivamo značajno svijetlo iz društvenih odnosa u Kroji. Tu žive dvije vrste gradske vlastele. Dok jedni od njih posjeduju prostrane zimovnike za stoku (hiberna), što svakako naslućuje ranije stočarsko zanimanje, imaju drugi oranice, vinograde, maslinove šume, ribnjake, sve to pod pričuvom podređenih im, valjada starosjedilačkih ratara.

Kod Kroje se dakle, isto kao i kod drugih općina današnje Arbanije, može praviti jasna razlika između starosjedilaca i pridošlica. Pa i za ove posljednje zna se veoma dobro, ko je došao ranije, ko kasnije.

Ulogu starosjedilačkog elementa dosudićemo, prema poznatim nam podacima, posljednjim nosiocima rimske arbanaske kulture, Romanima Konstantina Porfirogenita, Latinima popa Dukljanina, Tome arhiđakona, Arabljanina Edrisija. Njihov je jezik dalmatinski, u geografskom i u morfološkom pogledu posve odijeljen od ranoitalskog i od prarumunjskog.

U VII stoljeću, možda pod vladavinom Konstantina IV i Justinijana II, u vrijeme legendarnog ugovora pape Agatona sa Hrvatima, kad je po paštrovskoj tradiciji došlo do preuređenja ovih krajeva, pojačan je romanski element današnje Arbanije doseljivanjem romanskih izbjeglica iz zapuštenih dalmatinskih varoši.

Ovom romanskom elementu, etničkoj jezgri svih tih gradova (Šufflay, Srbi i Arbanasi, Beograd 1925, str. 10), pridružuju se kasnije pridošli elementi. Ali ko su to? Nikako današnji Arbanasi, nego u prvom redu i samo Sloveni.

To se vidi iz primjera grada Drača. U ispravama iz prve polovine XII stoljeća našao je naime Jireček (Položaj i prošlost grada Drača u »Glasniku Srpskog geogr. društva« za g. 1912, sv. II, str. 6 i 7 na početku) ponajviše grčkih imena, nekoliko latinskih, dosta slovenskih, *ali ni jednog arbanaskog*. Nacionalna je slika stanovništva međutim posve izmijenjena ravno sto godina kasnije: u Draču ima tada doduše još uvijek Grka i nešto Italijanaca, ali su na mjesto Slovena došli kao posve novi element Arbanasi.

Ta promjena u etničkom sastavu dračkog stanovništva ima svoj korelat u promjenama službenog jezika. Dok su slovenski spisi veoma česti u XIV stoljeću, njihov se broj sve više smanjuje i iščezava potpuno poslije g. 1450. Ista se pojava može utvrditi o Kroji. Thallóczy i Jireček čak ističu (Arch. f. slav. Phil. XXI, 1899, str. 92—93), da su slovenske isprave štoviše u početku XV stoljeća nerijetka pojava. Gospodari Valone, Dukadžini, Đurađ Kastriot izdaju redovno slovenske isprave. A Dubrovčani će poručiti caru Sigismundu g. 1434, da se arbanaski velikaši služe *isključivo* slovenskim kancelarima (sclavonos cancellarios).

Ovo se držanje mora veoma čudno dojmiti, kad se postavimo na stajalište, da su u Arbaniji Arbanasi starosjedioci. Ali pojava se čini mnogo prirodnijom, kad držimo pred očima pravo činjeničko stanje, to jest starosjedilaštvo Slovena i kasnije doseljivanje arbanaskih gorštaka.

Da je stvar doista tako stajala, vidi se po promjenama regionalnih naziva, koje se javljaju ili se mogu utvrditi tek u XIII i u XIV stoljeću. Kad je g. 1204 Mletačka Republika dobila tri osmine vizantijske teritorije, dosuđeni su joj Drač i Albanum (Acta Albaniae I, 41/129). Drač se po takvom shvaćanju nalazio g. 1204 izvan Arbanije. Ali malo poslije toga spominje se neki Dmitar knez

Arbanije, koji je molio papu Inocentija III sa posredovanjem dračkog nadbiskupa Nikole, da bude poučen u zapadnoj vjeri, koja mu sve do toga vremena nije bila pristupna. Ovo je traženje dosta čudno kod ljudi, koji su i ranije živjeli u dračkom Primorju, pa su stoga imali obilno prilike, da se poučavaju u zapadnom obredu. Papa je ne samo poslušao molbu kneza Dmitra nego je molio dračkog nadbiskupa, neka pouči u zapadnoj vjeri arbanaskog biskupa i arbanaskog priora, koji su, prema tome, kao došljaci s istoka, bili pravoslavni (Acta Albaniae I, 37/113). Da je doseljivanje Arbanasa bilo u prvoj polovini XIV stoljeća u punom jeku, vidi se iz darovnice kralja Vladislava izdane g. 1241 ili 1242 u korist manastira sv. Nikole u Vranjini. Kralj je naime izrijekom naglasio, da ni u selu Godinju blizu Skadra, ni na vrhovima Plane, Guglave i Kruševice s njihovim granicama prema Trnovu Arbanasi nemaju zimovištâ (Acta Albaniae I, 53/172).

Značajno je za prosuđivanje toga pitanja, da se ove prve, sporadične vijesti o Arbanasima javljaju u isto vrijeme i u istom oskudnom broju, kao što teritorijalne povlastice izdane u prilog Vlaha za krajeve sjeverno od Dunava. Tek poslije g. 1204, vidjećemo već kasnije s kojeg razloga, širi se spočetka veoma oprezno, kasnije u sve bržem tempu geografski pojam Arbanije. Od anžuvinskih vremena (1271) znači Arbanija ne samo okolinu Kroje i Drača nego i krajeve blizu Skadra. Kad se Drač g. 1272 dobrovoljno predao Karlu I, koji će se otsada nazvati kraljem Sicilije i Arbanije, nose francuski vojskovođe Guillaume Bernard i de Toucy naslov »generalnog vikara kraljevine Arbanije«. Hugo de Sully upotrebljava uporedo s novim stari vizantijski naslov i nazvaće se generalnim kapetanom Arbanije i Romanije. Kasnije, kad je Drač pao u srpske ruke, nosiće kralj Milutin naslov kralja Arbanije. Filip Tarentski će se nazvati, g. 1294, despotom Romanije, gospodarem kraljevstva Arbanije i grada Drača.

Kako se iz ovih pojedinosti jasno vidi, savremenici vode obilno računa o prisutnosti Arbanasa u dračkom i valonskom Primorju. Upravo je čudno i nerazumljivo, ako su Arbanasi doista starosjedioci i štoviše izravni potomci starih Ilira, da se raniji savremenici nisu ni najmanje bavili njihovom prisutnošću. Prije znamenite hilendarske povelje velikog župana Stefana Nemanje od 1198 god. nema uopće regionalnog naziva Arbanije izvan tijesnog opsega

okoline grada Kroje. A poznato je, da su Vizantinci bili iznad svake predrasude, kad se radilo o nazivu nekoga kraja. Zemlje nastanjene Slovenima zovu se kod Vizantinaca, bez obzira na njihov raniji regionalni ili politički naziv, Slavinijom. A čak krajevi južne Italije, gdje su se nastanili Langobardi, zovu se u vrijeme Vasilija II Langobardijom s glavnim gradom Barijem. Prije velike vlaške seobe u XIII stoljeću zove se teritorija tik do Makedonije, gdje su stanovali crni Latini, Morovlahijom. Taj se isti naziv upotrebljava poslije 1350 za Moldaviju. Isto se tako g. 1375 upotrebljava za potkarpatske prekodunavske krajeve naziv Ungarovlahije. Skoro u isto vrijeme nazvana je Velikom Vlaškom Tesalija, jer su se u nju, baš onda, doselili Vlasi iz Makedonije. Iz svih se tih primjera vidi, da regionalni nazivi putuju s dotičnim stanovništvom, da je prisutnost naziva dokaz za prisutnost stanovništva, dok se iz otsutnosti naziva u ranije vrijeme može dosta pouzdano izvesti zaključak, da ona odgovara istodobnoj otsutnosti dotičnog etničkog elementa.

No, kad jednom vidimo za Slovene, za Langobarde i za Vlahe, da se naziv pojedinoga kraja udešava po narodnosti pretežnog dijela stanovništva, zar nije dopušteno zaključiti s istim pravom, da je i teritorijalni naziv Arbanije importiran tek poslije IV krstaškog rata doseljivanjem Arbanasa iz odmaklih krajeva unutrašnjosti sve do same obale Jadranskog i Jonskog Mora? Iz kronike popa Dukljanina vidimo, da je u njegovo vrijeme arbanaski naziv posve nepoznat. A opet vidimo iz povelje Stefana Nemanje, da se Arbanijom zove kraj južno od Skadra. Ko nam jamči, da to prodiranje srpskog velikog župana od poriječja Pive i Tare do Primorja ne znači mnogo krupniji događaj metanastazičke prirode negoli vojnička okupacija oružjem zauzetog kraja? Sudeći po popu Dukljaninu i po sačuvanim ostacima, u krajevima sve do Vojuše vladaju najpovoljnije društvene, vjerske i ekonomske prilike. Narod je miran, čist i napredan, u zemlji vlada među pripadnicima raznih obreda najpotpunija uzajamna snošljivost, zemljoradnja i vrtlarstvo su u punom cvatu, ima čak u ovim sretnim krajevima uglednih zanata i dosta žive trgovine. Ceste su pune svijeta i sigurne. Ali, poslije Nemanjine smrti promjena je već tu, a da ne znamo, kako je do nje došlo. Duklija je izmijenila svoj vjerski karakter. Dok je ranije cijeli kraj do Podgorice i Skadarskog Jezera poznavao samo crkve zapadnog obreda, prodrlo je oko 1230 g. pravoslavlje sve

do Boke. Da se to nije dogodilo putem mirne vjerske propagande, više je nego vjerojatno. I dubrovački arhiv zna baš u ono vrijeme za bježanje latinskoga biskupa i svećenstva iz susjedne Tribunije.

U isto vrijeme dakle, kad su krajevi sjeverno od Kotora pa čak do hrvatske granice bili pozornicom velike vlaške seobe, koja se živo opisuje u Jirečekovoj Istoriji Srba (I, 94—98) i osobito u njegovoj studiji o Vlasima i Morovlasima (Sitzungsberichte der kgl. böhm. Ges. der Wissenschaften, Prag 1879), odigrala se od Kotora do Vojuše druga transverzalna seoba od istoka prema zapadu. Vršioci te seobe bijahu Vlasi i Arbanasi. No dok su Vlasi već od 894 g. živjeli pod slovenskom službom Božjom i time već duboko bili zahvaćeni slovenskim utjecajem, bio je taj utjecaj u krajevima, koji sačinjavaju današnju Arbaniju, znatno slabiji. Posljedica je toga bila stapanje Slovena u arbanaskoj sredini.

No takvo stapanje nije izvršeno bez otpora, premda su arbanaski došljaci, bar u svojem kasnijem nastupu, upravo goropadni. O načinu, kako su se javljali, svjedoče dva francuska katolička vrela, kojima se zbog njihove vjerske orijentacije ne poklanja preveliko povjerenje.

Jedan od tih izvještaja potječe od barskog nadbiskupa, dominikanca Guillaume Adama (1322—1341) i nosi naslov »Directorium ad passagium faciendum« (Novakovićev prijevod u Godišnjici XIV, 1894, Šufflayevo izdanje u Vjesniku zem. ark. XIII, 1911, str. 142—150). Adam hoće da dokaže francuskom kralju Filipu VI, da nije teško osvojiti srpsku zemlju, jer u njoj žive dva naroda privržena rimskoj crkvi, Latini i Arbanasi, koji slabo podnose srpski jaram. Arbanasi, veli Adam, prebivaju u četiri općine: Veliki i Mali Pulat, Sabate i Alban ili Elban.

Zanimljivija je za nas »Anonymi descriptio Europae orientalis«, objelodanjena od dra. Olgierka Górke u Krakovu 1916 (Arh. za arb. starinu I, 236—238). Jedan anžuvinski agent, koji je putovao g. 1308 našim krajevima s namjerom da ispita preduslove za vojni pohod protiv Srbije, kaže u svom izvještaju, da je između Makedonije, Ahaje i Soluna naišao na Vlahe, rimske pastire, koje su Mađari protjerali iz Podunavlja prema jugu. Iz Vlaške vodi put u Arbaniju, gdje stanuju ratoborni ljudi, koji putuju od mjesta u mjesto noću u pratnji velikih i ljutih pasa. Sva se Arbanija dijeli na šest oblasti (Tumurist, Klisura, Kumanija, Stophanatus, Polatus i

Debra). U tim pokrajinama živi seljački narod, koji je podložan Arbanasima (sunt tributarii et quasi serve eidem Albanensibus quia exercent agriculturam). Na teritoriji Arbanije opstojala su dakle u XIV stoljeću dva socijalno i nacionalno među sobom oštro podvojena elementa: s jedne je strane bio ratarski, po svoj prilici starosjedilački živalj, s druge nomadski pastiri, koji su živjeli pod šatorima, mijenjali su noću svoje boravište služeći se ljutim psima. Ti nomadski pastiri govore sasvim posebnim jezikom, koji se bitno razlikuje od grčkog, od latinskog i od slovenskog, tako da ih domaći ljudi nikako ne mogu razumjeti. Ti nomadski pastiri, koji se očevidno služe arbanaskim jezikom, doista ne odaju svojim držanjem, da su u Arbaniji starosjedioci prema domaćim stanovnicima, koji bi bili pridošlice.

Da su Arbanasi došli u ove krajeve tek mnogo kasnije od Slovena, postaje vjerojatno proučavanjem toponomaslike.

Zanimljivo je naime utvrditi, da su u Zeti i u Hercegovini vlaške i arbanaske seobe imale za posljedicu dosta rasprostranjenu promjenu lokalnih naziva. Gradovi, sela, planine, čitave teritorije mijenjaju od XI do XIV stoljeća dva-tri puta svoj naziv. U Arbaniji, naprotiv, nema o takvim promjenama ni govora, nego se slovenski nazivi gotovo potpuno održavaju pred arbanaskom bujicom. I čak za ona lokalna imena, koja nisu slovenskog porijekla, očuvali su se oblici, koji se slažu sa slovenskima, ali se nikako ne mogu dovesti u sklad s arbanaskim jezičnim oblicima. Čovjek se ne može oteti utisku pri promatranju toga obilja slovenskih oblika, da je čak u samoj današnjoj Arbaniji arbanaski živalj prisvojio lokalna imena, koja nisu nikako mogla nastati prije dolaska Slovena. U svojoj studiji o arbanaskim lokalnim imenima (Arh. za arb. starinu II, 107—121) citira Petar Skok čitav niz naziva, koje su Arbanasi preinačili iz slovenskog oblika. Već je Jokl primijetio, da današnji oblik lokalnog imena Skodre ne može nikako biti ilirskog izvora. Pri bližem promatranju lokalnog naziva Durz za negdašnji Dyrrhacium ili Drač dolazi Skok do rezultata, da se današnja arbanaska izmjena prvašnjeg lokalnog imena ne može izvesti ni iz latinske, ni iz italijanske forme, ali se veoma dobro može izvesti iz slovenskog oblika. Iz ove za njega nepobitne činjenice Skok izvodi, da se Arbanasi nisu nalazili onda u ovim krajevima, kad su se ovamo naselili Sloveni, nego da su od Slovena naučili lokalna imena, o kojima

prije nisu imali ni pojma (»Il est clair qu'elle ne soit compréhensible que dans le cas où l'on prouve qu'au temps de l'arrivée des Slaves dans ces contrées, les Albanais ne se trouvaient pas encore dans la ville de Durazzo mais c'étaient les Slaves qui ont d'abord appris à connaître le nom de la ville de la bouche de la population romane pour les transmettre plus tard aux Albanais venus des montagues«).

Ali ovo sistematsko prisvajanje slovenske toponomastike sa strane etničkog elementa, komu se pripisuje porijeklo od ilirskih starosjedilaca i time postojalost od tri hiljade godina na teritoriji današnje Arbanije, previše se sukobljuje sa pravilima zdrave logike. Stoga je nemoguće vjerovati, da su Arbanasi doista boravili na teritoriji današnje Arbanije u vrijeme velike slovenske najezde. No kad jednom dopustimo mogućnost kasnije seobe, možemo bez druge zaključiti, da su na teritoriji današnje Arbanije bila zastupana oko g. 1300 tri etnička elementa. Najstariji od njih bili bi romanski građani, posve istog soja kao Romani dalmatinskih gradova. Kao stariji doseljeni element, po zanimanju ratari, došli bi u obzir Sloveni. A istom na trećem mjestu, kao kasniji doseljenici, stoje prema prije spomenutima plemenske zajednice nomadskih pastira, današnji Arbanasi.

Daleko od toga, da steknu onu životnu sređenost, onu društvenu izjednačenost, onaj mirni ritam životne zajednice, koji karakterizira stare, sesilne narode, Arbanasi su ljudi, kojima je najfrapantnija karakterna crta krajnja nestalnost i neutoljiva žeđ za pustolovinama. »Čas u Benderu, čas u Budi«, veli stara nostalgična pjesma arbanaskih plaćenika (Šufflay, Arh. za arb. starinu II, 224—225). S arbanaskom dijasporom u Italiji, u Grčkoj, u Besarabiji stoji u vezi arbanasko plaćeništvo, koje je njihovo ime učinilo strahom i trepetom mediteranskog svijeta. Arbanaski su stradioti jezgra epirotske vojske. Kasnije će stajati u službi Anžuvinaca. A još kasnije, u mletačko doba, služe Arbanasi u Draču, Splitu, Zadru, Kotoru, Dubrovniku, u Lombardiji, u Napulju u t. zv. makedonskom puku, u Aragoniji, u Toskani. Pod sultanima pak čine Arbanasi, muslimani po duši i po srcu, elitni odred carske vojske. Pojedinci iz njihove sredine dolaze pod sultanima do položaja i do časti. Arbanasi su Ali-paša Tepelen, Mehmed Ali, Ibrahim. Zar je moguće zamisliti, da su takvi ljudi mogli ostati neprimijećeni kroz cijelo vrijeme od slovenske do normanske najezde na teritoriji današnje Arbanije?

Lakše je vjerovati, da su to kasniji došljaci, koji su umjeli najprije da se uvuku kao umolnici, pa su kasnije svojim naprasitim istupom tjerali u bijeg starosjedioce. Cvijić hvali Hercegovinu, Crnu Goru, Sjenicu i Pešter kao naše najaktivnije krajeve (Balk. Poluostrvo 165). Ali je ta aktivnost u mnogo slučajeva posljedica bijednoga stanja, koje je nastalo poslije doseljivanja Vlaha i Arbanasa. Prije vlaško-arbanaske najezde krajevi su od Vojuše do Neretve gusto naseljeni. Poslije invazije su šume uništene, i stanovništvo je rijetko i raštrkano, »i još danas nailazi putnik na selišta i temelje zgrada i na napuštene i oburvane crkve i gradove, na kojima je uhvatilo korijena žbunje«. Na mjestu seoskih dubrava razvile su se kršne pustinje. A ljudi su se počeli odbijati od ratarskog posla, koji ih previše izlagao otimačinama nemirnih došljaka.

Pojava međutim nije općena. Bilo je naime razlike između Arbanasa i Arbanasa. Još u XVI stoljeću bila je cijela oblast Opara na lijevoj strani Devola naseljena ponajviše Slovenima (Hopf, Chroniques gréco-romanes 280: il paese d'Opari ch'è habità dei Schiavoni). Francuski konzul Lejean našao je oko polovine XIX stoljeća male oaze slovenskog stanovništva oko ušća rijeke Vojuše. Na zapadu od Opare i Elbasana, oko ušća rijeke Semena nalazi se oblast Musakija, i to južno od Semena Mala, a sjeverno Velika. Tu ima Toska, Farseriota, Vlaha, ali su lokalna imena, primjećuje Cvijić (Balk. Poluostrvo 256—257), posve slovenska. A sve do god. 1880 slazili su u te krajeve na zimovanje sa stokom debarski Sloveni, koji su im kao starije stanovništvo dali svoju nomenklaturu.

Čuvanje slovenske toponomastike u krajevima, gdje danas nema više Slovena, može se stoga tumačiti samo na taj način, da slovenskoj longitudinalnoj sjevero-južnoj seobi u VI i VII stoljeću poslije Krista odredimo vremenski razmak od nekoliko stoljeća prema kasnijoj vlaško-arbanaskoj transverzalnoj istočno-zapadnoj seobi, koja je doduše s temelja izmijenila nacionalni karakter poriječja Drima, Vojuše, Semena i Aspropotama, ali nije bila kadra da iščupa dublje korijene, koje je ostavila starija slovenska naslaga.

Da je vlaško-arbanaska seoba doista nastala tek dosta dugo poslije slovenske, za to nam svjedoči socijalna promjena, koja nije mogla izbjeći pronicavosti Cvijićeva promatranja. »U oblastima Poluostrva, koje su severno od Šar-planine, veli Cvijić (Balk. Poluostrvo 154—156), prevlađuje patrijarhalni sistem, izuzev uzanog

jadranskog primorja. Južno od ove granice ima patrijarhalnog režima u planinskim masivima Srednje Gore, Rodopa i Pinda, kao u velikom delu Arbanije. Patrijarhalni režim Balkanskog Poluostrva ne treba smatrati kao nisko kulturno stanje; ovo stanovništvo ima svoja moralna shvatanja čisto visokoga reda, originalni način razumevanja života, socijalnu i ekonomsku organizaciju, izvesne ustanove, umetničko osećanje izraženo na prvom mestu u poeziji i u ornamentici, čija je vrednost nesumnjiva. — Kod južnih Slovena patrijarhalna osnova datira još od njihove zakarpatske domovine; razvila se dalje na Balkanskom Poluostrvu, pa je zatim u Srednjem Veku počela slabiti. Organizacija u plemena i zadruge oslabila je ili iščezla pod uticajem Vizantije i pod vladom južnoslovenskih država u Srednjem Veku. Ali u doba turske vladavine južni Sloveni, koji su naseljavali oblasti izvan pojasa gde su stare kulture uhvatile dubokog korena, vratili su se patrijarhalnom režimu. Tako se dogodila jedna vrsta etnografskog podmlađivanja: stare društvene organizacije i običaji probudili su se ili ojačali. Ovaj novi patrijarhalni režim razlikuje se od onog ranijeg, osobito kod Srba. Vekovna iskustva koja je imao srpski narod u toku Srednjeg Veka, ostavili su u njegovoj svesti više ili manje duboke tragove. Ostavljeno samo sebi, patrijarhalno stanovništvo, kao etnografski najčuvanije i najsnažnije, formiralo je iz ovih iskustava ideje, osećanja i moralne poglede koji ispunjuju njegov folklor i utiču na njegove akcije. Ono se moglo menjati slobodnije i potpunije nego južnoslovensko stanovništvo koje je bilo potčinjeno germanskim ili madžarskim uticajima, jer se u svojim županama, knežinama, plemenima moglo gotovo samostalno razvijati. — Najočiglednija je karakteristika patrijarhalnog režima naročita društvena i ekonomska organizacija. Plemena *(arbanaski fisovi)* ima sada u Crnoj Gori, u nekim krajevima Stare Raške i u severnoj Arbaniji, kod Srba i kod Arbanasa. Naprotiv, zadruga postoji ili je do skora postojala, u celom zapadnom i središnom delu Poluostrva, od Jadranskog Mora do reke Iskra u Bugarskoj, kod Srba, Hrvata i kod Arbanasa. Nje nestaje na Jugu čim se približujemo grčkom stanovništvu egejskog primorja. Nema je kod Bugara i Turaka. Dalje je zadruga još rasprostranjena u južnoslovenskim zemljama Austro-Ugarske, u dalmatinskoj Zagori, u Lici, u Hrvatskoj i u Sremu. Ova je organizacija bila pojačana dinarskim iseljenicima za vreme turske vladavine. — Sa ovom društvenom organizacijom u plemena i zadruge

u tesnoj su vezi oblici materijalnog života i psihične osobine. U oblasti ove kulture žive fizički najjača i etnografski najsvežija plemena i narodi Balkanskog Poluostrva. Jezgro je ovog kulturnog pojasa Crna Gora, planinski sklop crnogorskih Brda, susednih krajeva Hercegovine i severna Arbanija. Ovde se kod Srba i Arbanasa održao pojam plemena, bratstva i rodova i plemenska ili fisna organizacija, zatim krvna osveta. To su najplodnija i najekspanzivnija plemena, iz kojih gotovo neprekidno teku struje naseljavanja i plave susedne oblasti. Svi su poglavito stočari. To su ljudi od snage i moći, mahom vrlo visoki, vitki, elastični, gotovo nikad gojazni, lica punog izraza, sokolovih očiju: najljepši soj na Balkanskom Poluostrvu. Gotovo nema fizički degenerisanih tipova. Zadobijaju čvrstim, gorskim moralom, dubokim osećanjem za zajednicu i požrtvovanjem, koje ne prestaje ni pred najdragocenijim žrtvama. Iz takvih sposobnosti tela i duha potiču mnogobrojne pregnantne etnografske i antropogeografske odlike. Ovo patrijarhalno jezgro je u svakom pogledu najveća protivnost narodima i plemenima vizantijsko-cincarske kulture. Interesantan je u tom pogledu kontrast između Gega severne i Toska južne Arbanije. Ovi su, slično Grcima i Cincarima sa kojima u Epiru zajedno žive, mnogo manji, garavi, gotovo bez plemenske organizacije, često već i sa sitnim vizantijsko-cincarskim moralom.«

Nema sumnje, da je Cvijić u ovom svojem prikazu upravo najplastičnije sažeo sva svoja opažanja i sve svoje utiske o socijalnoj pojavi, koja bi već sama po sebi bila dostojna najvećeg interesa, pa se ona i ne ticala tako neposredno naših krajeva. Dragocjeno je svakako, da je on sam odredio teritorijalne granice patrijarhalnom režimu, koji je rasprostranjen po sjevernoj Arbaniji, Crnoj Gori i Hercegovini, dakle na prodornici između Neretve i Vojuše. I konstatacija, da patrijarhalni režim nije ranije opstojao u ovim krajevima, nego da je to kasnija pojava, karakteristična za vrijeme turske vladavine, zaslužuje najveću pažnju. Ali manje je uvjerljiv način, kako Cvijić tumači neopstanak patrijarhalnog uređenja prije i njegov opstanak poslije izvjesne vremenske granice: narod se u ovim krajevima povratio starijem uređenju pod utjecajem turske invazije. No takva bi povratna evolucija značila tako abnormalnu pojavu, da se u njenu mogućnost ne može vjerovati bez nepobitne dokumentacije. Ali ta nam dokumentacija ovdje potpuno

izostaje i mora neminovno izostati, jer sami arhivarski podaci govore u ovom slučaju protiv Cvijićevih tvrdnja. Patrijarhalni režim Hercegovine, Crne Gore i Sjeverne Arbanije nije naime izravna posljedica turske invazije, nego se javlja u tim krajevima ponajviše mnogo ranije, od polovine XIII stoljeća, kad o prisutnosti Turaka na Balkanskom Poluotoku nije moglo biti ni govora.

Jirečeku je pošlo za rukom, za istraživanja po dubrovačkom i kotorskom arhivu, da utvrdi nosioce patrijarhalnog režima. To nisu domaći ljudi, predašnji stanovnici sredovječne Duklije, nego pripadnici posve neslovenskih narodnih skupova, koji su svojim dolaskom u današnju Hercegovinu, Crnu Goru i sjevernu Arbaniju donijeli sa sobom iz svoje predašnje postojbine patrijarhalni režim u zemlju, koja ranije za nj nije znala. Plemena u Hercegovini i u Crnoj Gori mogu se, po Jirečeku, pratiti unazad do XIV, u jednom slučaju do XIII stoljeća. No ta plemena nisu ni srpska ni slovenska, nego se u svim izvorima spominju kao Vlasi i Arbanasi, kao zajednice nomadskih pastira, koje su se doselile sve do Primorja iz dalekih krajeva u unutrašnjosti. A pripadnici tih plemenskih zajednica, premda su u dugom doticaju sa Slovenima naučili jezik svoje okoline, nisu među sobom govorili slovenski, nego ili rumunjskim ili arbanaskim jezikom. Plemenska organizacija, koja se toliko svidala Jovanu Cvijiću, nije dakle urođena našemu narodu ni našim krajevima, nego je amo donesena kao rezultat mučnih borba i trvenja, čije će nam dramatske peripetije ostati zauvijek nepoznate.

Ali ovo osvajanje, ovo potiskivanje domaćeg življa nije se vršilo bez otpora. Dok su otvorena sela, seoske i župne zajednice, prije ili kasnije morali podleći sistematskoj nasrtljivosti došljaka, tako da su samo iz nevolje ušli u društvenu organizaciju, koja im nije bila urođena, — gradovima polazi za rukom, da se mnogo duže brane od tuđinaca i da ih drže daleko od svojih granica. U pojedinim statutarnim odredbama sadržani su strogi propisi, kako da se drže daleko tuđinci, a to su u ovom slučaju Vlasi i Arbanasi. Osobito su strogi i kategorični propisi protiv ovih posljednjih. Ali najviše udara u oči, da se ovakvi propisi protiv Arbanasa kao protiv tuđinaca ponavljaju u gradskim općinama, koje se sve nalaze duboko u teritoriji današnje Arbanije.

Kad su stanovnici Drivosta imali potpasti pod vlast Mletačke Republike, upravili su 5 augusta 1442 Sinjoriji pretstavku (Ljubić 9, 158), u kojoj su tražili, da se istrijebe sve loze neovlašteno sađene od Arbanasa ili *od drugih tuđinaca*, da nijedan Arbanas ili drugi tuđinac ne smije sagraditi kuću ili nabaviti zemlju na teritoriji grada Drivosta. Riječi »Albanenses vel alios forenses« svjedoče očevidno, da su stanovnici grada Drivosta g. 1442 smatrali Arbanase za došljake, a ne za urođenike.

Slučaj Drivosta ne samo nije osamljen nego ima svoje mnogobrojne precedente. God. 1296 traže arhonti grada Fanariona blizu Trikale u Tesaliji od vlastelina Mihajla Gabrijelopula, da nipošto ne pušta Arbanase u gradsku okolinu (*Μὴ προσοικίσω Ἀλβανίτας* Acta graeca Miklosich et Müller V, 260). Zanimljivo je opisivanje arbanaske invazije Tesalije u pismu, što ga je Marin Sanudo upravio nadbiskupu Lugramu g. 1325 (Tafel. Thomas I, 550 i Raynaldi Annales za 1325). Isto ograđivanje od arbanaskih došljaka sadržano je u pretstavkama gradova, koji se nalaze danas baš u srcu Arbanije, a to su bez sumnje Berat, Kanina i Valona.

Jedno nam još preostaje: da odredimo vrijeme i povod vlaško-arbanaskom metanastazičkom pokretu.

Što se vremena tiče, sva je prilika, da se podudara sa katastrofom Vizantijske Carevine, koja se započela poslije smrti Manojla I (1180) i koja je došla do svoje završne faze s padom Carigrada u četvrtom krstaškom ratu. Dolazak Normana u Solun g. 1185 imao je za izravnu posljedicu veliki vlaški ustanak predvođen od pripadnika Asenove porodice. Vlasi digoše protiv Vizantije cijelu Bugarsku. Pod Kalojoanom će potući latinskog cara Balduina i solunskog kralja Bonifacija. Vlaška će najezda prema duklijskom Primorju opet podignuti Rašku Stefana Prvovjenčanog protiv nastojanja brata mu Vukana. U isto vrijeme, kad Srbi teže iz poriječja Pive i Tare prema Pomoravlju i Podunavlju, vrše se vlaška kretanja u suprotnom pravcu. Dok Srbi idu prema istoku, Vlasi idu prema zapadu. Dok su Srbi dospjeli nekamo oko Željeznih Vrata, dospjeli su Vlasi u Istru.

Kod Arbanasa je povod pokretu posve drukčiji. Dok su naime Vlasi digli bunu sve do samog Podunavlja protiv Vizantije, napuštaju Arbanasi svoja sjedišta i kreću prema jadranskom i jonskom

Primorju iz vjernosti prema Vizantiji. Na njihovu je bezuslovnu odanost oslonjena egzistencija Epirske Despotovine.

Vizantijske su se trupe, ne mogavši spasiti Carigrad, povukle u aprilu 1204 s jedne strane u Trakiju i s druge u Malu Aziju. Trakijski su odredi opet prisiljeni, pred ponovnom ofenzivom krstaša, da se dalje povuku u zapadnom pravcu, osobito pošto je Bonifacije od Montferrata zaposio svoju efemernu Solunsku Kraljevinu. U tim je okolnostima Epirskoj Despotovini zapala uloga čuvara vizantijskih nacionalnih i vjerskih predaja u onim stranama. Na teritoriji od Drača do Korintske Prevlake vladaju kao despoti Mihajlo i Todor Anđel-Komnen-Duka, oslonjeni uglavnom na svoje arbanaske vjernike. Historija Epirske Despotovine nije još napisana, premda raspolaže neobično obilnim, od česti neobjelodanjenim materijalom, između kojeg otskače u važnosti prepiska lepantskog mitropolita Ivana Apokavka. Opkoljen od Bugara, Mlečana, krstaša, Srbije Stefana Prvovjenčanoga, morao je Epir dobro gledati na sve svoje granice. Za to su mu mogli služiti gorštaci sa Rodopa, po svoj prilici upravo Arbanasi. Preseljavanje Arbanasa i njihovih porodica iz tračkih predjela u poriječje Semena i Vojuše moralo je stajati u interesu Mihajla i Todora Anđela, i sva je prilika, da su se njima dobrovoljno priključili stanovnici južnih krajeva, Toski. Poraz Todora Anđela kod Klokotnice (1230) oduzeo je ovim ljudima mogućnost povratka u prapostojbinu. Kraj južno od Drača od toga će se vremena nazvati po njima Arbanijom.

Uporedo s ovom južnom seobom razvila se sjeverno od Vojuše, u širini do rijeke Neretve, seoba arbanaskih i vlaških plemenskih jedinica. Najezda nije nastupila odjednom, u jedinstvenom naponu, nego u nekoliko mahova. Plemenske jedinice mijenjaju nekoliko puta svoje boravište, a doseljavanje kao da se nije izvršilo u obliku istovremene operacije, nego u nekoliko, među sobom u vremenskom i prostornom pogledu odijeljenih najezda. To se jasno vidi iz kotorskih i dubrovačkih arhivarskih podataka, koje je objelodanio Jireček. Vlaška i arbanaska seoba, koja se uglavnom bilježi tokom XIV stoljeća, nastavlja se do duboko u XV stoljeće. Cijeli zagorski kraj u širini od Vojuše do Neretve nalazi se u stalnoj vrevi kroz vrijeme od preko sto godina.

S time je došla do svoje završne faze i sjeverna arbanaska seoba. Ime Arbanije se širi u XIV stoljeću sve do same Boke Kotorske. Slomljeno nedaćama borbe, kojoj ne bijaše odmah doraslo, izdesetkovano kugom, staro se duklijsko stanovništvo povuklo u Primorje pod okrilje mletačkih vlasti.

Neće biti bez koristi, da uhvatimo cjelokupnu sliku metanastazičkih seoba, kojima je pozornica Balkanski Poluotok.

Pravac dinarskih i pindskih planina od sjeverozapada prema jugoistoku, odnosno od sjevera prema jugu, ima za posljedicu olakšanje uzdužnih, longitudinalnih selidbenih pravaca.

Pravac balkanskih i rodopskih planina od istoka prema zapadu ima opet za posljedicu olakšanje poprečnih, transverzalnih selidbenih pravaca.

Zato je velika slovensko-avarska najezda g. 591, koja se obnovila g. 626 i 677, imala duboku prodornu snagu sve do samih egejskih otoka.

Zato će opet bugarski transverzalni pokreti redovno dospjeti, osobito pod Simeunom, pod Samuilom i pod Ivanom Asenom (1230), do Makedonije i do samog dračko-kotorskog Primorja.

Kao rezultat prvih slovenskih i bugarskih najezda možemo ocrtati po prilici ovakvu etnografsku sliku: 1) u jadransko-jonskom Primorju dva jata romanskih gradova; — 2) u dinarsko-pindskom masivu sve do Drine, Ibra, Sitnice, Treske i Lepenca do jezera velika slovenska masa; — 3) istočno od te linije do Timoka i do Strume i od Podunavlja do Soluna Velika Vlaška; — a 4) teritorija istočno od nje razdijeljena na sjevernu bugarsku i na južnu vizantijsku ili grčku polovinu.

Ovo su ravnotežje poremetile bugarske transverzalne najezde, koje su doduše zaustavljene poslije Simeuna i Samuila, ali su pobijedile poslije 1230 god. Transverzalni je udarac s jedne strane razbio u dvoje Vlašku. Dok su stanovnici sjevernih krajeva oko 1185—1230 g. dospjeli u Rumunjsku, raspršili su se južni Vlasi radijalno prema Tesaliji, Bosni i Hrvatskoj. U XIII i XIV stoljeću je velika vlaška seoba uglavnom dovršena.

Uporedo sa vlaškom razvija se iz istočnih u zapadne krajeve arbanaska transverzalna seoba. Prodorna linija do Jadrana joj je granica između dinarskog i pindsko-šarskog spleta.

Otkuda su Arbanasi došli, koje im je etničko porijeklo, koji su izvori njihove jezične formacije, to nisu problemi, koji se ovdje mogu uzeti u pretres. Ali, da su Arbanasi u pogledu današnje Arbanije doseljeni, neautohtoni element, o tome kao da ne može biti sumnje. Njihova neautohtonost nije naime oslonjena samo na »argumentum ex silentio«, koji za balkanske prilike nije od nikakve vrijednosti, nego na činjenicu, da se arbanaska seoba odigrava takoreći pred našim očima, jer joj se bez druge mogu odrediti i vrijeme i način.

POPRAVCI

Str. 98 r. 5 neka se izostavi: *komorač (Fenchel)*
„ 98 r. 14 mjesto *štionik: štionac*
„ 99 r. 16 mjesto *keša: kíša*
„ 100 r. 36 mjesto *Kunsthaken: Kanthaken*
„ 101 r. 3 mjesto *Luftloch: Luftrohr*
„ 105 r. 15 mjesto *Kohlenweiler: Kohlenmeiler*
„ 115 r. 23 mjesto *Š.: : Š.;*
„ 116 r. 6 neka se izostavi
„ 121 r. 39 mjesto *Š. nema te riječi: Š.: hladan, mlak*